

РОЗВІДКИ

УДК 94(477) «XVIII»

Ірина Кривошея

ВІЙСЬКОВЕ ТОВАРИСТВО ГЕТЬМАНЩИНИ У XVIII СТ.

Висвітлюється проблема становлення військового товариства як частини неурядової старшини Гетьманщини у XVIII ст.

Ключові слова: військове товариство, значне військове товариство, неурядова старшина.

Термін «військове товариство» в даному випадку позначає частину неурядової старшини Гетьманщини у XVIII ст. З середини цього століття військові товариші зайняли своє місце між бунчуковими і значковими товаришами. Так було завершено еволюцію неурядової старшини Гетьманщини, яка тривала близько століття. Одразу варто зауважити різницю між військовими товаришами другої половини XVII ст. і середини XVIII ст. Суть і статус цих однакових за назвою частин неурядової старшини має досліджуватись окремо.

Історіографічний аналіз засвідчує існування певного розриву в дослідженнях з історії військового товариства як частини неурядової старшини XVIII ст. Причому неурядову старшину у XVIII ст. історики, слідуючи за Л. Окіншевичем, помилково продовжують називати значним військовим товариством.

Л. Окіншевич пише про утворення розряду військових товаришів уже в 20-х роках XVIII ст. [1, 41-46]. Він їх ототожнює зі значними військовими товаришами, які не ввійшли в це десятиліття ні до складу бунчукових, ні до значкових товаришів. Усі приклади, які наводить учений, чітко фіксують термін «значний чи знатний товариш військовий» і ніяких згадок про суто військових товаришів. Потім побіжно згадує про призначення військових товаришів з 40-х і пише, що вони були при Генеральній Військовій канцелярії та від неї добували універсали [1, 109].

О. Репан про розряд військових товаришів пише: «У 1730-х рр. існував чин військового товариша, але статус цих людей не був певним. У документах вони зустрічаються нечасто і, ймовірно, мали увійти до компутів бунчукового чи значкового товариства. Тому нижче основну увагу приділено статусу бунчукових та значкових товаришів» [2, 57-58].

В. Панащенко, аналізуючи категорію «значний військовий товариш», перескакує з початку XVIII ст. в його кінець однією узагальнюючою фразою: «Статус військових товаришів зберігався й надалі. В другій половині XVIII ст. він був майже обов'язковою сходиною для службового зростання синів генеральної та полкової старшини і бунчукових товаришів» [3, 291]. Випадає близько 50 років, протягом яких відбувалися важливі трансформації неурядової старшини.

Найточніше визначає статус та еволюцію «значного (у Війську Запорозькому) товариства» в окремі розряди неурядової старшини В. Кривошея. Проте про військових товаришів згадує як про розряд, що існував одразу поруч з бунчуковими і значковими: «...гетьмани (насамперед І.Скоропадський) замінюють знач-

© Кривошея Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Уманської філії ПВНЗ «Європейський університет».

не військове товариство бунчуковим, військовим і значковим товариствами. Колишні значні військові товариші... залежно від ласки гетьмана отримували чин бунчукового, військового чи значкового товариша» [4, 59].

Такі висновки дослідників, що вивчали чи впритул підійшли до історії неурядової старшини, змушують пильніше придивитися до часу та етапів формування військового товариства як частини неурядової старшини у XVIII ст.

Часу, коли остаточно сформувались окремі частини неурядової старшини, передував тривалий період паралельного існування старих і нових назв, які позначали неурядову старшину. Найвпливовішою групою на початку XVIII ст. залишаються значні військові товариші. Проте поступово набувають ваги бунчукові товариші, статус яких у 10-20-х роках значно виріс. Вони витісняють у соціальній ієрархії інші категорії, і багато значних військових прагнуть отримати в цей період звання бунчукового товариша. Цьому процесу активно сприяв гетьман І. Скоропадський.

Впорядкування статусу і діяльності неурядової старшини збіглося з інтересами імперської влади, що прагнула уніфікації в межах держави. З 1723 р. І Малоросійська колегія намагається старшину поза урядами порахувати, закріпити новими компутами і взагалі збагнути її сутність, права і обов'язки. Однозначним є те, що мова йшла лише про дві категорії неурядової старшини: бунчукове і значкове товариство.

Після смерті гетьмана Д. Апостола російська влада прагне остаточно законодавчо оформити становище неурядової старшини. І в цьому процесі знову лише бунчукові і значкові товариші отримують обов'язкові універсали на звання і записуються у відповідні компути. Колишні значні військові і військові товариші, які раніш записувалися і служили поруч з бунчуковими, в середині 30-х отримують звання бунчукового або значкового товариша відповідно до власного статусу чи статусу своєї родини.

Починаючи з червня 1734, згідно з указом правління гетьманського уряду, Генеральна військова канцелярія розіслала в усі полки укази, згідно з якими всі бунчукові товариші мали представити у канцелярію копії універсалів на звання, а ті, хто служив бунчуковим і не мав такого підтвердження, повинен був з'явитися в канцелярію для здійснення відповідного призначення. Процес затягнувся на кілька років. Неурядова старшина не бажала повторення походів 20-х та й обтяжуватись виконанням обов'язків невійськового характеру теж не поспішала. Однак влада до справи взялася ретельно, і всі бунчукові товариші протягом 1735-1739 рр. отримали патенти на звання під загрозою запису до складу значкового товариства і відправлення у цьому званні до військового походу. Значкове ж товариство остаточно виокремилось згідно з указом Анни Іоанівни у тому ж 1734 р., коли кожен з десяти полків Гетьманщини отримав чітку квоту (30 або 50) на кількість товаришів під полковим значком.

Про військове товариство ніби забули до початку 40-х років, коли знову було відновлено практику надання цього звання. У першій третині XVIII ст. військові товариші мали найменш визначений статус, результатом якого було майже повне зникнення цієї категорії неурядової старшини з документів 20–30-х років. Якщо в цей час згадується військовий товариш, то, як правило, це людина похилого віку, і звання відповідає ще поділу в значному товаристві попереднього століття. З відновленням гетьманства Д. Апостол чи Генеральна військова канцелярія, можливо, зрідка надавали звання військового товариша. У 1751 р. патенти пред'явили Кирило Троцький (4.01.1728 з сотництва новомлинського) та Іван Дем'янович (від 26.03.1731 зі знатного товариства сотні воронезької). Копії патентів не збереглися, і перевірити, хто здійснив надання і уточнити, на яке ж все-таки звання той патент (значного військового чи військового), немає можливості. Інші військові товариші, котрі вказували у 1751 та 1763 рр., що служили з 1735 чи 1736 років, патентів не показали. Їхні твердження виглядають більш ніж сумнівними і їх варто розглядати окремо.

І лише на початку 40-х років XVIII ст. починає знову масово надаватися звання військового товариша. В кінці ж 40-х років така практика вже була нормою. Проте викликала великі заперечення полковників, з-під юрисдикції яких виводилися військові товариші. Полковник миргородський Капніст цікавився в своєму донесенні, на якій підставі Генеральною канцелярією здійснювалось надання звання «військового товариша» і чому вони не підпорядковуються полковій владі. Він указував, що таких нових військових у полку 7 чоловік: «...Генеральная канцелярия сверх бунчуковых товарищей которых ныне в Малой России более двусот человек определяет вновь в войсковие товарищи не токмо мелких старшинских детей и значковых товарищей но из рядовых козаков подобием так как и бунчуковых товарищей безо всяких с полковых канцелярий атестатов, каких и в Миргородском полку имеетя семь человек, а при полку никакой служби с протчими значковыми товарищами и козаками не отправляют и от судов полковых канцелярий универсалами уволены почему обидимие от них козаки и обиватели во всяких делах принуждены ездить в Глухов верст по двести и по триста и там суда искать и с немалыми от проезда убитками а иние и [...] свой оставляют и не токмо де оніе от полковых судов отрешены но и отставных и умерших чиновников жени их по определению той же Генеральной канцелярии в полковие суди привлекать запрещены в противность прав малороссийских и по доношениям оная канцелярия о битности тех бунчуковых и протчих по подаваемых на них челобитных и полковой Миргородской канцелярии ведомих судов и употреблении войскових товарищей в Глухове при полку с протчими значковыми товарищами резолюции не учинила, а по справке от Генеральной канцелярии в новознатние войсковие товарищи і с каких чинов...»[5, 2].

У травні 1747 р. через Сенат надійшов указ цариці про надання відповіді на запит полковника Капніста. Документи засвідчують певну розгубленість вищих інстанцій при пошуках йому відповіді. Обґрунтування лежить в площині: «... напредь сего в Малой России кроме бунчуковых товарищей войсковие были» [6, 2]. За наказом Генеральної військової канцелярії було підготовлено екстракт про військових товаришів. У ньому зібрані відомості про призначених від Генеральної військової канцелярії після смерті Д. Апостола товаришів із вказанням, з яких чинів і за чиїми рекомендаціями (див. додаток).

У своїй довідці Сенату в травні 1748 р. Генеральна військова канцелярія вказує, що військові товариші були в Малій Росії за гетьманів І. Самойловича, І. Мазепи та І. Скоропадського і тоді вони не підпорядковувалися полковій владі. І за тим прикладом генералітет із правління гетьманського уряду став нагороджувати за службу званням військових товаришів й видавати на звання відповідні универсали. Вказувалось, що ця категорія старшини разом з бунчуковими та вдовами бунчукових і вищих урядників бралася під гетьманську протекцію в минулому і на цій основі вивільнялась з-під відомства і суду полкових канцелярій та передавалась під опіку Генеральної військової канцелярії чи Генерального військового суду [6, 2].

Проте текст довідки і приклади, які наводяться, свідчать, що для чиновників канцелярії у 1748 р. уже не було різниці між військовим товаришем і значним військовим товаришем. Серед восьми наведених для прикладу в довідці військових товаришів записаний один знатний військовий. У документі лише фіксується факт існування цих категорій товариства, але спроби пояснити, чому в универсалах гетьманів вони військові, а в монарших грамотах значні військові, не робиться. Зрозуміло, що для прикладу було взято поверхову вибірку, адже напевне в канцелярії було достатньо документів для ширшої аргументації. Акцент в поясненні робиться на традиції існування інституту військових товаришів за попередніх гетьманів. Основну ж увагу і в цьому випадку приділяють бунчуковим товаришам, оскільки їх статус легко підтверджувався недавніми (1734 р.) документами, в яких про військових не йшлося зовсім.

Особливу цінність має відомість про військових товаришів по полках, складе-

на на вимогу Генеральної військової канцелярії у 1748 р. Вона включила 79 військових товаришів, про кожного з яких вказується, в якому році і на підставі чого отримав звання. Якщо порівняти дану відомість з іменним списком 1751 р., в якому записані 85 товаришів, неважко помітити, наскільки відповідальніше склався попередній. У 1748 р. усі записані представили відповідні патенти, а у 1751 з 85 товаришів 24 патент не представили. Порівняння списків дає підстави вважати більш ранній достовірнішим щодо часу отримання звання і підстави для цього. Згідно з відомістю 1748 р., перші надання датовані 1740 р. і таких 6. Найбільша кількість надань здійснена у 1741 р. – 20, у 1742 – 16, 1743 і 1744 рр. – по 9, у 1745 – 3, 1746 – 9, 1747 – 4 і у 1748 – 2.

Як бачимо, пік надань до 1748 припадає на 1741-1742 рр. Показова й картина щодо підстави для надання звання військового товариша. Найчастіше – 32 (40,5%) – звання отримували колишні значкові товариші за службу, 20 (25,3%) чиновницьких дітей, 13 (16,5%) військових канцеляристів, 11(14%) козаків і обивателів, які збирали податки, 2 простих козаки та 1 запорожець (3,7%). З 79 у 38 випадках чітко прописано, що звання надається за заслуги предків (зрідка при цьому згадується і власна служба). У 6 випадках надання здійснене як винагорода за службу батька військовим товаришем.

Особливої уваги заслуговує факт надання звання у половині випадків як винагорода за службу предків. Покликатися на заслуги предків при поданні клопотання про надання вищого звання було традиційним і визнавалось владою достатньою підставою для призначення. У наступні десятиліття, що значно краще задокументовані, кількість покликань на службу предків зростає. Складаючи «сказку» про службу, подаючи донесення для атестата чи інших документів, претенденти завжди наголошували перш за все на предківських заслугах. Заувага про економічну спроможність, що була важливішою підставою для надань у попередню добу, поступово витісняється заслугами своїми і предківськими. Це – віддзеркалення складного і тривалого процесу переходу неурядової старшини з розряду, що служив з населеної маєтності до службового, чиновного розряду шляхетства. Завершилися вказані процеси у 80-х роках, коли українську шляхту зрівняли в правах з російським дворянством [1,89].

Варто також звернути увагу на високий відсоток (14%) надань звання військового товариша відкупщикам, збирачам податків. Особливо часто, як свідчать «сказки» військових товаришів, складені в 50-60-х роках, званням нагороджувались за «значне» поповнення скарбу.

Повернення до надання військового товариша, з одного боку, засвідчує силу традицій, а з іншого – показує процес становлення неурядової старшини на новому історичному етапі. Різниця в становищі бунчукового і значкового товариства була дуже суттєвою і тому завдяки низці об'єктивних і суб'єктивних обставин у структурі неурядової старшини й утворюється проміжна ланка у вигляді військового товариства. Однією з найвагоміших причин було бажання частини значкового товариства і дітей урядників вийти з-під юрисдикції полковників.

Ще одна частина, з якої формувалося нове військово товариство, – це старе значне військово товариство, яке волею обставин так і не отримало підтвердження звання бунчукового товариша. Такі товариші мали окремий статус і писались військовими ще до початку відновлення масового надання цього звання.

Розглянемо ситуацію на прикладі Ніжинського полку. В іменних відомостях Ніжинської полкової канцелярії про відправлене в похід і залишене вдома товариство за 1739 р. окремо записані 8 військових товаришів [7, 4]. З них двоє (П.Заруцький і А.Росновський) до цього і надалі фіксуються серед бунчукового товариства. А інші заслуговують на увагу. Федір Козловський у пізніших документах як дату офіційного отримання звання вказує 1740 р. І.Дем'янович мав універсал на звання, датований 26.03.1731, і записаний як військовий товариш у 1740, 1741, 1751 рр. Четверо інших – К.Острожський, М.Петрункевич, А.Гондзеровський та Г.Довгеля – підтверджувальних універсалів не мали ще й у 1751 р. П'ять останніх

товаришів узагалі не фіксуються в числі військового товариства полку в 1748 р. А у 1751 р. записуються всі. Постає питання: у 1748 р. вони проігнорували запис до числа товариства чи їх випустила з виду полкова влада? Можливі обидві причини. З одного боку, ті 6 військових товаришів у 1739 р. однозначно належали до старовинного значного товариства. Костянтин Острозький у 1735 р. записаний серед тих, які називалися бунчуковими, але бунчуковими не служили й універсалів не мали, того року були в поході [8, 7]. Мабуть, він так і не отримав універсал на бунчукового товариша, тому згодом записаний серед військових. У 1751 р. Острозький не може представити патент на звання, лише вказує, що був господарем гетьманських маєтностей, управителем Шептаківської волості, а у 1763 р., найімовірніше, дата надання (1735 р.) записана з його слів. Інші військові товариші, записані в 1739 р., також вважалися військовими товаришами за старовинними розрядами і не мали патентів у 1751 р.

З іншого боку, полкова влада, складаючи списки у 1748 р., імовірно, керувалась при визначенні військових наявністю підтверджувальних документів. Це пояснює відсутність цих товаришів у списках 1748 р. Наступні списки 1751 р. включали всю старшину – урядову й неурядову. Тому старовинне товариство вже не ризикнуло проігнорувати запис, а навпаки, всіляко нагадувало про себе полковій владі. Традиції шанувались, їх знали як старшину, а оскільки офіційних документів на звання вони не мали, то й записані як товариші без патентів. У тому ж 1751 р. серед військових товаришів Ніжинського полку записаний Кирило Троцький, який представив документ, датований 4.01.1728 р. У жодному з попередніх списків він не фіксується. Мабуть, уже був доволі старим і не служив тривалий час. Певною мірою це підкреслює значення різноманітних списків неурядової старшини, що почали укладатися з відновленням гетьманства. Навіть ті, хто до того ігнорував владу і службу, поспішили про себе нагадати, щоб не втратити високий соціальний статус. Серед таких у Ніжинському полку бачимо Петра Темрянського – військового товариша у 1740 р. [9, 7], відсутнього у списках 1748, у 1751 р. серед тих, хто без патента; Григорія і Якова Довгель – військових товаришів у 1739-40 рр., не записаних у 1748, у 1751 р. без патента; Дем'яна Курського (Круцького) – військового товариша 1741 р., не записаного в 1748 р., у 1751 р. серед тих, хто без патента, а у 1763 р. представив універсал на звання 1752 р. Останній приклад дуже показовий. Старовинне значне військове товариство змушене визначитись і отримати відповідні універсали.

Варто звернути увагу, що в середині XVIII ст. це вже зовсім інші «військові товариші». Це чиновники, які мають мало спільного з товариством XVII ст., що було частиною традиційної для Гетьманщини станової групи, яка служила з населеної маєтності. Хоча, фактично і в цей період, військові товариші продовжують служити з власних маєтків, що показує існування тривалого перехідного періоду до чиновного характеру служби старшини в Гетьманщині.

Повернемося до відомих списків військових товаришів 1751 та 1763 рр. У списку 1751 р. найраніші надання 1728, 1731, 1736, 1739 та 1740 рр. (по 1 кожного року), у 1741–1742 – 11, 1743 – 5, 1744 – 4, 1745 – 8, 1746 – 10, 1747 – 1, 1749 – 4 і у 1748, 1750-1751 рр. надання не зафіксовані. Разом 59, що в сумі з тими, хто не надав патентів, майже збігається із загальним числом. Навіть попри відсутність частини патентів, пік надань все-таки припадає на 1741-1742 рр. Картина підстав і з якого чину така: зі значкових товаришів – 32, з військових канцеляристів – 9, з дітей чиновників – 9, з козаків, що збирали податки, – 3, з рядових козаків – 6, з урядників – 5, запорожців – 3, з господарів гетьманських маєтностей – 2. Всього – 69. Розбіжність у цифрах пояснюється додатковою інформацією в категорії без патентів. Біля таких товаришів інколи записано, з яких чинів отримали звання військового.

Отже, хоча увагу привертають надання у 1728-1739 рр., про які мова вже йшла вище, очевидною датою початку відновлення масового надання звання військового товариша можна вважати 1740-1741 рр.

полки	Ніжин	Лубни	Стародуб	Чернігів	Полтава	Гадяч	Київ	Переяслав	Миргород	Прилуки	всього
1748	22	9	5	9	11	4	4	3	5	7	79
1751	28	10	3	6	10	4	5	5	4	10	85
1763	34\35	38	32	25	23	23	19	17	15	12	238\239

Кардинальні зміни кількості надань починаються з відновленням гетьманства. Збережені й опубліковані списки військового товариства 1763 р. Згідно з цими списками число цієї категорії товариства сягнуло 238 (239).

Списки військових товаришів 1763 р. використовували у своїх працях дослідники Л. Окіншевич та В. Панащенко. Л. Окіншевич звертав увагу на кількість по полках та вік старшин [1, 92-93,96]. Нас цікавить перш за все аспект часу надання звання-чину «військовий товариш». З 239 товаришів 37 не представили «сказок» і не підтвердили універсалами надання. З решти єдине надання до 1740 р. фіксується у 1735 р. і те не підтвержене патентом у 1751 р. Та й чи є підтвердження у 1763 р., з документа не зрозуміло. Це військовий товариш Костянтин Острожський, про якого вже йшла мова вище. Починаючи з 1740 р., динаміка надань така: 1740 – 3, 1741 – 4, 1742 – 6, 1743 – 3, 1744 – 2, 1745 – 8, 1746 – 9, 1747-1748 – без надань, 1749-1750 – по одному, 1751 – 19, 1752 – 11, 1753 – 1, 1754 – 4, 1755 – 3, 1756 – 9, 1757 – 30, 1758 – 14, 1759 – 7, 1760 – 34, 1761 – 25, 1762-1763 – надання не фіксуються.

Як бачимо, пікові роки надань 1751, 1757, 1760-61 рр. Відмічається розбіжність з піками по списках за 1748 і 1751 рр., де такими роками були 1741-42 рр. Персональне порівняння списків дещо прояснює ситуацію. Серед тих, хто не подав «сказок», якраз значна частина товаришів, що отримали чин у 1741-42 рр. Також варто враховувати фактор смертності. Більша частина товариства у 1763 р. доволі молода, а значить військові товариші 1741-42 рр. могли вмерти або перейти в категорію абшитованих і були замінені молодими. У 1763 р. у Гетьманщині було 58 абшитованих військових товаришів і 32 «тих, що не служать, хоча й мають можливість» [1, 92].

Фактично спостерігаємо активізацію надань з відновленням гетьманства. У 1751-1752 рр. звання отримало 30 чоловік. Потім 30 універсалів за 1757 р. Чому якраз цього року така велика кількість, мабуть, варто дослідити окремо. У 1758 р. з 14 надань 12 здійснено в одному полку – Гадяцькому майже одночасно. За службу нагородили власників селітерних заводів. На жаль, у документі 1763 р. не зафіксовані підстави для надань, як то було у 1748 і 1751 рр. Проте зрозуміло, що в 50-60-х роках XVIII ст. військово товариство вже займало чітку нішу в соціумі Гетьманщини. Мало визначені права і обов'язки, які робили статус військового товариша дуже привабливим для значної частини населення, що й призвело до різкого зростання кількості цієї категорії товариства (з 85 у 1751 до 239 у 1763). Разом з тим для такого різкого зростання були й інші причини. Зокрема, традиційна служба товариства з власних маєтків давала можливість гетьману широко використовувати військових товаришів на благо власне і держави. Судячи з обов'язків військових товаришів, служба займала доволі багато часу і власних ресурсів, хоча й не йшла ні в яке порівняння зі службою значкового товариства, більше схожу на відверту експлуатацію.

Отже, в результаті тривалої еволюції, особливо в першій третині XVIII ст., верхню сходинку в ієрархії неурядової старшини посідає бунчукове товариство, нижню – значкове. Військово ж товариство зайняло свою проміжну ланку між бунчуковим та значковим у 40-х роках XVIII ст.

З середини 60-х років XVIII ст., з ліквідацією гетьманства, настає новий етап у розвитку неурядової старшини. Обмеження на чисельність товариства фактично вже не діють. Отримують патенти на звання значкового чи військового товариша різні категорії населення Гетьманщини. З кінця 50-х, а особливо в 60-х роках, все частіше звання військового товариша отримує багата міщанська верхівка. Колишні війти та бурмістри або їхні діти отримують підтверджувальні документи, входять до числа неурядової старшини, одночасно звільняючись, у зв'язку з новим стату-

сом, від сплати численних податків. Часто війти великих міст, отримавши чин військового товариша, продовжували виконувати свої прямі обов'язки. Поєднання звання товариш того чи іншого гатунку із займанням певного старшинського уряду також стає з цього часу звичною практикою. Друга Малоросійська колегія з часу свого виникнення здійснювала численні призначення такого типу. Еволюція неурядової старшини протягом останньої третини XVIII ст. і її входження до складу російського дворянства має бути предметом окремого дослідження.

Додатки:

Документ 1

[16.05.1748]

[арк. 3-12]

Екстрактъ по учиненнымъ в войсковой Генеральной Канцелярії о войсковихъ товарищахъ справкамъ

В Указѣ Ея Императорского Величества из Правительствующего Сената 747 году мая 2 д: по доношенію полковника миргородского Капниста полученомъ между инимъ по «2» пункту повелено:

Генеральной войсковой канцелярії справится и прислать в Сенатъ ведомость напредь сего в Малой Россіи кромѣ бунчуковыхъ войсковіе товарищи были и в которыхъ кто годахъ и с какого званія, и ннѣ кто іменно, і в которыхъ кто годахъ послѣ Гетмана Апостола в тѣ войсковые товарищи тою Канцелярею, и с какихъ же чиновъ, по рекомендаціямъ ли и с полковыхъ Канцелярій опредѣлени, и для чего оные, також и бунчуковые товарищи, и отставныхъ старшинъ умершихъ чиновниковъ жены от вѣдомства и суда в полковой Миргородской Канцелярії отрѣшены, и по доношенію оногo Капниста о бытіи онымъ бунчуковымъ товарищамъ и протчимъ вѣдомымъ судомъ в полковой миргородской Канцелярії и о потребленіи в службу решения не учинено.

А по справке в Войсковой Генеральной Канцелярії за дѣлами явилось: яко в Малой Россіи напредь сего за гетмановъ Самойловича и Скоропадского войсковіе товарищи были яко то:

Данило и Иванъ Лесницкіе, которыхъ в унѣверсалахъ на маестности імъ данныхъ в 1682 году от гетмана Самойловича, а 1719 году от Гетмана Скоропадского оныхъ Лесницкихъ упомянуто войсковыми товарищамы

Андрѣй Лизогуб в 1708 году

Афанасій Грушинскій в 1718 году

Яковлевъ синь Рубецъ в 1712 году

в Высокомонаршихъ Грамотахъ данныхъ імъ на владѣніе сель и деревень написаны знатными войсковыми товарищамы:

Семень Лизогубъ в 1704 году по Унѣверсалу гетмана Мазепи так и в Унѣверсале гетмана Скоропадского в 1709 году написанъ знатнымъ войсковымъ товарищемъ

Стефанъ Леонтиев по Унѣверсалу гетмана Скоропадского в 1717 году даномъ, который и гетманомъ Апостолом в 1732 году іюле 18: сконфірмованъ былъ войсковымъ товарищемъ и найдовался в протекціи оныхъ Гетмановъ и тѣми унѣверсалами повелено, чтоб до него полковникъ с старшиною и никто дѣла не імѣлы, а кто імѣтеметъ до него какую претенсію, тотъ іскаль бы суда у оныхъ Гетмановъ

По Унѣверсалу умерлого гетмана Скоропадского в 1710 году генваря 11 д: Иванъ Ханевскій былъ войсковымъ товарищемъ в протекціи гетманской которому тѣмъ унѣверсалом велено в определеніе войсковихъ службъ дабы до него никто не імѣл дѣла, и до суда непритягалъ, а кто імѣтеметъ до него претенсію, тотъ вѣдает с нимъ в судѣ войсковомъ Генералном; а с какихъ кто чинов в том званіи найдовались в Генеральной войсковой Канцелярії справится нѣ по чину:

Тажо об оставшихся во вдовствѣ старшинскихъ женахъ явилось: что в прошедшомъ 1729 году ноября 11 д: за гетмана Апостола удовствующая сотникова полку Прилуцкого Іваницкая Анастасія Григоріева Волошинова з домомъ ея по данномъ ей Унѣверсалу принята была в протекцію гетманскую, и до оной бы пол-

ковникъ прилучкій и никто никакова не імѣлъ дѣла, а ежели кто какую претенсію імѣлъ тотъ апелювалъ бы до Гетмана, и искалъ бы сатисфакціи о томъ в Унѣверсалѣ предложенной.

А по умертвіи гетмана Апостола в бытность в Правленіи Гетманского Уряду умершого генерала князя Шаховского в 1734 году по силѣ данному Правленію Гетманского Уряду інструкціи всякіе в Малой Россіи до гетманского Уряду принадлежащіе устроятъ порядки іюня 5 дня посланными из войсковой Генеральной Канцеляріи во всѣ малороссійскіе полки Указами велено какіе бунчуковіе товарищи імѣють на званіе свое Унѣверсалы данніе імѣ от преждныхъ гетмановъ с тѣхъ точніе копіи прислать в войсковую Генералную Канцелярію для вѣдома, а которые на то бунчукового товариства званіе Унѣверсаловъ гетманских не імѣють, а называются бунчуковыми товарищами тѣ пріездили в Глуховъ и явилися в войсковой Генеральной Канцеляріи для опредѣленія.

И потому с полковъ малороссійскихъ присланны в войсковую Генералную Канцелярію копіи Унѣверсаловъ данныхъ разнымъ бунчуковымъ товарищамъ на то ихъ званіе от прежде бывшихъ гетмановъ Скоропадского и Апостола в 1717, 1718 и 1733 годахъ, которыми повелено онымъ бунчуковымъ товарищамъ служить войсковую службу под знакомъ войсковымъ бунчукомъ, и до нихъ полковникамъ и старшиною никакого дѣла не имети, а ежели кто імѣеть какую претенсію, с техъ искать сатисфакціи у нихъ гетмановъ, а которые не імѣли Унѣверсаловъ, а іменовались бунчуковыми товарищами какъ по справке з дѣломъ явилось, потому что в числѣ бунчуковыхъ товарищей в разныхъ походахъ служили, и оныя живучи в еднихъ дворахъ нераздѣльно з братамы своими імѣющими на званіе бунчукового товариства гетманскіе Унѣверсалы, другіе что деды и отцы ихъ прежде были бунчуковыми товарищами, тѣхъ за явкою в войсковую Генералную Канцелярію по ихъ прошеніямъ опредѣлено в бунчуковіе товарищи, и даны імѣ на основаніи преждныхъ гетманскихъ Унѣверсаловъ на то званіе Унѣверсалы.

А что полковникъ Капнисть минувшого 747 году мая 7 дня доношеніемъ в войсковую Генералную Канцелярію представлялъ требуючи о употребленіи войсковыхъ товарищей в полку Миргородскомъ жителствующихъ шести человекъ в указаніе наряды и по дѣламъ от полковой канцеляріи между значковими товарищи опредѣленія и в резолюцію Указа: от мая от 11 дня: и оному полковнику посланъ Указъ, что о употребленіи и дѣламъ всякимъ войсковыхъ товарищей в полку Миргородскомъ жителствующихъ состоящихъ в особливомъ вѣдоме Генеральной Канцеляріи

Оная Канцелярія опредѣленія учинить не імѣеть, но якъ в другихъ малороссійскихъ полкахъ жителствующихъ войсковыхъ товарищей по Указу Генеральной Канцеляріи за необходимостію егда значковихъ товарищей таковыхъ на кои бы Комісарскую должность повѣрит можно не достанетъ, тогда к той должности за выборами ассигновать представляют в войсковую Генералную Канцелярію к опредѣленію, такъ и онъ полковникъ Капнисть за недостаткомъ в его полку таковыхъ значковихъ товарищей імѣеть представлять за выборами ихъ войсковыхъ товарищей в томъ званіи битъ достойныхъ, по чему в Генеральной Канцеляріи надлежащее опредѣленіе воспослѣдуетъ.

И тѣ все войсковіе и бунчуковіе товарищи и отставныхъ старшинъ и умершихъ чиновниковъ жены ежели которые в протекцію гетманскую приняты были, и імѣли в вышеписанной силѣ Унѣверсалы, от вѣдомства и суда полковихъ канцелярій по тѣмъ же прежднимъ гетманскимъ обыкновениямъ и даннимъ Унѣверсаламъ отрѣшены, и вѣдомы судомъ и росправою в войсковой Генеральной Канцеляріи или в судѣ войсковомъ Генеральномъ.

Канцеляристь Василь Туманский

Вѣдомость учиненная за силу Височайшего Ея Императорскаго Величества правительствующаго Сената указа о войсковихъ товарищахъ кои послѣ гетмана Апостола Генеральною войсковою Канцеляріей произведены, а кто имянно и в которыхъ годѣхъ и з какихъ чинов опредѣлены о томъ явствуетъ ниже 1748 году мая 16 дня

В полку Миргородскомъ	
Кто іменно	В которихъ годѣхъ и с какихъ чиновъ
Данило и Михайло Лазаревичи	1741 года з чиновничихъ дѣтей за служби дѣда ихъ бывшаго сотникомъ а после обознимъ полковимъ миргородскимъ и отца батька и ихъ самихъ у званіи значковихъ товаришей, и что домъ ихъ осиротѣлий полковникъ миргородский Капнисть отягощаетъ мать ихъ Анна Василіева Родзянковна принята под протекцію Енеральной войсковой Канцеляріи, а синов ея Данила и Михайла Лазаревичов опредѣлено в войсковіе товарищи
Яков Зарудній	1744 года з канцелярист войскових за служби дѣда его судіи полкового миргородского також и его самого бывшаго в разныхъ походахъ яко и за показаніе в войсковой Енеральной Канцеляріи служби и по атестату полковника миргородского Капниста
Стефан и Кирило Волевачи	1744 году с чиновничихъ дѣтей, Асаул полковій миргородскій Антон Волевач бил челомъ очиняючихся нестерпимихъ ему Антону Волевачу от от недоброхотства полковника миргородского Капниста обидахъ и другихъ озлобленихъ и снамъ его Стефану и Кирилу и просил за долготѣние его служби от того чина отставки а сновъ его о принятии от нестерпимихъ обидъ в протекцію Енеральной войсковой Канцеляріи, и потому онъ Асаулъ от служби уволенъ а сны его вишепомянутіе приняты под протекцію Енеральной войсковой Канцеляріи в войсковіе товарищи
В полку Прилуцкомъ	
Василь Шнурчевскій	1740 р. з обивателей полку Прилуцкого за собираеміе всякіе денежніе и провиантовіе с полку Прилуцкого даніе ему Шнурчевскому на три года у откуп з немалою казенною прибеллю доходовъ такожъ за бытія его у 1737 и 1739 годѣхъ полковимъ Прилуцкимъ зборщикомъ опредѣленъ в войсковіе товарищи.
Федор Македонскій	1742 года з значковихъ товаришей за отправленіе имъ самимъ с 734 года в томъ званіи по 742 годъ службы
Стефанъ Прокоповичъ	1742 году за отправленіе дѣдомъ его Семеномъ Федоровичемъ в чинахъ Асаулства и обозничества Полковихъ Прилуцкихъ а отцемъ его Захариемъ Прокоповичемъ в числѣ бунчуковихъ товаришей и имъ самимъ з 1739 по 1742 года службы

Демянь Язловецкій	1742 году з сотеннихъ старшинъ за отправленіе отцемъ его и имъ самимъ войсковіе службы
Андрей и Иван Мазараки:	1745 году из чиновничихъ дѣтей за отправленіе дѣдомъ ихъ в чину Асаулства полкового Прилуцкого а отцемъ в числѣ войскового товарищества и ихъ самихъ службы
Яковъ Григорашъ	1746 году з значковихъ товарищей по предявленному от него унѣверсалу данному 1729 году ноября 11 дня матери его вдовствующей сотниковой Іваницкой Анастасіи Григоровой Волошиновой от умершего Гетмана и кавалера Данила Апостола о принятіи Ея з дѣтьми в особливую протекцію Гетманскую також и за отправленіе имъ самимъ Григорашемъ в числѣ значковихъ товарищей службы
В полку Чернѣговском	
Николай Соколовский	1741 года з войсковихъ канцеляристь за службу отправленню чрезъ десять лѣтъ при Генеральной войсковой Канцеляріи в должности канцелярской
Петро Войцеховичъ	1741 году з войсковихъ канцеляристь за отчески службы и его при Генеральной Канцеляріи в доолжности канцелярской отправленіе
Никита Мандрика	1741 году за отчески и егосамого службы
Василь Полонѣцкий	1741 году з войсковихъ канцеляристь за отчески службы и его при Генеральной Канцеляріи в доолжности канцелярской отправленіе службы
Іванъ Паскевичъ	1741 года з асауловъ войска сѣчового Запорожского за службу его во многих походах отправленную
Тихонъ Костантиновичъ	1743 году з значковихъ товарищей за отправленную имъ во многих походѣхъ службу пожалованъ в отставку
Алексѣй Крупянский	1743 году з откупщиковъ полку Киевского
	надлежащих с одного полку в скарбѣ войсковий доходовъ за учиненное имъ в казну приращеніе сумми
Іванъ Шнурчевский	1744 году з откупщиковъ полку Киевского за учиненное в казну приращеніе
Дмитрій Сочковъ	1744 году с канцелярскихъ служителей за отчески и его Сочкова в Полтавскомъ полку при полковихъ дѣлахъ отправленіе службы
В полку Стародубовском	
Лукашевичъ Кирило	1740 году з канцеляристь войсковихъ за отправленіе при Генеральной войсковой Канцеляріи службы
Федор Чернацкий	1741 году за отправленіе дѣдомъ и отцемъ его в походахъ такожъ и его самого при Генеральной Канцеляріи в званіи канцелярскомъ чрезъ пять лѣтъ в походѣ службы

Василь Соболевский	1741 году за отчески войсковіе и его самого при Генеральной Канцеляріи чрез пять лѣтъ службы
Павель Фіялковский	1742 году ради Височайшего всеторжественного Коронованія и многолѣтнего и благополучнѣйшего Ея Императорскаго Величества Государствованія и за отправленіе отцемъ его в походахъ службы
Иванъ Файковский	1744 году з канцелярится войсковихъ за отправленіе отцемъ его в многихъ походахъ и его самого при Генеральной Канцеляріи чрезъ шесть лѣтъ службы
В полку Лубенскомъ	
Дмитро Костирка	1742 году з значковихъ товарищей за многолѣтнею его службы
Кондрат Гарнага Матвей Липай Гаврило Григоровичъ Василь Звинигородский	1742 году с козачого званія за держаніе навѣрѣ надлежащихъ до скарбу войскового доходовъ с полку Переясловского и за оказаніе приращеніе зборовъ до скарбу войскового казни
Григорій Яненко	1743 года з значковихъ товарищей по атетстату о службахъ его Господина Генерала Фелдмаршала и Кавалера Графа фон Лессія 738 году данному
Иванъ Александровичъ	1744 году з значковихъ товарищей за долголѣтніе его службы
Григорій Свѣрский	1744 года з войсковихъ канцелярится за службы его при войсковой Канцеляріи
Климъ Пѣщанский	1746 году з значковихъ товарищей за службы его
В полку Гадяцкомъ	
Иванъ Грабянка	1741 года в награжденіе вѣрнихъ войсковихъ предка его бывшего полковника Гадяцкого Григорія Грабянки службы из значковихъ полку Лубенского товарищей
Иванъ Кирста	1741 году за доброрадетелніи войсковіе службы також ъ содержаніе в томъ Гадяцкомъ полку откупу с приращеніемъ казенной прибелѣ из значковихъ того Гадяцкого полку товарищей
Ананій Неделка	1745 году за вѣрніе и долговременніе отца его Данила Неделки которий в Гадяцкомъ полку былъ сотникомъ и его самого Ананія Неделки войсковіе службы из значковихъ полку Гадяцкого товарищей
Яковъ Махота	1746 года за вѣрніе дѣда и отца и его самого Якова Махоти знатніе войсковіе службы из значковихъ полку Гадяцкого товарищей
В полку Переясловскомъ	
Семень Копцевичъ	1742 году з войсковихъ канцелярится за отправленіе имъ при Генеральной Канцеляріи службы
Иванъ Шаркевичъ	1746 году з значковихъ товарищей за службы дѣда и отца и его самого

Петро Кандиба	1746 году з значкових товарищей за служби прадѣда дѣда отца и его самого
В полку Нѣжинскомъ	
Григорий и Федор Козловскіе	1740 году з чиновних дѣтей отца ихъ войскового товарища за служби отца их и их самихъ
Никита Козелский	1740 году з значкових товарищей Нѣжинского полку за служби им оказанніе
Павел и Дмитрий Нестеровичи	1741 году з значкових товарищей по атестату Господина Генерала Фелдмаршала и Кавалера Графа фон Лессія и протчего Генералѣтета
Василь Купчинский	1741 году з атаманства городского Воронѣжского за служби отца и его самого
Андрѣй Огиевский	1741 году з войскових канцеляристъ за служби отца и его самого
Леонтий Шликевичъ	1741 году с рядовихъ сотнѣ Глуховской козаковъ за служби отца и его самого
Стефанъ Гацукъ	1741 году з значкових товарищей по атестату Господина Генерала Фелдмаршала и Кавалера Графа фон Лессія
Іванъ Пуховичъ	1742 году з рядових козаковъ сотнѣ Глуховской за его служби
Сава Зѣнченко	1742 году з значкових товарищей полку Нѣжинского за его служби
Василь Трофимовичъ	1742 году з значкових товарищей полку Нѣжинского за служби дѣда и отца его
Романъ и Яковъ Трофимовичи	1742 году з значкових товарищей полку Нѣжинского за ихъ служби
Ефимъ Филоненко	1745 году з шафарей Генералной войсковой Артилеріи за служби дѣда и отца его
Петро Трофимовичъ	1745 году з войскових канцеляристъ за служби отца его
Петро Коробка	1746 году з значкових тоарищей полку Нѣжинского за служби дѣда и отца и его самого
Гордѣй и Іванъ Василенки	1746 году з чиновничих дѣтей отца ихъ войскового товарища за служби отца и их самихъ
Євстратъ Савичъ	1747 году з чиновничихъ дѣтей за служби отца его войскового товарища и его самого
Федоръ Тихоновичъ	1747 году з значковихъ товарищей полку Нѣжинского за служби его показанніе
Андрей Трусевичъ	1747 году с чиновнихъ дѣтей отца его войскового товарища за служби отца и его самого
В полку Кіевскомъ	
Алексѣй Прутченко	1740 году з значкових товарищей за служби
Павель Тишкевичъ	1741 году з значковихъ товарищей за служби

Антонъ Ковалевский	1744 году з значкових товарищей за служби
Якимъ Кладинога	1743 году з значкових товарищей за служби
В полку Полтавскомъ	
Михайло Старицкий	1741 году з значкових товарищей за служби дѣда отца и его самого с 1738 году отправленіе
Данило Лаврентиев	1741 году з значкових товарищей за служби дѣда его обозного Полкового Полтавского и его с 736 году в войскових походах отправленіе
Никита Звѣрика	1742 году з войскових канцеляристь за служби его в войсковой Енеральной Канцеляріи отправленіе с 1738 году
Лука Старицкий	1741 году з атамановъ городових полтавскихъ за служби его в чину атаманства городского полтавского в походах і в разних нарядах отправленіе
Лука Руденко	1743 з значкових товарищей за служби отца его Асаули полкового полтавского и его самого в бывшую турецкую войну в походах отправленіе
Іванъ Максимовичъ з братомъ Федором	1743 году з значкових товарищей за служби дѣда ихъ такожъ и отца великобудиского сотника Максима Левченка и его самого з 728 году в походах и в разних нарядах отправленіе
Іосифъ Кереберда Висоцкій	1746 году з козаковъ Полтавского полку за служби его в разних нарядах отправленіе такожъ за содержаніе на откупѣ Полтавского полку зборовъ надлежащих в скарбѣ войсковой и за вареніе и вистаченіе в Канцелярію Главной Артилеріи и Фортификацій селѣтри
Федоръ Левенець	1747 году з чиновнихъ дѣтей синѣ войскового товариша за служби деда его полковника Полтавского Івана Левенца такожъ отца и его самого в походах многих отправленіе
Димитрій и Андрѣй Бѣлушенки	1748 году з козачого званія за содержаніе в полку Полтавскомъ подлежащих в скарбѣ войсковой зборовъ с прираченіемъ приibelъ казенной

1. Окіншевич Лев. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Том CLVII. – Мюнхен, 1948. – 223 с.

2. Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 років. – К., 2009. – 195 с.

3. Панашенко В.В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Том 2. Наукові студії. – К., 2004; Ї ж. Бунчукові товариші // Київська старовина. – 1997. – №5. – С.24-40; Ї ж. Військові товариші // Київська старовина. – 1998. – №3. – С.166-174.

4. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008. – 452 с.

5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАУК) – Ф.51. – Оп.3. – Спр.18801.

6. ЦДІАУК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.18818. – 13 арк.

7. ЦДІАУК – Ф.51. – Оп.3. – Спр.7475. – 8 арк.

8. ЦДІАУК – Ф.51 – Оп.3 – Спр.5107

9. ЦДІАУК – Ф.51 – Оп.3 – Спр.7875

Рассматривается проблема становления войскового товарищества как части “неурядовой” старшины Гетманщины в XVIII ст.

Problem of formation of army comradeship as the part of “neuradova starshyna” of Hetmanate in 18 century is reviewing in this article.

ЗЛЕТИ І ПАДІННЯ ГУБЕРНАТОРА З ОЛИШІВКИ

У статті, присвяченій державному діячеві Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. М.М.Шрамченку (?-1918), який обіймав губернаторські і віце-губернаторські посади, розкривається його козацьке коріння, яке починається в Олишівці нині Чернігівського району. Автор, використовуючи архівні матеріали і друковані джерела різних років, уперше показує генеалогічне древо М.М.Шрамченка і відновляє сторінки його біографії, пов'язані з Чернігівщиною. Життя колишнього Нижегородського губернатора трагічно обірвалося 1918 р. у в'язниці м. Чернігова.

Ключові слова: губернатор, офіцер, діяльність, Чернігівщина

Працюючи з губернською газетою “Черниговская земская неделя” за 1917 рік, звернув увагу на статтю, де йшла мова про мітинг у містечку Олишівка, присвячений поваленню монархії. Там зазначалось: “В празднестве участвовало почти все население, духовенство, интеллигенция и даже мировой судья, бывший нижегородский губернатор Шрамченко”¹. За допомогою інформації з інтернет-сайтів та раніше зібраного матеріалу про Олишівку вдалося відновити сторінки біографії нашого земляка.

Анотований покажчик “Губернаторы Нижегородской губернии (1914 – 1917)” повідомляє: “36. Шрамченко Михаил Николаевич (1907 – 1910). Действительный статский советник. Из артиллерийских офицеров, затем на гражданской службе. За скандальные любовные похождения переведен из Нижегородской губернии с понижением, позднее уволен в отставку. Расстрелян во время гражданской войны”. На інших інтернет-сайтах знаходимо: “Шрамченко... типичный представитель украинской шляхты, сын помещика”², “шел губернатор Шрамченко, веселый седой красавец, следом телохранитель-черкес, увешанный оружием”³.

Після таких характеристик продовжую пошук матеріалів про губернатора та його олишівське коріння. Інтернет-сайт “Всероссийское генеалогическое древо” подає невеличку інформацію про представників роду Шрамченків, де вказується, що Дмитро Миколайович народився в Олишівці Козелецького повіту, інші – з Остерського повіту. Однак перші Шрамченки походили з козацької старшини Ніжинського полку та Олишівської сотні. “Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка” (1729 – 1730 рр.) згадує полкового обозного Леонтія Шрамченка та його сина – майбутнього олишівського сотника Данила. Повідомляється, що в олишівського сотника Івана Шрамченка брат Данило в Олишівці володіє землею з 1716 року⁴. У праці О. Шафонського зустрічаємо бунчукових товаришів Михайла та Василя Шрамченків, полкового хорунжого Євстафія Шрамченка⁵. Філарет (Гумілевський) у нарисі про Олишівку подає дати: 1680 рік – обрання олишівським сотником Левка Шрамченка; 1744 рік – олишівський сотник Василь Шрамченко зустрічав російську імператрицю у Комарівці; 1743 рік – сотник Іван Шрамченко сприяє будівництву в Олишівці церкви на честь св. Арх. Михайла⁶. А про Євстафія Шрамченка (згадується в 1786 р.) пише О. Шишацький-Ілліч: “был глубокий старик, седой как лунь; ходил в бороде и в белом длинном костюме. Шрамченко этот постоянно любил просиживать дни в своей пасеке, на поле, – иногда бывало, к нему кто придет, то он каждого накормит медом и тогда прово-

© Курданов Андрій Леонідович – краєзнавець, заступник голови Чернігівської райдержадміністрації.

дит в дорогу, часто даже и незнакомых”⁷. Були серед Шрамченків і священнослужителі – у 1755 р. згадується Олишівський намісник Андрій Шрамченко⁸. Окремі джерела XIX ст. продовжують розповідь про олишівських Шрамченків: 1814 рік – у Чернігівському ополченні служить поручик Шрамченко, згадується губернський секретар Іван Шрамченко⁹; 1859 рік – у володіннях Шрамченків працює пивомедоварний завод, а в Олишівці мешкає бойовий полковник Іван Пантелемонович Шрамченко – воював з турками та горцями¹⁰; 1863 рік – заворушення селян у маєтку Шрамченків¹¹; 1898 рік – “Земельные владения Шрамченка Александра Александровича в дачах м. Олишевки и с. Середынка, Шрамченка Михаила Николаевича в Олишевке под названием “Молофа””¹².

Дворянський статус козацької родини Шрамченків з містечка Олишівка у другій половині XIX ст. відкрив юному Михайлу Миколайовичу великі перспективи кар’єрного росту та входження до вищої еліти тодішньої Російської імперії. “Свою кар’єру начал в престижном Николаевском кавалерийском училище в 1875 г. – читаємо у його біографії. – Через три года за какие-то прегрешения его перевели в Михайловское кавалерийское училище. В 1881 году он поступает в Михайловскую артиллерийскую академию. Выпускник академии стал служить в должности начальника хозяйственной части батареи. В 1890 г. выходит в запас с чином поручика и переходит на земскую службу”¹³. У 1890 р. М.М. Шрамченко призначається земським начальником у Козелецькому повіті над Олишівською та Держанівською волостями. На цій посаді він пропрацював 11 літ¹⁴. У 1901 році, під час проведін на нову посаду, відзначали його особистий внесок у будівництво земських шкіл та хлібозапасного магазину. Виявляється, що завдяки М.М. Шрамченку все це було зроблено “с незначительными сравнительно затратами... на собранные за разрешение открыть в черте села питьевые заведения деньги”¹⁵. Також у цей період в Олишівці почали працювати “случный пункт” від Чернігівської заводської конюшні (1897), народна чайна (1898), народна бібліотека (1899), при школі відкрито “ясли – дневной приют для детей местных жителей” (1899)¹⁶. Новоутвореними бібліотекою та яслами опікується дружина А.К. Шрамченко. Під час відвідання м. Олишівки Чернігівський губернатор Є.К. Андрієвський оцінив старання М.М. Шрамченка, і в 1901 році його призначено на посаду неперемного члена Чернігівського губернського присутствія¹⁷.

Необхідно додати, що Є.К. Андрієвський був діяльним губернатором, а виходець з Чернігівщини (родовий маєток був у с. Жукотки Чернігівського повіту) міністр внутрішніх справ, а згодом голова Комітету міністрів Російської імперії І.М. Дурново підтримував його. Можливо, все це і сприяло високому злету М.М. Шрамченка – він призначається Бессарабським віце-губернатором.

Про його діяльність на посаді віце-губернатора інформації обмаль. Відомо тільки те, що М.М. Шрамченко в Кишиневі під час подій 1905 – 1907 рр. “беспощадно подавлял там революционное движение”¹⁸. Саме тут він стає активним діячем руху “Союза русского народа”, який відстоював православ’я, самодержавство, народність та протидівав революційному насиллю. Ось чому в 1907 році 50-річного М.М. Шрамченка знову помічають, і він стає Нижегородським губернатором.

Сучасні російські дослідники так оцінюють той період в історії Нижегородської губернії: “В 1907 году Нижегородская социал-демократическая организация подверглась разгрому. Репрессии против революционеров особенно усилились, когда в феврале 1907 года в г. Н. Новгород на должность губернатора Столыпин назначил известного черносотенца Шрамченко”¹⁹. “Был он хватким, энергичным, но не особенно самостоятельным губернатором. Управлял губернией с необходимой после кровавых событий 1905 года твердостью. Инспектирует уезды, готовится к празднованию 300-летия царствования дома Романовых”²⁰. У цих умовах у 1908 році прийшло повідомлення про те, що на губернатора начебто готується замах: “этот террористический акт необходимо осуществить ввиду того влияния, которым М.Н. Шрамченко пользуется в Министерстве внутренних дел, причем

характер этого влияния приравнивается к влиянию графа Игнатьева, убитого в Твери”²¹. Замаху не сталося, але губернатор своїми діями прискорив своє звільнення з посади: “Погубило его пренебрежение к нормам общепринятой морали: законной супруге надоели бесконечные романы любвеобильного мужа, и она написала жалобу в Сенат”. Допомогли зв’язки, і в 1910 році він був переведений на посаду губернатора Вологодської губернії ²².

На новій посаді пробув недовго – з серпня 1910 р. по липень 1913 р., намагався керувати “твердою рукою”: “Отныне власть стремилась искоренить любое “бесчинство и озорство, вызывающее недовольство окружающих”. К подобным действиям отнесли: стрельбу и метание камней в прохожих, экипажи и поезда; умышленное расталкивание локтями; порчу чужого имущества. За нарушение воли губернатора виновного облагали штрафом в 500 рублей. В ряде случаев выплату заменяли трехмесячным заключением под арест”²³. За яких обставин М.М. Шрамченко одержав відставку і на яких посадах після цього працював, невідомо.

Напередодні лютневих подій 1917 року мировий суддя М.М. Шрамченко мешкає в Олишівці²⁴. Цікаво, про що він думав, коли стояв на мітингу, де повідомлялось про повалення монархії, та на що сподівався, коли громада вшановувала пам’ять полеглих революціонерів? Але під час громадянської війни хтось же пригадав колишньому губернатору його внесок у боротьбу з революцією.

Нещодавно завдяки Олені Євгенівні Малишко, яка збирає матеріали про дворянські родини с. Старий Білоус, стало відомо, як закінчив своє життя колишній губернатор. Їй вдалося знайти лист Марії Василівни Хижнякової до Сергія Петровича Мельгунова (м. Прага, 19.03.1924 р.), який зберігається в США в архіві Гувера (Коробка №4. – Справа 24. – Арк. 98-108).

У листі йдеться про події, які відбулися в 1918 році в м. Чернігові в місцевій в’язниці. Автор листа пише про розстріл більшовиками М.М.Шрамченка: «...Старик, сошедший с ума в тюрьме. Его поведение вызвало смех и издевательства на месте расстрела...». Так закінчив своє життя колишній губернатор.

1. Черниговская земская неделя .– 1917. – № 22. – С.6.
2. Интернет-сайт. – Муниципальное учреждение культуры “Централизованная библиотечная система” Сормовского района г. Нижний Новгород – libnn.ru/content/view/247/245/1/19/.
3. Садовский Б. Записки (1881 – 1916) // feb-web.ru/feb/rosarc/ra1/Ra1-106-.htm
4. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729 – 1730. – Чернигов, 1901. – С.72.
5. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – Чернигов, 1851. – С. 353 – 354.
6. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5. – С. 266, 269, 270.
7. Шишацкий-Иллич А. Местечко Олишевка. – Чернигов, 1854. – С. 30.
8. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... – Кн. 5. – С. 270.
9. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО) – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1208. – Арк. 867, 904.
10. Домонтович М. Статистическое описание Черниговской губернии. – СПб., 1966. – С. 320; ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. За. – Спр. 844. – Арк. 56 зв. – 57.
11. Реформа 1861 г. и крестьянское движение на Черниговщине (подборка документов). – Чернигов, 1976. – С. 104 – 107.
12. Черниговские губернские ведомости (далі – ЧГВ). – 1898. – № 89. – 8 ноября.
13. Интернет-сайт. – Муниципальное учреждение культуры “Централизованная библиотечная система” Сормовского района г. Нижний Новгород – libnn.ru/content/view/247/245/1/19/.
14. ЧГВ. – 1901. – № 2464. – 28 марта.
15. Там само.
16. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1897 г. – С.237; ЧГВ. – 1898. – № 1433. – 20 марта; ЧГВ. – 1899. – № 1714. – 17 января; ЧГВ. – 1899. – № 1892. – 25 июля.
17. ЧГВ. – 1899. – № 1913. – 17 августа; ЧГВ. – 1901. – № 2464. – 28 марта.
18. Малиновкин С.Н. Революционное движение в селе Городец в 1905 – 1907 гг. Справочник для краеведов и пропагандистов. – Городец, Городецкая городская организация общества “Знание”, 1989.
19. Там само.

20. Интернет-сайт. – Муниципальное учреждение культуры “Централизованная библиотечная система” Сормовского района г. Нижний Новгород – libnn.ru/content/view/247/245/1/19/.

21. На мушке у эсеров (фото М.Н. Шрамченко). // официальный сайт городской администрации Нижнего Новгорода.

22. Там само.

23. Губернаторы, возглавлявшие Вологодскую губернию до 1917 года. // Интернет-сайт – history.nason.ru/gubernator/2179/.

24. ЧГВ. – 1917. – № 22. – С. 6.

В статье, посвященной государственному деятелю Российской империи конца XIX – начала XX ст. М.Н.Шрамченко (?-1918), занимавшему губернаторские и вице-губернаторские посты, раскрываются его казачьи корни, которые начинаются в Олишевке ныне Черниговского района. Автор, используя архивные материалы и опубликованные источники разных годов, впервые показывает генеалогическое древо М.Н.Шрамченко и восстанавливает страницы его биографии, связанные с Черниговщиной. Жизнь бывшего Нижегородского губернатора трагично оборвалась в 1918 г. в тюрьме г. Чернигова.

This article is devoted to M.Shramchenko (? – 1918), the statesman who used to occupy the positions of governor and vice-governor in the Russian Empire at the end of 19th – the beginning of the 20th century, it also considers his Cossacks roots originating in the town of Olyshivka in Chernihiv district. The author uses archive and printed sources of different historical periods to explore Shramchenko's genealogical tree and reveals his biographical data connected with the Chernihiv district. The life of former governor of Nyzhniy Novhorod tragically comes to an end in 1918 in Chernihiv prison.

НАПРЯМКИ ПІДГОТОВКИ ТА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ ЧЕРНІГІВСЬКИМ ГУБЕРНСЬКИМ ЗЕМСТВОМ (60-70 РР. ХІХ СТ.)

У статті розкривається діяльність земських установ Чернігівської губернії з підготовки та підвищення освітнього рівня вчителів початкових народних училищ на початку їх існування. Основну увагу приділено створенню та діяльності земської вчительської семінарії, утриманню стипендіатів у різних навчальних закладах, проведенню вчительських з'їздів та курсів.

Ключові слова: підвищення кваліфікації, вчителі, земська вчительська семінарія, земства.

Сучасна загальноосвітня школа має забезпечувати всебічний розвиток дитини як особистості, розвивати її нахили, здібності, таланти, формувати загальнолюдські цінності тощо. Тому ключову роль у навчально-виховному процесі відіграє кваліфікований педагог. У зв'язку з цим актуальним є питання підготовки та підвищення кваліфікації вчительських кадрів у різні періоди розвитку цієї проблеми, серед яких можна виокремити початковий етап діяльності земських установ Чернігівської губернії (60-70 рр. ХІХ ст.).

Вивчення даного питання розпочалося ще в дореволюційній Росії. Зокрема, варто відмітити роботи дослідників Б. Веселовського та В. Чарнолуського [9], які проаналізували напрямки діяльності земств із підготовки та підвищення кваліфікації вчительського персоналу й участь у цих заходах губернських та повітових земств Російської імперії. Вони дали критичну оцінку політиці Міністерства народної освіти, дії якого зводилися переважно до контролю, обмеження та перешкоджання ініціативам земств. Варто згадати і працю Є. Звягінцева, котрий досліджував учительські курси як один із способів продукування земськими установами педагогічних кадрів, виокремивши і давши короткі характеристики періодам їх роботи в цій сфері [14]. Фактичний матеріал щодо діяльності земств із формування кваліфікованого вчительського персоналу та підвищення його освітнього рівня міститься у працях місцевих дореволюційних дослідників, які розглядали цю проблему на рівні всієї губернії (М. Жданович [11]) та окремих повітів (О. Клешпер та ін. [15]). Окремі питання з означеної теми висвітлені радянськими науковцями В. Борисенком та Н. Пірумовою [7]. Сучасні історики (А. Боровик, Р. Гавриш, О. Дмитренко, Л. Бадья [8]) також приділили увагу праці земських установ в організації вчительських курсів, Чернігівської земської вчительської семінарії тощо. Втім, діяльність Чернігівського губернського земства з підготовки вчительських кадрів та підвищення їх кваліфікації протягом 60-70 рр. ХІХ ст. висвітлена лише частково та фрагментарно, а тому потребує окремого дослідження.

Метою даної статті є розкриття напрямків підготовки та підвищення освітнього рівня вчителів початкових народних училищ земськими установами Чернігівської губернії на початковому етапі існування земств.

© Потій Наталія Миколаївна – аспірантка кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін ЧНПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Для реалізації поставленої мети зосередимо увагу на діяльності губернського та повітових земств з підготовки учителів (організація земської учительської семінарії, утримання стипендіатів у різних навчальних закладах) та підвищенні кваліфікації педагогів (проведення учительських з'їздів та курсів).

Земські установи Чернігівської губернії, відкриваючи початкові народні училища, мали право пропонувати кандидатів на посади вчителів. Зважаючи на важливість забезпечення шкіл освіченими педагогами, вони вживали заходи для їх підготовки та підвищення кваліфікації. Про необхідність проведення цієї роботи свідчили результати дослідження стану шкільної справи в 1869 р., яке виявило, що в діючих церковнопарафіяльних, земських, приватних, міністерських школах учителями працювали 228 священників, 47 священнослужителів, 11 дияконів, 59 дяків, 9 паламарів, 15 відставних солдатів, 13 козаків, 14 міщан, 41 селянин, 9 дворян, 8 вихованців духовної семінарії, 2 позаштатних дяки, 2 вдови дяків, 1 дружина колезького регістратора, 1 дочка поміщика, 5 синів священників, 2 сини дияконів, 1 син дячка, 1 син купця, 1 писар, 1 фельдшер, 2 підпоручики, 1 поручик. Також 1 учитель закінчив курс філософських наук, 3 педагоги були випускниками повітового училища, 2 – духовного училища, 2 – гімназії, 1 склав екзамен на вчителя в гімназії тощо [12, с. 69-70].

Звичайно, за такого педагогічного складу шкіл про високий рівень освіти не йшлося. Адже в початкових навчальних закладах лише поверхово навчали читати, писати, основ Закону Божого й арифметики, освітній процес мав безсистемний характер. Відвідування школярами училища залежало лише від особистого бажання дітей і батьків. Крім того, учителі застосовували фізичні покарання [12, с. 72-73]. Наставники байдуже ставилися до виконання своїх обов'язків через те, що навчали здебільшого безкоштовно. Та навіть незначна кількість світських учителів, як зазначала Козелецька повітова земська управа в 1869 р., не мала достатньої освіти для викладання у початкових народних училищах [16, с. 51, 53]. Як наслідок, селяни не бачили результатів навчання своїх дітей, а тому не бажали віддавати їх до школи. Земські установи протягом кількох десятиліть вимушені були боротися з негативним ставленням селян до школи.

Потреба забезпечення початкових народних училищ педагогами поставила перед земствами Чернігівської губернії завдання відкриття навчальних закладів для їх підготовки. Цим питанням опікувалося губернське земство. У 1865 р. губернські земські збори прийняли рішення асигнувати 2800 руб. на заснування при Чернігівській гімназії педагогічної школи, в якій навчалося б 30 стипендіатів, по 2 від кожного повіту. Проте попечитель Київської шкільної округи не дав дозволу на її відкриття через відсутність закону, який би дозволяв “постороннім ведомствам, обществам или частным лицам открытие подобного рода заведений”. Наступного року губернські збори знову клопоталися про відкриття семінарії, але вже при Чернігівській губернській й училищній раді та під її керівництвом [40, с. 170-171]. Проте вчительська школа не була відкрита.

Натомість Міністерство народної освіти в 1866 р. запропонувало готувати вчителів у спеціально створених педагогічних класах при повітових училищах і переважно з вихованців училищ. Для цього із бажаючих працювати педагогами відбиралися кандидати віком від 18 р. з достатнім рівнем знань, розумовим розвитком і “безукоризненою нравственностью”. Обрані особи практикувалися в парафіяльному училищі міста та отримували теоретичні знання [30, арк. 12-12 зв.].

Тому в 1867 р. Чернігівські губернські земські збори із залишку за попередній рік 2800 руб. асигнували 1800 руб. на утримання стипендіатів у повітових училищах, а 1000 руб. було надано ремісничому класу при Сирітському домі. Згодом витрати на стипендіатів (40 чол.) зросли до 2700 руб. У випадку відкриття вчительської семінарії чи педагогічних курсів вони були зобов'язані поповнити свою освіту [40, с. 171]. Також виділено кошти для утримання стипендіатів у Чернігівській, Новгород-Сіверській, Ніжинській чоловічих та Чернігівській

жіночій гімназій [5, с.62]. Допомога вихованцям середніх навчальних закладів продовжувалася й у наступні роки та поступово зростала.

Подібні заходи з підготовки вчителів вживали й повітові земства. Зокрема, з 1867 р. Ніжинське земство почало щорічно виділяти кошти для навчання в повітовому училищі стипендіатів, які були відібрані штатним наглядачем того ж училища по 1 особі від кожної волості й лише від Ніжинської – 2 особи. Після закінчення училища вони мали відпрацювати у земських школах 4 роки [33, с. 42-43]. Борзнянське повітове земство на чергових земських зборах 1867 р. прийняло рішення утримувати в повітовому училищі по 1 особі стипендіатів від кожної волості. Проте з відкриттям учительської семінарії вони мали продовжити своє навчання, а згодом учителювати 4 роки [4, с. 115-116]. У 1868 р. Глухівські повітові земські збори ухвалили утримувати при Глухівській прогімназії 5 стипендіатів [13, с. 69]. Отже, одним із напрямків підготовки вчителів стало утримання губернським та повітовими земствами стипендіатів, які навчалися в повітових училищах та гімназіях. Але в перспективі випускники цих навчальних закладів мали поглиблювати знання у спеціальних педагогічних закладах.

Утім, Чернігівське губернське земство не полишало надії відкрити вчительську семінарію. Втретє відповідне рішення було прийняте черговими губернськими земськими зборами 28 листопада 1869 р. [23, с. 72]. Попечитель Київської шкільної округи 21 березня 1870 р. після внесення коректив відповідно до його вказівок затвердив статут семінарії. Відкриття семінарії здійснювалося на основі закону про приватні навчальні заклади, прийнятого в 1868 р., згідно з яким керівництво освітнім процесом, призначення й звільнення працівників належало засновникам, проте навчальний заклад не отримував допомоги з казни, а викладачі не користувалися пільгами від держави [41, с. 32].

Для вчительської семінарії було збудовано приміщення, вартість якого, згідно з розрахунками, дорівнювала 9822 руб. 39 1/4 коп. [23, с. 76]. 17 листопада 1870 р. у цьому будинку розпочалося навчання [19, с. 80-81]. Фінансувало вчительську семінарію Чернігівське губернське земство. Витрати на утримання становили 6070 руб., з яких 1500 руб. – заробітна плата директора, по 1200 руб. отримували два учителі, 600 руб. – законовчитель, 100 руб. – учитель співів, по 60 руб. виплачувалося сторожу та технічному працівнику щорічно, на навчальні посібники й постійну бібліотеку виділялося 50 руб., на канцелярські витрати – 150 руб., медичну допомогу – 200 руб., опалення, освітлення, ремонт приміщення та меблі – 400 руб. та на непередбачувані витрати – 100 руб. [43, с. 37]. Відповідно до статуту семінарії її вихованці мали проживати в родичів або на приватних квартирах. 29 жовтня 1870 р. губернські земські збори прийняли рішення про купівлю будинку в колезького асесора В. Василевського й облаштування в ньому гуртожитку [6, с. 131].

У навчально-виховному плані семінарія підпорядковувалася попечителю Київської шкільної округи. Господарським станом закладу опікувалася губернська земська управа. Директор семінарії та викладачі обиралися губернською земською управою з осіб з вищою освітою та педагогічним досвідом і затверджувалися попечителем шкільної округи, а законовчитель – єпархіальним керівництвом. Вищим органом, який здійснював безпосереднє керівництво навчальним закладом, була рада семінарії у складі голови – директора, законовчителя й викладачів. Постійним членом ради був голова губернської земської управи чи один із її членів. Рада семінарії опікувалася навчальним процесом, справами, які стосувалися вихованців семінарії (прийом учнів, переведенням їх у наступний клас, видання свідоцтв на звання вчителя) та господарчими питаннями. Першим директором було призначено колишнього вчителя російської словесності 1-ої Київської гімназії статського радника Г. Луцицького, а вчителями – Я. Барзиловського, М. Бялопольського і законовчителя О. Юшкова [19, с. 80, 83-90].

Згідно зі статутом семінарія була відкритою установою. У земській вчительській семінарії безкоштовно навчалися стипендіати від повітових земств та

інших утримувачів і так звані “своєкоштни” студенти, які оплачували своє навчання самостійно. Але в одному класі кількість вихованців не повинна була перевищувати 40 чол. Курс навчання поділявся на 3 класи. До семінарії приймалися молоді люди віком від 16 р. Для вступу до семінарії абітурієнти складали відповідні екзамени та проходили медогляд [38, с. 92-93]. Майбутні вчителі отримували стипендію 80 руб., з 1873 р. – 100 руб., а з 1876 р. – 120 руб. [40, с. 177; 42, с. 255]. Після закінчення навчання стипендіати були зобов’язані відпрацювати в земських школах 3 р. [38, с. 95]. На перший курс навчання в земську вчительську семінарію було набрано 26 чол. від повітових земств, 1 чол. отримував стипендію від землевласника Ніжинського повіту К. Троцини та 8 чол. навчалися за власні кошти [19, с. 81]. У 1872/73 навчальному році в семінарії виховувалося 56 стипендіатів від повітових земств та 22 чол. сплачували навчання самостійно [28, с. 284]. У 1877/78 навчальному році в семінарії навчалось 94 чол., з яких 37 осіб – у першому класі, 33 – у другому та 24 – у третьому. З усіх студентів 64 чол. отримували стипендії, 29 – навчалися за власні кошти [29, с. 17].

Навчання розпочиналося із середини серпня й закінчувалося в середині червня. У семінарії викладалися Закон Божий, російська та церковнослов’янська мови, арифметика, основи геометрії, землемірство, лінійне креслення, природознавство, загальна й російська географія, російська історія, каліграфія, співи, заняття ремеслами й городництвом [38, с. 96]. Крім того, земство прагнуло дати вихованцям учительської семінарії не лише загальну освіту, але й ряд практичних знань, які могли знадобитися їм як у власному побуті, так і для навчання селян. З цих причин семінаристам надавалася можливість за бажанням ознайомитися зі щепленнями проти віспи [3, с. 119], городництвом та садівництвом [1, с. 143]. У 1874 р. Чернігівські губернські земські збори прийняли рішення про відкриття підготовчого класу, проте попечитель Київської шкільної округи не дав дозволу [36, с. 218-219].

Утім, Чернігівська земська вчительська семінарія проіснувала лише до липня 1878 р. Причиною її закриття стали вимоги Міністерства народної освіти віддати навчальний заклад під його управління на неприйнятних для губернського земства умовах. Зокрема, дискусійними були питання щодо утримання земством семінарії після її передання Міністерству, надання в користування гуртожитку та участь у будівництві нового приміщення [10, с. 194-199]. Не бажало губернське земство поступатися своїми управлінськими повноваженнями. Міністерство народної освіти вимагало змінити параграфи 13 і 14 статуту семінарії. У новій редакції директор мав обиратися, призначатися та звільнятися попечителем шкільної округи, а викладачі призначалися б директором і затверджувалися попечителем. Також від земства вимагалося доповнити статут параграфом, згідно з яким воно не мало право здійснювати будь-які розпорядження щодо керівництва вчительської семінарії, а лише звертатися до попечителя з цих питань [10, с. 199-202]. У результаті після численних дискусій Чернігівські губернські земські збори на засіданні 15 січня 1878 р. прийняли рішення закрити семінарію [2, с. 248].

Отже, Чернігівське губернське земство, прагнучи забезпечити сільські школи кваліфікованими педагогічними кадрами, відкрило й утримувало вчительську семінарію, яка, безумовно, приносила значну користь для розвитку освіти в губернії. Утім, Міністерство народної освіти, не бажаючи залишати в руках земства значний важіль впливу на виховання вчительського персоналу, а відповідно й на погляди населення, вимагало передання навчального закладу під його управління. У результаті земці відмовилися взяти на себе значні фінансові витрати для утримання урядової семінарії й закрили навчальний заклад.

Важливим напрямком діяльності земських установ Чернігівської губернії було підвищення кваліфікації вчителів. Адже на початку своєї діяльності на ці посади призначалися особи без відповідної освіти. Так, повітові земства були вимушені пропонувати на посади вчителів священників. Але останні не могли регулярно та правильно проводити заняття через потребу виконання своїх безпосередніх обо-

в'язків [22, арк. 1-1 зв.]. Також тривалий час кандидати в учителі відбиралися з випускників повітових училищ та духовних навчальних закладів. Зокрема, у звіті Стародубської повітової земської управи за 1870-1871 рр. указувалося, що посади вчителів займали: у 4 училищах – випускники Стародубського повітового училища, у 1 – випускник Погарського повітового училища, у 2 – вихованці Чернігівської духовної семінарії, у 1 – звільнений з середнього відділення Орловської духовної семінарії та в 3 училищах – священники [20, с. 115-116].

Проблема низького освітнього рівня вчителів початкових народних училищ спостерігалася не лише в Чернігівській губернії, але й загалом в Російській імперії. Тому, за словами відомого педагога М. Корфа, при виборі народного вчителя головним критерієм були не наявні в нього знання, а здатність до навчання. Одним із напрямків діяльності земств з підвищення кваліфікації педагогів стало проведення вчительських з'їздів. У кінці 60-х – першій половині 70-х рр. XIX ст. з'їзди не лише не заборонялися, але й заохочувалися навчальною адміністрацією. Вони виконували завдання підвищення освітнього рівня педагогів, заміняли загально-освітню й педагогічну підготовку, сприяли поширенню навчальної літератури та виконували функцію дорадчих зібрань [14, с. 47]. У 1870 р. міністр внутрішніх справ повідомив губернаторів, що з'їзди вчителів, які організовували земства, мали відкриватися лише за узгодженням із дирекцією народних училищ, через попечителя шкільної округи, за дозволом Міністерства народної освіти. Також проведення з'їздів мало відбуватися під безпосереднім контролем інспекторів народних училищ. Згідно з вимогами Міністерства народної освіти зібрання вчителів мали бути закритими, відбуватися під час літніх чи зимових канікул та за участю членів училищних рад. Програми з'їздів мали затверджуватися попечителем [17, с. 31].

У Чернігівській губернії вчительські з'їзди відбувалися на рівні повітів. Так, влітку 1870 р. у Конотопському повіті була проведена ревізія шкіл, яка виявила неготовність осіб, які займали вчительські посади, до педагогічної діяльності. Тому задля ознайомлення педагогів з методикою викладання в початковій школі під керівництвом штатного наглядача та викладачів повітового училища був проведений учительський з'їзд [39, с. 50-53]. Також Борзнянське повітове земство організувало з'їзд учителів, який відбувався протягом 6 днів з 7 серпня 1871 р. у м. Борзни під керівництвом інспектора народних училищ. Керували навчальним процесом викладачі Чернігівської земської вчительської семінарії М. Бялопольський та Я. Бардзиловський [19, с. 69].

Отже, для підвищення рівня знань педагогів земські установи проводили вчительські з'їзди, на яких здійснювався обмін досвідом та знайомство з кращими методами викладання. Попри те, що за такий короткий час учительські з'їзди не могли кардинально вплинути на освітній рівень сільських наставників, проте вони давали принаймні мінімальні відомості з методики викладання у школі, вказували на значення їх роботи, спонукали до самоосвіти.

Ще одним напрямком діяльності губернського та повітових земств Чернігівської губернії з підвищення кваліфікації сільських наставників була організація вчительських курсів. Перші літні вчительські курси проведені Чернігівським губернським земством з 15 липня по 15 серпня 1873 р. У курсах взяли участь 55 учителів, яким губернське земство асигнувало кошти на проїзд та проживання по 50 руб. для кожного. Серед них не було вчителів від Суразького й Мглинського повітових земств, які не повідомили причин відсутності педагогів зі своїх повітів, та Ніжинського повіту, земство якого організувало окремі курси. Серед слухачів були вчителі, котрі самостійно оплатили свій проїзд і проживання. Загалом на проведення курсів губернське земство витратило 2750 руб. Керівником курсів був директор Чернігівської земської вчительської семінарії, а вели заняття викладачі земської вчительської семінарії, Чернігівської гімназії та інспектор народних шкіл Київської губернії [28, с. 287-288]. Навчання здійснювалося у формі теоретичних і практичних занять. На теоретичних лекціях учителі вивчали мето-

дику викладання російської мови, арифметики, пояснювального читання, елементарної граматики, наочного навчання, вітчизнознавства та креслення. Також учителі ознайомилися із загальними прийомами навчання письма, елементарними відомостями з хімії й фізики тощо. На практичних заняттях керівники та учителі-практиканти в зразковій школі проводили уроки з російської мови, арифметики, вітчизнознавства, природознавства, церковнослов'янської мови, хорошого співу, гімнастики, креслення та малювання, які потім детально аналізувалися. Значну увагу було приділено питанню гігієни навчання: зручності приміщень, класним меблям, правильному розподілу часу навчання та відпочинку. На останньому занятті вчителі підняли питання про проблеми школи в Чернігівській губернії й прохали керівників курсів передати їх звернення губернській земській управі [27, с. 80-82, 111].

Загальногубернські вчительські курси відбувалися під час літніх канікул у 1874 та 1875 рр. Зокрема, у 1874 р. курси були організовані при вчительській семінарії і тривали з 10 серпня по 6 вересня. У курсах взяв участь 41 учитель. Керівником був директор семінарії Л. Жданович, викладачами – П. Солонина, М. Бялопольський. Організація та робота в зразковій школі була доручена випускнику семінарії, учителю приватної школи в Козелецькому повіті Т. Лубенцю [25, с. 58, 69]. У 1875 р. педагогічні курси були проведені з 4 по 14 серпня під керівництвом викладача гімназії при Санкт-Петербурзькому філологічному інституті В. Гербача лише для 36 учителів. Мала кількість учасників пов'язувалася з тим, що програма курсів була затверджена попечителем Київської шкільної округи лише 20 липня [18, с. 80]. Незважаючи на коротку тривалість, усі заплановані програмою предмети були вичитані, окрім методики викладання співів та управління училищем [24, с. 81-84]. Проте відмітимо, що на противагу першим вчительським курсам на наступних губернське земство асигнувало кошти лише на заробітну плату викладачам курсів (по 500 руб.) [34, с. 180-181], кошти ж на проїзд і проживання вчителів асигнували повітові земства.

Також у цей період було започатковано організацію вчительських курсів для педагогів одного повіту. Відповідні курси були влаштовані Ніжинським повітовим земством у 1873 р. з 18 липня по 1 вересня. Вони відбувалися в м. Ніжині під головуванням директора ліцею князя Безбородька С. Чалого або інспектора ліцею Є. Белоброва. Безпосередньо керував заняттями барон М. Косинський. На курсах навчалися 15 учителів та 4 вчительки. Головним завданням було ознайомлення вчителів з кращими методами навчання дітей читання й письма, церковного співу та народних пісень, вітчизняної географії та історії. Серед предметів викладання були правила училищного облаштування та організація класної роботи [26, арк. 156, 160, 164-166]. На наступний рік було заплановано провести такі ж курси [32, арк. 180-184 зв.].

Отже, окремим напрямком діяльності земств Чернігівської губернії було проведення вчительських курсів для педагогів усієї губернії та окремих повітів. Їх головним завданням був не загальний розвиток сільських наставників, а ознайомлення з методикою викладання предметів зі шкільної програми та керівництвом навчальними закладами.

Проте з середини 70-х рр. XIX ст. Міністерство народної освіти поставило завдання взяти під свій контроль усі напрямки діяльності земських установ щодо підвищення кваліфікації учителів, у тому числі й проведення вчительських курсів. У той же час від земств вимагалось нести фінансові затрати при проведенні таких заходів, що викликало їх супротив. Це проявилось у прийнятті 5 серпня 1875 р. міністром народної освіти “Правил о временных педагогических курсах для учителей и учительниц начальнах народных училищ”. Вони посилювали контроль навчальної адміністрації за організацією і проведенням курсів. Так, згідно з Правилами для їх організації було необхідно отримати дозвіл від попечителя шкільної округи. Нагляд за проведенням курсів покладался на директора або інспектора народних училищ. Якщо педагогічні курси організовувалися при вчительських

семінаріях, директору семінарії доручалося призначення керівниками курсів викладачів навчального закладу, нагляд за курсами покладалася на самого директора. Якщо курси проводилися при інших навчальних закладах (міських училищах, двокласних сільських училищах), тоді керівники запрошувалися директором народних училищ і затверджувалися попечителем округи. Заняття на курсах були “совершенно обязательными” для учителів [31, с. 15-17].

Проте організація курсів, як і вчительських з'їздів, попри їх користь, майже припинилася. Училищна адміністрація створювала численні бюрократичні перепони або й взагалі не дозволяла їх проведення, як це сталося із запланованими Чернігівським губернським земством педагогічними курсами в 1876 р. [35, с. 194-195] та 1877 р., після чого губернське земство ухвалило більше не асигнувати кошти на їх організацію [37, с. 376-377].

Таким чином, земські установи Чернігівської губернії з початку своєї діяльності звернули увагу на проблему підготовки та підвищення кваліфікації вчительських кадрів. Основна організаційна та фінансова робота в цьому напрямку здійснювалася губернським земством. Повітові земства матеріально підтримували його ініціативи, а також ряд заходів здійснювали самостійно.

Основними напрямками підготовки земствами освічених педагогів було відкриття та фінансування Чернігівської земської вчительської семінарії, утримання стипендіатів у повітових училищах, гімназіях та вчительських семінаріях. З метою підвищення кваліфікації педагогічного персоналу початкових народних училищ губернське та повітові земства влаштували загальногубернські вчительські курси, виділяли кошти на проїзд і проживання педагогів для участі в курсах, проводили з'їзди вчителів. Суттєвим чинником, що негативно впливав на масштаби та напрямки діяльності земств Чернігівської губернії в цій сфері, стали обмеження з боку Міністерства народної освіти, яке намагалося цілком контролювати профінансовані земством заходи з навчання та підвищення кваліфікації вчителів. Загалом, діяльність земств була активною та різносторонньою, а комплекс перелічених заходів сприяв підвищенню освітнього рівня педагогів та підготовці нових.

1. 11-го декабря 1874 года №6-й // Журналы Очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1874 г. – Чернигов, 1875. – С. 137-145.

2. 15 января 1878 года №8-й // Журналы Черниговского Губернского Земского Собрания очередной сессии 1877 года, состоявшейся в январе 1878 г. // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1878. – №1-4. – С. 221-248.

3. 8 декабря 1874 года №3-й // Журналы Очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1874 г. – Чернигов, 1875. – С. 116-119.

4. №10 сентября 2 дня 1868 года // Журналы заседаний Борзенского уездного земского собрания 1867 г. – Чернигов, 1868 г. – С. 113-123.

5. №5 27 ноября 1867 года. // Журналы заседаний очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1867 года. – Чернигов, 1867. – С. 43-64.

6. №6. 29 октября 1870 года // Журналы Очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1870 г. – Чернигов, 1870. – С. 128-165.

7. Борисенко В. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. – Київ, 1980. – 155 с.; Пирумова Н. Земская интеллигенция и её роль в общественной борьбе до начала XX в. – Москва, 1986. – 270 с.

8. Боровик А.М. Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки (1917-1920 рр.). – Чернігів, 2003. – 270 с.; Гавриш Р. Земська система навчання та виховання в Україні // Історія України. – 1998. – №40. – С. 6-7.; Бадья Л. Літні земські педагогічні курси для вчителів народної школи в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття // Рідна школа. – 2007. – №3. – С. 71-73.; Дмитренко О. З історії Чернігівської земської учительської семінарії // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. – Чернігів, 2001. – С. 72-74.

9. Веселовский Б. История земства за 40 лет. – СПб., 1909. – Т.1. – 724 с.; Чарнолуцкий В. Земство и народное образование // Русская школа. – 1910. – №3. – С. 28-52.

10. Доклад Губернской Управы, по вопросу, возбужденному Министерством Народного Просвещения о передаче земской учительской семинарии в ведение Министерства // Журналы Черниговского Губернского Земского Собрания очередной сессии 1877 года, состоявшейся в январе 1878 г. // ЗСЧГ. – 1878. – №1-4. – С. 184-215.

11. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // ЗСЧГ. – 1906. – №4. – С. 50-74, №5. – С. 59-85, №6. – С. 82-112, №11-12. – С. 88-107, 1907. – №8. – С. 63-98.
12. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // ЗСЧГ. – 1906. – №4. – С. 50-74.
13. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // ЗСЧГ. – 1906. – №5. – С. 59-85.
14. Звягинцев Е. Народная жизнь и школа. Выпуск II. – М., 1913. – 123 с.
15. Клеппер А. Итоги земской работы в области народного образования по истечении 25 лет. (Остерский уезд) // ЗСЧГ. – 1894. – №2-3. – С. 93-120.; Клеппер А. Краткий обзор образования в Козелецком уезде с 1865 по 1892 гг. // ЗСЧГ. – 1893. – №67. – С. 51-64.; С.Плкв. Народное образование в Нежинском уезде // ЗСЧГ. – 1884. – №2. – С. 37-54.
16. Клеппер А. Краткий обзор образования в Козелецком уезде с 1865 по 1892 гг. // ЗСЧГ. – 1893. – №67. – С. 51-64.
17. Летние учительские съезды и курсы // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1873. – №9. – С. 30-39.
18. Народное образование // ЗСЧГ. – 1875. – № 4-8. – С. 79-80.
19. Народное образование в Борзенском уезде (Из отчёта Борзенской Земской Управы за 1870/71 год) // ЗСЧГ. – 1871. – №1. – С. 60-94.
20. Народное образование в Стародубском уезде (Из отчёта Стародубской Управы за 1870/71 г.) // ЗСЧГ. – 1872. – №2. – С. 115-120.
21. Народное образование в Черниговской губернии // ЗСЧГ. – 1876. – №1-4. – С. 103-115.
22. Нежинская Уездная Земская Управа 5 ноября 1871 г. №2032 В Дроздовскую сельскую школу // Ніжинське відділення Державного архіву Чернігівської області (далі – НВ ДАЧО). – Ф. 778. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-1 зв.
23. Об устройстве в г.Чернигове учительской семинарии // ЗСЧГ. – 1870. – №2. – С. 71-85.
24. Отчёт о летних педагогических курсах для учителей и учительниц Черниговской губернии, в августе месяце 1875 года // ЗСЧГ. – 1875. – № 4-8. – С.81-105.
25. Отчёт о летних педагогических курсах при Черниговской Земской Учительской Семинарии в 1874 году // ЗСЧГ. – 1877. – №11. – С. 58-78.
26. Отчёт о летних учительских курсах, состоявшихся в г.Нежине в 1873 г. // НВ ДАЧО. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 156-171 зв.
27. Отчёт о первых педагогических курсах для народных учителей и учительниц Черниговской губернии // ЗСЧГ. – 1873. – №10. – С. 79-114.
28. Отчёт Черниговской Губернской Земской Управы за 1872-1873 год // ЗСЧГ. – 1873. – №10. – С. 6-312.
29. Отчёт Черниговской земской Управы за 1877-78 год // ЗСЧГ. – 1878. – №8-12. – С. 3-102.
30. Попечителя Киевского Учебного Округа Канцелярия Стол 1-й 1 февраля 1866 г. №672. Милостивый Государь Егор Васильевич // Державний архів Чернігівської області. – Ф. 1016. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 12-12 зв., 33-33 зв.
31. Правила о временных педагогических курсах для учителей и учительниц начальных народных училищ (Утверждены Министром Народного Просвещения 5-го августа 1875 г.) // ЗСЧГ. – 1875. – №11-12. – С. 15-23.
32. Программа для учительских курсов, которые предполагается открыть для народных учителей в г.Нежине в 1874 г., от 1 июля до 1 сентября, с указанием основания для открытия этих курсов // НВ ДАЧО. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк 180-184 зв.
33. С.Плкв. Народное образование в Нежинском уезде // ЗСЧГ. – 1884. – №2. – С. 37-54.
34. Смета расходов на губернские земские повинности по Черниговской губернии, на 1875 год // Журналы Очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1874 г. – Чернигов, 1875. – С. 159-187.
35. Смета расходов на губернские земские повинности по Черниговской губернии на 1877 год // Журналы Черниговского Губернского Земского Собрания очередной сессии 1876 года, состоявшейся в январе 1877 года. – Чернигов, 1877. – С. 273-303.
36. Смета расходов на Губернские Земские Повинности по Черниговской губернии на 1876 год // Журналы Очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1875 г. – без вых. данных. – С. 193-221.
37. Смета расходов на Губернские Земские Повинности по Черниговской губернии на 1878 год // ЗСЧГ. – 1878. – №1-4. – С. 355-381.
38. Устав земской учительской семинарии в г.Чернигове // ЗСЧГ. – 1870. – №2. – С. 88-96.
39. Учреждение съезда сельских учителей в Конотопском уезде // ЗСЧГ. – 1870. – №5. – С. 50-53.
40. Холмский А. Свод постановлений Черниговского Губернского земского собрания 1865-1882 гг. – Одеса, 1884. – 729 с.
41. Чарнолуцкий В. Земство и народное образование (Продолжение) // Русская школа. – 1910. – №3. – С. 28-52.

42. Шостак И. Свод постановлений Кролевецкого земства по народному образованию с 1865 по 1890 год // ЗСЧГ. – 1892. – №11. – С. 31-272.

43. Штат земской учительской семинарии в г.Чернигове // ЗСЧГ. – 1870. – №2. – С. 37.

В статье раскрывается деятельность земских учреждений Черниговской губернии по подготовке и повышению образовательного уровня учителей начальных народных училищ в начале их существования. Основное внимание уделено образованию и деятельности земской учительской семинарии, содержанию стипендиатов в разных учебных заведениях, проведению учительских съездов и курсов.

The article deals with the Chernihiv province councils' (Zemstva) activities in the field of training and professional development aimed at the primary popular schools teachers at the initial stage of the popular schooling existence. The main attention is focused on the educational and other activities of the Council's teacher's seminary, scholarship issues in different educational institutions, organization of teacher's assemblies and courses.

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ СЕЛЯН НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ (ГРУДЕНЬ 1918 – СІЧЕНЬ 1919 РР.)

У статті мова йде про прихід до влади Директорії, яка робила спроби вирішити аграрне питання. Проте через анархію на селі, більшовицьку агітацію та швидкий наступ радянських військ здійснити земельну реформу було неможливо, що й призвело до повстанського руху селян у Чернігівській губернії наприкінці 1918 – початку 1919 рр.

Ключові слова: Сірожування дивізії, більшовики, повстанці, слабка національна свідомість.

Українська революція 1917-1921 рр. посідає чільне місце в історії нашої держави. Доба Директорії Української Народної Республіки (УНР) була третьою спробою утворити незалежну державу під час буремних подій зазначеного періоду. Проте становище нової влади було дуже тяжким. Армія повстанців, що забезпечила перемогу над гетьманатом, розтанула з такою ж швидкістю, з якою і створилась. Її масу склали селяни, які, поваливши гетьманську владу, поспішили додому, щоб ділити панську землю. Директорія та уряд, розуміючи, що для селянства вирішення земельного питання було принципово важливим, з перших днів свого панування робили спроби розв'язати аграрну проблему. Але земельна політика нової влади тільки загострила відносини з селянством, що й призвело до того, що недавні її союзники у боротьбі з гетьманом – повстанські селянські маси – повернули свою зброю проти Директорії. Крім того, евакуація німецької та австро-угорської армій кликала до посилення руху більшовицьких загонів в Україну. А у нової влади не було сил боротися ні з радянськими військами, ні з анархією на селі, ні з антиукраїнською агітацією.

Першими історіографами революційної доби в Україні стали лідери національно-визвольного руху, під проводом яких наприкінці 1918 р. відбувалося відновлення Української Народної Республіки: В.Винниченко, М.Шаповал, І.Мазепа. Їхні праці вирізняються певним суб'єктивізмом, що пояснюється партійно-політичною орієнтацією авторів, проте всі вони містять важливий джерельний матеріал, необхідний для розуміння характеру й суті соціально-політичних процесів доби Директорії [1]. Серед дослідників української діаспори заслуговує на увагу фундаментальний семитомник М.Стахіва "Україна в добу Директорії УНР", написаний у 60-х роках. У ньому йдеться про суспільно-політичне життя Директорії від приходу її до влади і аж до загибелі [2].

Радянська історіографія також зробила свій внесок у вивчення цього періоду української історії, проте вона розглядала суспільно-політичні процеси в Україні періоду 1918-1919 рр. у загальному контексті розвитку подій жовтневої революції і громадянської війни. Більше того, майже в усіх дослідженнях, присвячених цьому періоду, переважають різко негативні оцінки спроб українців утворити власну державу. Насамперед це праці А.Лихолата, І.Рибалки, М.Супруненка [3].

З кінця 80-х – початку 90-х років почався новий етап української історіографії, що характеризується критичним осмисленням історіографічної спадщини

© Попов Ігор Володимирович – заступник директора з навчально-методичної роботи Чернігівської філії Київського славистичного університету.

попереднього періоду, спробою відійти від звичних канонів та схем радянської історичної науки, об'єктивнішим висвітленням історичних подій в Україні. На особливу увагу заслуговує фундаментальна праця проф. В. Солдатенка – "Українська революція. Історичний нарис"[4].

У ширшому плані проблеми повстанства, воєнного протистояння в Україні в 1918-1921 рр. висвітлюються у дисертаційних дослідженнях інших сучасних вітчизняних істориків – О. Левченка, О. Чіхрадзе, А. Лисенка та ін. [5].

Підсумовуючи історіографічний огляд, можна констатувати, що питання селянського повстанського руху на Чернігівщині взимку 1918-1919 рр. представлено переважно узагальнюючими працями, які не дають повної картини подій. Аграрний безлад на селі, дії місцевих повстанських загонів, перехід великої кількості повстанців на бік більшовиків залишається без ґрунтового пояснення. Його необхідно шукати в різних площинах політичного і соціального життя. Тому селянський рух у Чернігівській губернії вказаного періоду потребує подальшого дослідження з використанням додаткового документального матеріалу, нових методологічних підходів і розгляду досліджуваної проблеми.

Восени 1918 р. прокотилася нова хвиля бурхливих політичних подій в Україні. 14 листопада, скориставшись слабкістю режиму П. Скоропадського, Директорія почала повстання проти діючої влади. Проти гетьмана виступили регулярні збройні частини, які швидко поповнювалися за рахунок широких селянських мас, та селянські повстанські загоони на чолі з місцевими отаманами. Внаслідок проти-гетьманського повстання у середині грудня 1918 р. влада в Україні перейшла до Директорії УНР.

На Чернігівщині проти гетьмана та окупаційної влади виступила Сірожупанна дивізія, яка з серпня 1918 р. базувалася у губернії [6,7,8]. З кожним днем її сили швидко зростали за рахунок місцевих селян [9,10,11]. Під проводом Євгена Ангела діяв сформований де реквізиціями, де мобілізаціями, а де й просто агітацією серед місцевого селянства повстанський загін – "курінь смерті" [12,13]. У північно-східних повітах Чернігівської губернії, як тільки розгорілося повстання проти Гетьманщини, свої дії активізували більшовики [14,15,16]. 28 листопада у м. Суджа, на території так званої "нейтральної зони", більшовики сформуваали тимчасовий радянський уряд України, який наступного дня своїм маніфестом до українського народу проголосив режим гетьмана Скоропадського скинутим [17,18]. У середині грудня у самому м. Чернігові проти діючої влади повстали інструкторські роти 26 та 27 полків міського гарнізону [19]. На допомогу їм з м. Ніжина підійшли війська Директорії, які і встановили нову владу. Так, у середині грудня 1918 р. антигетьманське повстання призвело до повного повалення гетьманської влади в Чернігівській губернії. Головну роль в успіху цього повстання відігравав український селянин-повстанець.

Повстання проти гетьманату на Чернігівщині знищило весь його державно-адміністративний апарат. Всі закони і розпорядження гетьманського уряду скасовувалися, натомість відновлювалися закони Центральної Ради. Відновлювалися міські управи і думи, земські повітові та волосні зібрання. Губернським комісаром було призначено колишнього комісара Центральної Ради Г.В. Стаднюка [20]. Директорія намагалася відновити адміністративний апарат Центральної Ради, проте встановити свою владу на всій території Чернігівщини їй так і не вдалося, оскільки деякі північно-східні повіти губернії вже були зайняті радянськими військами [21,22,23].

Стратегічною метою Директорії було відновлення Української Народної Республіки. Її головна соціальна опора – повстанський елемент – практично стовідсотково складався з селянства, яке мало порівняно слабку національну свідомість. Ідея "української держави" в селянському світогляді була сильно підірвана німецькою окупацією та режимом П. Скоропадського. Натомість у повстанському середовищі домінували ліві соціальні гасла. Ідеалом соціальної організації у розумінні селян була Україна "без холопа і пана" [24]. Ще у розпал повстання В. Винниченко,

занотував на сторінках свого щоденника: "Нема у нас нації, є темний, осоловілий від усяких історичних дурманів народ. Ми хочемо зробити його нацією, а він скоса дивиться на наші маніпуляції й сердито бурчить..." [25]. Проте, на нашу думку, селянство хоча й було малосвідоме, але піднялося на боротьбу проти гетьмана, сподіваючись на те, що нарешті нова влада вирішить таке болюче для українського селянина питання, як володіння землею. Підтвердженням того є спогади М.Капустянского, який зазначав, що взагалі у своїй більшості селянство піднялося головним чином з причин соціальних, і лише частина його керувалася сильним національним почуттям" [26]. Розуміючи, що для селянства найбільш універсальною і значущою політичною категорією є земля, Директорія та уряд надавали принципово важливого значення вирішенню аграрного питання. Ще у листопаді було оприлюднено ряд документів, спрямованих проти поміщиків і буржуазії. У першій відозві Директорії до громадян України від 14 листопада 1918 р. говорилося, що "всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені" [27]. Тобто, розпочинаючи повстання проти режиму П. Скоропадського, Директорія поставила його під прапор демократичних гасел. В "Оповіщенні" від 21 листопада цього року серед своїх найнагальніших завдань Директорія називала вилучення поміщицької землі і передачу її безземельним та малоземельним трудівникам і повернення селянам контрибуцій [28]. 15 грудня Директорія заборонила продаж, заклад та оренду землі, а 26 грудня видала свою першу, після приходу до влади, програмову декларацію, в якій намагалася донести до суспільного загалу свої майбутні плани та дії [29]. Так, Директорія робила спроби задовольнити селянство України, проте на остаточне вирішення земельного питання вона не спромоглася.

На Чернігівщині намагання Директорії залучити на свій бік якомога ширші соціальні верстви населення призвели до втрати підтримки сільської бідноти, яка відігравала роль найбільш активного соціального елемента в період української революції. Проте більшовицька агітація мала вплив на біднішу частину селянства, внаслідок чого дуже сильно відчувалося політичне розмежування селянства. Якщо на боротьбу з німцями та режимом Гетьманату селяни піднялися разом – і бідні, і заможні елементи, то у грудні 1918 р. селянство розділилося на два ворожих табори – "більшовиків" та "самостійників". Нерідко між селянами одного села політичні суперечки вирішувалися силою, що призводило до кровопролиття. Так, у с. Хлоп'яники Сосницького повіту на політичному ґрунті між односельцями виникла сутичка. У хід супротивники пустили кілки, палиці та іншу подібну зброю [30]. Але селяни не тільки конфронтували між собою. Їх ворожість вилилася і на заможних селян, і на землевласників. У с. Пересудах Остерського повіту загоном селян в 30 чоловік, що іменували себе петлюрівцями, був пограбований маєток Вишневецького і будинок Карпенка [31]. У цьому ж повіті було затримано банду, яка вдавалася не тільки до грабежів, а й до вбивств родин заможних селян [32]. У Чернігівському повіті озброєне угруповання здійснило набіг на м. Березну, награбувало майна більш як на 200 тис. руб. [33]. Аграрний безлад, більшовицька агітація та слабка влада на селі створювали анархію по всій Чернігівщині. Сучасна чернігівська дослідниця І. Еткіна, аналізуючи спроби Директорії розв'язати земельне питання у Чернігівській губернії, прийшла до висновку, що "особливістю губернії став невпинний процес більшовизації селянських мас протягом 1917 – 1918 рр., і конкуренції із впливом більшовицьких ідей на селянство Директорія не витримала" [34]. Таким чином, можна зазначити, що реалізувати аграрні закони Директорії на території Чернігівської губернії було неможливо через аграрний безлад, процес більшовизації селянських мас та наступ радянських військ, які щодня поповнювалися місцевими селянами.

Наприкінці грудня 1918 р. північно-східні рубежі Чернігівщини біля м. Новгород-Сіверського і в районі с. Ворожби обороняли полки Сірожупанної дивізії, на підмогу яким з м. Києва були надіслані частини Чорноморської дивізії. Сірожупанці і чорноморці спочатку добре виконували свої завдання, але більшовиць-

ка агітація робила свою справу і у війську. Під її впливом мобілізовані чернігівські селяни відмовлялися битися проти "своїх братів", нерідко серед солдат лукали вигуки: "Не слухайте офіцерів сірожупанників! Всі вони панські прихвосні". "Всіх офіцерів треба перевішати на телеграфних стовпах!... ". І хоча старі козаки та підстаршини намагалися тримати ситуацію під контролем, у частинах потроху починався розлад [35]. Державний хаос, активна агітація більшовиків призводили до непокори наказам С. Петлюри, до загального розкладання в армії, до переходів бійців УНР на бік червоних, до втечі багатьох солдат. О. Субтельний зазначав у своїй праці ("Історія України"), що після перемоги Директорії солдати, які брали участь у поваленні гетьманату, повернулися до сіл. Ліквідувавши, на їхню думку, головну загрозу для свого благополуччя, вони вже не дбали про долю Директорії. "Виразні прорадянські тенденції, що проступали в політиці українського уряду, допомогли більшовицьким агітаторам ще легше, ніж раніше, схилити на свій бік багатьох таких селян", – наголошував історик [36]. Після того, як більшовицькі агітатори підготували ґрунт для наступу, проти частин УНР почала бойові дії Українська радянська армія. Так, штаб 5 корпусу, який розташовувався в м. Чернігові, повідомляв, що "У районі Городні з'явилися роз'їзди більшовиків. Розвідкою встановлено, що більшовицькі загони гуртуються в Сосницькому повіті. 26 грудня більшовиками кількістю близько 300 чол. з кулеметами захоплено Корюківку і цукровий завод". 29 числа цього місяця більшовики з боєм взяли м. Городню. В Кролевецькому повіті захоплено Крисківський горілчаний склад [37]. 30 грудня більшовики зайняли м. Холми. Про це свідчить доповідь комісара І Української радянської дивізії Панафідіна начальнику політичного відділу штабу Курського напрямку Назарову: "В занятю нами г. Холмах організован ревком. Сосницький отряд петлюровцев за отказ выступить против наших частей переведен в другое место. В Кролевце отряд противника частью разбегается по домам, частью переходит к нам." [38]. Так, наприкінці грудня 1918 р. проти частин УНР почали активні бойові дії регулярні частини Червоної армії. Війська Директорії не витримали більшовицької агітації усередині та не встояли проти натиску дисциплінованих радянських військ зовні.

Революційна стихія селянства Чернігівщини виявилася не спроможною протистояти агітації більшовиків та наступові регулярних радянських військ і стала перероджуватись у руйнівну анархію. По всій губернії відбувалися виступи збільшовичених селян, пограбування майна та вбивства родин заможних селян. Наприкінці грудня "Черниговская земская газета" оповіщала населення, що в останній тиждень найбільше аграрних та анархічних вибухів сталося в Козелецькому та Чернігівському повітах [39,40]. Владу на місцях селяни брали в свої руки, скрізь утворюючи місцеві ради й революційні комітети замість адміністративної влади [41]. А щодо настроїв цих рад, то вони були прихильні до ідей більшовизму, тому легко потрапляли до рук більшовицьких агітаторів. Прикладом є спогади В. Биструкова, який свідчив, що у м. Седневі наприкінці грудня 1918 р. була створена революційна рада, яка не мала гадки, кому надавати підтримку – більшовикам чи петлюрівцям. Переконавши місцеву раду в тому, що Червона армія більша за кількістю, ніж війська УНР, В. Биструков схилив їх на бік більшовиків [42]. Саме агітаторами наступ Червоної армії трактувався як визвольний похід проти іноземних інтервентів та їхніх "буржуазнонаціоналістичних лакеїв". Владу Директорії УНР вони інакше не називали, як "буржуазноконтрреволюційною", "антинародною", а армію УНР "куркульськими бандами". Більшовики закликали селянство забирати землю в свої руки негайно, бо, мовляв, Директорія передасть землю в руки "куркулів" [43]. Розбурхана, політично невизначена, національно мало свідомо селянська маса почала віддалятися від Директорії, про яку говорять, що вона "контрреволюційна" і хоче повернення давніх порядків [44]. Дуже швидко селянство, котре на початку боротьби проти Гетьманщини підтримало Директорію, почало виявляти ознаки політичного невдоволення. На волосних сходах нерідко ухвалювалися резолюції про недовіру Директорії. Італійський історик

А. Граціозі так характеризував події того часу: "Директорія, яка підняла й успішно провела антигетьманське повстання, на мою думку, так і не зуміла реабілітувати національну ідею в очах селян. Тому не випадково в Україні кінця 1918 – початку 1919 рр. набирають великої популярності гасла радянської влади" [45].

Поштовх до поглиблення конфлікту дав земельний закон Директорії, опублікований 8 січня 1919 р., згідно з яким земля залишалася у власності держави [46]. Селянство, не розуміючи, коли воно отримає землю, розцінило ці заходи як "пропоміщицькі" та "прокуркульські". Його насамперед турбувало те, як утриматися на землі й по можливості придбати її собі. Селянин був готовий підтримати будь-який уряд, що міг задовольнити ці прагнення. Але як тільки цей уряд виявлявся неспроможним виконати його сподівання, селянин повставав проти нього й переходив на бік суперника [47]. Саме тому на початку січня 1919 р. склад І Української радянської дивізії, яка впевнено просувалася до м. Чернігова, постійно поповнювався за рахунок місцевих повстанців. Скрізь у тилах українського війська почали з'являтися повстанські ватаги, змушуючи його відступати вглиб губернії [48]. З цих причин на початку січня радянські війська захопили ст. Мена та увійшли до м. Сосниці. 10 січня після запеклого бою з більшовиками війська Директорії залишили містечко Седнів, а вже 12 числа цього місяця полковник місцевого гарнізону Бондаренко був вимушений вивести півторатисячний гарнізон з м. Чернігова і відступити до м. Козельця. 3 січня після цілоденного бою червоною армією було взято м. Кролевець, 17 – м. Батурин і с. Красне, цього ж дня більшовики підійшли до м. Конотоп [49,50]. У цей час на Чернігівщині ще ширше розгорнувся селянський повстанський рух. Навіть військові армії УНР змушені були визнати широкий розмах повстанського руху і великий вплив більшовиків на селянські маси. Чернігівський губернський комендант 18 січня 1919 р. так характеризував становище в губернії: "Загальне становище на Чернігівщині дуже важке, з 18 повітів губернії 8 цілком захоплені більшовиками, а з 3-ма більш як п'ять днів немає зв'язку". У своєму рапорті начальникові генштабу Директорії він доповідав, що "з огляду на зближення більшовиків настрій в Конотопському, Ніжинському, Козелецькому і Остерському повітах дуже нервовий і небезпечний, позаяк більшість селян прихильна до більшовиків" [51]. Таким чином, за підтримки чернігівського селянства, Червона армія, маючи в авангарді 1 Українську радянську дивізію, почала наступ на м. Київ. 17 січня більшовики увійшли до м. Ніжина. Газета "Известия Черниговского временного военно-революционного комитета" писала, що "утром город неожиданно был оставлен петлюровскими отрядами..." 21 січня радянські війська зайняли м. Конотоп і м. Бахмач, 23 числа цього місяця м. Козелець, а 25-ого – м. Ічня [52,53]. Чорноморська й Сірожупанна дивізії, частково розкладені більшовицькою агітацією та перед загрозой повстання в тилу, втрачають свою боездатність. Солдати щодня тікають додому, забираючи з собою обмундирування і зброю. З усієї "Сірої" дивізії залишилося лише кількасот багнетів, а у чорноморців найсильніший полк під проводом найкращого їхнього старшини Царенка налічував усього 90 чоловік [54]. Втомлені сутичками з добре дисциплінованими військами Української радянської армії та ворожістю місцевого селянства, рештки частин УНР, що залишилися, втратили всіляку надію, що більшовиків можна зупинити. Тому, не приймаючи важливих боїв, почали відступати на Київ. М.Капустянський зазначав, що повстанське військо Директорії хоч і нараховувало значну кількість вояків, проте в більшості своїй складалося з селян. По суті, "це була повстанська маса селян, яка в умовах панічного відступу швидко розкладалася і дезорганізовувалася... Це найбільш численний елемент, але малонадійний в боротьбі з більшовиками..." [55]. Так, у січні 1919 р. за підтримки місцевого селянства більшовики впевнено займали чернігівські повіти, а вже наприкінці січня Північний фронт на Чернігівщині не існував, губернія цілком опинилася під владою більшовиків.

Отже, на території Чернігівської губернії реалізація земельного закону Директорії не була здійснена, оскільки до кінця січня 1919 р. Чернігівщина була

зайнята червоними військами. На нашу думку, дуже серйозною помилкою Директорії було те, що основним завданням вона вважала побудову Української держави, відкладаючи розв'язання болючих соціальних проблем тільки після їх розгляду Всеукраїнськими установчими зборами. Проте селянин був іншої думки. Його цікавило лише одне – коли ж нарешті він отримає землю. Це вмiло використували більшовики, які своїми гаслами і агітацією привернули на свій бік велику кількість селянства Чернігівської губернії. Селянин повірив, що радянська влада здійснить його мрії володіти землею. Так за активної підтримки селян більшовики розгорнули широкий наступ на терени України.

Осмыслиючи згодом ці події, колишній голова Директорії В. Винниченко у своїх спогадах "Відродження нації" писав: "І знов треба щиро й відверто сказати, що коли б проти нас не було повстання нашого власного селянства й робітництва, то російський совітський Уряд не зміг би нічого зробити проти нас..." [56].

Таким чином, підсумовуючи викладене, можна зазначити, що у результаті антигетьманського повстання, яке підтримали регулярні військові частини, селянські повстанські загони та широкі селянські маси, відбулося повне повалення гетьманської влади в Чернігівській губернії. Прийшовши до влади у середині грудня 1918 р., Директорія так і не змогла встановити її на всій території Чернігівщини, тому що північно-східні повіти губернії були вже зайняті радянськими військами. Стратегічною метою Директорії було відновлення Української Народної Республіки, проте розуміючи, що для селянина головне земля, уряд оприлюднив ряд документів на користь селянства. У Чернігівській губернії спроби розв'язати земельне питання виявилися неможливими через аграрний безлад, який створював анархію по всій губернії. У повітах відбувалися виступи збільшовичених селян, пограбування майна та вбивства родин заможних селян. Більшовицька агітація, яка мала величезний вплив на село, розмежувала селянство, внесла розлад у військо УНР та привернула на свій бік велику кількість селян. За їх допомогою наприкінці грудня 1918 р. радянські війська почали наступ на територію України. У першій половині січня 1919 р. Директорія остаточно втрачає довіру населення до себе, що призводить до того, що збільшовичене селянство виступає на боці Червоної армії, яка без належного опору захоплює кілька місць Чернігівської губернії та м. Чернігів. У другій половині січня через поповнення своїх рядів за рахунок місцевого селянства більшовики вже чисельно переважали війська УНР. У результаті цього, повністю заволодівши стратегічною ініціативою, радянські війська впевнено просувалися вперед. Навпаки армія УНР танула на очах, бо солдати частково розбігалися по домівках, частково переходили на бік більшовиків. Втомлені сутичками з добре дисциплінованими військами української радянської армії та ворожістю чернігівського селянства, не приймаючи ніяких важливих боїв, рештки чорноморської та сірожупанної дивізій відступали на Київ, залишивши за собою Чернігівську губернію, де вже панували більшовики.

У надії отримати землю селянство привело до влади Директорію, але неспроможність останньої виконати їхні прагнення призвела до повстання селян на Чернігівщині у грудні 1918 – січні 1919 рр.

1. Винниченко В. Відродження нації: В 3-х т. – К., 1990. – Т.3. – 542 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.: В 4-х т. – Нью-Йорк, 1969. – Т. 3. – 160 с.; Шаповал М. Щоденник: Від 22 лют. 1919 р. до 31 груд. 1924 р. Ч.1. / Упоряд. С.Зеркаль. – Б.м., 1958. – 125 с.; Шаповал М. Занепад У.Н.Р. – Прага: Вільна спілка, 1928.-42 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917-1921: (Спогади). – Прага: Пробоем, 1942-1943. Т.1. Центральна Рада – гетьманщина, директорія. – 212 с.

2. Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. – Скентон, 1962-1966 (Б-ка Українознавства / Наук. т-во ім. Шевченка; Т.10). – Т.1. – 272 с.; Т.2. – 248 с.; Т.3. – 276 с.; Т.4. – 352 с.; Т.5. – 248 с.; Т.6. – 247 с.; Т.7. – 432 с.

3. Лихолат А. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. – М.: Госполитиздат, 1949. – 215 с.; Рибалка І. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. – Харків., – 1962 – 186 с.; Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М., 1966. – 455 с.

4. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 975 с.; Солдатенко В.Ф. Директорія та відновлення УНР // Дзеркало тижня. – 2008. – № 48.
5. Чіхрадце О. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.): Автореф. Дис. канд. іст. наук. – Львів, 2003. – 18 с.;
- Левченко О. Бойова діяльність армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. – липень 1919 р.): Автореф. Дис. канд. іст. наук. – Київ, 2002. – 19 с.; Лисенко А. Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918-1919 рр.: Автореф. Дис. канд. іст. наук. – Київ, 2002. – 20 с.
6. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 29 ноября.
7. І. К. Рибалка. Відновлення Радянської Влади на Україні (1918-1919). – Х., 1957. – С. 20.
8. Черниговский губвоенкомат. Телеграммы и разговоры по телефону со штабом 12 армии // Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – ФР. 2201. – Оп.1. – Спр.213. – Арк. 54-56.
9. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 29 ноября.
10. От редакции // Беднота. – 1918. – 6 декабря.
11. От редакции // Черниговская мысль. – 1918. – 1 декабря.
12. Роман Коваль. За волю і честь. Невигадані історії і вояцькі біографії. Чернігівський отаман Ангел. – К.: "Діокор", 2005. – 30 с.
13. Кость Бондаренко. Атаман Ангел // Профиль истории. – 2008. – №23 (42). – С. 64 – 65.
14. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 199 – 200.
15. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 6 декабря.
16. Там само.
17. Морозов В.А. Владимир Петрович Затонский. – К., 1988. – С. 65.
18. Билан Ю.Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г. – К., 1960. – С. 255.
19. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 13 декабря.
20. Там само – 21 декабря.
21. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 210 – 213.
22. І. К. Рибалка. Відновлення Радянської Влади на Україні (1918-1919). – Х., 1957. – С. 31.
23. От редакции // Беднота. – 1918. – 17 декабря.
24. Мицюк О. Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми. Львів, 1938. – С.25.
25. Винниченко В. Щоденник. 1911 – 1926. – В 2-х т. – Т. 1. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – С. 309.
26. Капустянський М. Похід українських армій на Київ і Одесу в 1919 році: Короткий воєнноісторичний огляд: У 2 кн. – Кн. 1. – Мюнхен, 1946. – С. 2023.
27. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. Ч. I-III. – Київ – Відень. 1920. Ч. 3. – С. 113 – 114.
28. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України у м. Києві (далі ЦДАВО). Ф. – 269. – Оп. 1. – Спр. 474. – Арк. 2.
29. Україна у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 2000. – С. 65 – 66.
30. От редакции // Черниговская мысль. – 1919. – 3 января.
31. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 201-204.
32. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 21 декабря – 3 января 1919 г.
33. Там само.
34. Еткіна І. І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 – березень 1921 рр.): Автореф. Дис. канд. іст. наук. – Чернігів, 2007. – 20 с.
35. Історія визвольної боротьби України в монографіях. Історія січових стрільців (1917 – 1919 рр.). – В 2-х т. – Т. 2 – Львів, 1937. – С. 152.
36. О. Субтельний. Історія України. – К., 1993. – С. 446.
37. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 21 декабря г. – 3 января 1919 г.
38. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 216.
39. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 21 декабря г. – 3 января 1919 г.
40. От редакции // Черниговская мысль. – 1919. – 3 января.
41. Історія визвольної боротьби України в монографіях. Історія січових стрільців (1917 – 1919 рр.). – В 2-х т. – Т. 2 – Львів, 1937. – С. 140 – 141.
42. Быструков В. Г. Из истории гетманско-петлюровского периода на Черниговщине. (Воспоминания) // Летопись революции. – 1926. – №2. – С. 101 – 108.
43. С. Литвин. Феномен отаманщини доби Директорії УНР в українській історіографії. // Воєнна історія. – 2006. – № 4 – 6. – С. 28 – 30.
44. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917 – 1920 рр.). Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – Ч. 3 – 4. – С. 50.

45. Андреа Грациози. Большевики и крестьянство на Украине, 1918-1919 гг.: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских восстаниях. – М.: Агро-XX, 1997. – 199 с.
46. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 21 декабря. – 3 января 1919 г.
47. О. Субтельний. Історія України. – К., 1993. – С. 444.
48. Історія визвольної боротьби України в монографіях. Історія січових стрільців (1917 – 1919 рр.). – В 2-х т. – Т. 2 – Львів, 1937. – С. 150 – 151.
49. І. К. Рибалка. Відновлення Радянської Влади на Україні (1918-1919). – Х., 1957. – С. 40 – 41.
50. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 221.
51. І. К. Рибалка. Відновлення Радянської Влади на Україні (1918-1919). – Х., 1957. – С. 41.
52. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 221, 225.
53. І. К. Рибалка. Відновлення Радянської Влади на Україні (1918-1919). – Х., 1957. – С. 42.
54. Історія визвольної боротьби України в монографіях. Історія січових стрільців (1917 – 1919 рр.). – В 2-х т. – Т. 2 – Львів, 1937. – С. 152.
55. Капустянський М. Похід українських армій на Київ і Одесу в 1919 році: Короткий воєнно-історичний огляд: У 2 кн. – Кн. 1. – Мюнхен, 1946. – С. 2023.
56. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. Ч. I-III. – Київ – Відень. 1920. Ч. 3. – С. 194.

В статтє рєчь идєт о приходє к власти Дирєктории, которая делала попытки рєшить аграрный вопрос. Однако из-за анархии в селе, большевистскую агитацию и быстрое наступление советских войск осуществить земельную реформу было невозможно, что и привело к повстанческому движению крестьян в Черниговской губернии в конце 1918 – начале 1919 гг.

In the article the question is about coming to power of Directory which did attempts to decide an agrarian question. However from anarchy in a village, bolshevist agitation and rapid offensive of soviet troops to carry out the landed reform it was not it is possible that and resulted in insurgent motion of peasants in the Chernigov province at the end of 1918 – beginning 1919.

Оксана Яценко

ДІЯЛЬНІСТЬ КООПЕРАЦІЇ ПОДІЛЛЯ ПІД ЧАС БІЛОГВАРДІЙСЬКОЇ НАВАЛИ (ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ 1919 Р.)

У статті розглядаються події українсько-білогвардійської війни 1919 року та висвітлюється діяльність подільської кооперації на звільненій території в умовах осінньої кризи Директорії Української Народної Республіки.

Ключові слова: Добровольча армія генерала А. Денікіна, Українська галицька армія, уряди УНР, «Рада Трьох», кооперативні союзи й товариства, зловживання службовим становищем, забезпечення української армії.

У сучасній історичній науці зроблено значні кроки у дослідженні маловідомих сторінок Української революції 1917–1921 років. Однак події тих буремних років продовжують цікавити науковців і краєзнавців, притому тематика досліджень розширюється й спрямована на вивчення різноманітних періодів діяльності Української Народної Республіки.

На жаль, роль і місце кооперативних організацій і установ Поділля під час боротьби проти білогвардійської навали 1919 р. майже ніхто не розглядав, і тому дослідження цього періоду не втрачає своєї актуальності й повинне стати предметом вивчення сучасного покоління кооператорів.

Важливим джерелом для пізнання військово-політичних обставин того часу залишаються праці безпосередніх учасників тих подій, серед яких потрібно виділити мемуари Д. Дорошенка¹, О. Доценка², М. Капустянского і Є. Маланюка³, І. Мазепи⁴, М. Омелянович-Павленка⁵, П. Скоропадського⁶, М. Чеботаріва⁷.

У сучасних наукових працях М. Ковальчука⁸, В. Крупини⁹, В. Литвина¹⁰, В. Лозового¹¹, О. Ресента¹², В. Солдатенка¹³ та ін. висвітлені маловідомі сторінки діяльності Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР), розглянуті спроби налагодження єдиного фронту проти більшовицької Росії, здійснено аналіз політичної ситуації і відносин між Директорією УНР та лідерами Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) тощо. Важливе місце в дослідженні Білого руху на теренах Наддніпрянської України займають праці С. Корновенка¹⁴, у яких автор докладно проаналізував аграрну політику білогвардійського руху. Архітектоніка його останньої монографії «Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.)» надає можливість усвідомити всі розбіжності у вирішенні головного питання – земельного, котре протягом революційних подій 1917–1920 років намагалися здійснити на території України більшовики, білогвардійці та влада УНР. Однак С. Корновенко та інші дослідники не звернули уваги на кооперативний сектор економіки, майже не торкалися діяльності кооперації в умовах відродження «єдиної і неподільної Росії».

Слід зазначити, що у фундаментальній праці «Історія українського кооперативного руху» І. Витановича¹⁵ та декількох доробках вітчизняних науковців М. Алімана, С. Бабенка, С. Гелея та ін.¹⁶ період білогвардійської навали висвітлений вкрай мало і не відкриває усієї картини економічної політики й ставлення уряду генерала Денікіна до кооперації. У дисертаційному дослідженні І. Фаренія «Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект)»

© Яценко Оксана Василівна – аспірантка кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т.Г.Шевченка.

режим генерала А. Денікіна характеризується «брутальним ставленням до кооперації»¹⁷ та змальовується як сила, що проводила політику реквізицій і пограбування кооперативного майна, здійснювала арешти й вбивства кооператорів тощо. Але дослідник майже не торкається особливостей діяльності подільської кооперації і не аналізує події навколо армії УГА.

Стан кооперації на Поділлі під час білогвардійської навали частково висвітлено у наукових працях В. Подоляна¹⁸ і В. Рекрута¹⁹, але автори не виокремлювали цей період, а розглядали відносини між кооперативними організаціями і білогвардійською адміністрацією в загальному контексті розвитку подій у роки Української революції.

Отже, метою даної розвідки є спроба проаналізувати діяльність подільської кооперації у другій половині 1919 року та визначити її роль і місце у вирішенні нагальних потреб українських військових формувань і населення краю.

Насамперед, бачиться доцільним розглянути воєнно-політичну ситуацію, яка передувала розгортанню крупномасштабних військових дій між ЗСПР та армією УНР. Зазначимо, що важливим моментом, який остаточно зруйнував усі сподівання Директорії УНР на визнання України як суверенної держави, стало рішення Паризької мирної конференції у травні 1919 р. про визнання білогвардійського режиму генерала А. Колчака як майбутньої всеросійської влади. Це означало, що Україна розглядалася не інакше як частина Російської держави й могла, у кращому випадку, розраховувати на автономію у складі цієї країни. Більше того, за дослідженням М. Ковальчука, Вища Рада держав Антанти надала дозвіл Польщі повністю окупувати Галичину, що й призвело до потужного наступу озброєної тією ж Антантою армії генерала Галлера та відступу УГА за Збруч²⁰. Таким чином, провідні країни світу не визнали обох українських держав й Акт злуки 22 січня 1919 р. УНР і ЗУНР не мав для них ніякого значення. Фактично, це була повна втрата можливості утвердити українську державність на міжнародній арені.

На диво, вище керівництво УНР такі рішення Антанти прийняло лише «до відома». Майже через півтора місяця після трагічного для України вердикту, 9 липня 1919 р., у «Віснику Української Народної Республіки» була оприлюднена заява Голови Ради народних міністрів УНР – відомого кооператора Б. Мартоса про те, що «Антанта... затягує справу визнання суверенних прав Українського Народу і тим чинить йому великі перешкоди в боротьбі з російськими більшовиками»²¹. Однак такі заяви вже не змогли вплинути на долю України, яка волею Антанти була приречена на поділ етнічної території та розкол українського народу. УНР не залишалось нічого іншого, крім жорстокої боротьби проти більшовицької і «білої» Росії. Безперечно, такий перебіг подій на міжнародному рівні викликав глибоке розчарування й зневіру у політичних колах УНР.

Зазначимо, що у березні-липіні 1919 р. Поділля було окуповане військами Червоної армії. У цей час українські війська, після поразки у лютому 1919 р., перегрупувалися на Волині, 3 червня здобули Кам'янець-Подільський, а з переходом 25 липня УГА на територію Поділля розпочався потужний наступ на Правобережній Україні²². Водночас генерал Денікін 3 липня віддав наказ про похід на Москву, згідно з яким військам В. Май-Маєвського доручалося зайняти Київ і чорноморське узбережжя України, в тому числі й Одесу²³. Невдовзі під ударами українських військ була звільнена Вінниця (10 серпня), а 30 серпня - здобутий Київ. Білогвардійці наступом зі сходу 31 серпня також увійшли до української столиці. До речі, «добровольці» на той час уже заволоділи Одесою (25 серпня), що значною мірою зашкодило намірам Директорії здобути вихід до моря, який, на думку голови уряду УНР Б. Мартоса, мав забезпечити «вікно в Європу»²⁴.

Після взяття Києва українською та Добровольчою арміями відбувся прикрий інцидент, котрий сучасні дослідники називають «Київською катастрофою», причини якої й до нині не мають чіткого визначення. Сталося так, що українська армія як переможець у боротьбі за Київ з незрозумілих причин була виведена за межі столиці. Притому у заяві білогвардійського генерала Бредова зазначалося,

що якщо українські частини не залишать місто, проти них буде застосовано силу²⁵. Не вдаючись до оцінки цих подій, зазначимо, що пасування галицьких генералів М. Гарнавського і А. Кравса перед командуванням Білої армії, на нашу думку, негативно вплинуло на моральний стан армійських формувань та посягло певну недовіру у відносинах між українцями з Наддніпрянщини і Галичини, що у подальшому розвитку воєнних подій завдало непоправної шкоди у боротьбі проти ворогів української державності.

Таким чином, восени 1919 р. воєнно-політична ситуація склалася так, що Українській Народній Республіці неодмінно потрібно було захищатися від більшовиків і білогвардійців. Зрозуміло, що перші і другі були лютими ворогами української державності. Зокрема, у розпорядженні головнокомандування Збройних сил Півдня Росії штабу військ Новоросійської області від 1 вересня 1919 р. звучало однозначне твердження: «Ми Української республіки не визнаємо — воюємо за єдину Росію... Тому петлюрівці повинні або роззброїтися, або залишити межі Росії»²⁶. До речі, денікінське командування не розпочинало масштабні військові дії проти УНР лише тому, що основні сили добровольців були задіяні у поході на Москву, а на окупованій частині території України змушені були вести боротьбу проти війська «батька» Махна та інших повстанських загонів. Отож станом на 15 вересня 1919 р., українські війська контролювали все Поділля, південно-східну Волинь, південно-західну Київщину та північну частину Херсонщини²⁷. Таке умовне затишся дозволило українській владі підвищити боєздатність армії та налагодити нормальне життя на звільненій території.

Прикметно, що, незважаючи на хитке військово-політичне становище УНР у другій половині 1919 р., на нашу думку, саме у цей час подільська кооперація набула найкращого розвитку. Переконливим аргументом на користь цього твердження може стати те, що кооператорам вперше вдалося реалізувати давню мрію про утворення єдиного центру управління кооперацією краю. Так, у м. Вінниці 29-30 вересня 1919 р. відбувся з'їзд представників кооперативних союзів України (звільнених територій), які утворили «Раду Трьох» як координуючий кооперативний центр із представників трьох основних напрямків діяльності кооперації – споживчої, кредитної та сільськогосподарської. Також форум ухвалив рішення про створення Подільського крайового кооперативного комітету²⁸. Зібрання обрало Кооперативне бюро при Міністерстві народного господарства, а О. Мицюка – товаришем міністра народного господарства УНР²⁹.

Важливою подією у розвитку кооперації стало створення Кам'янець-Подільського і Вінницького «Господар союзів», котрі виникли на Поділлі вперше як центри обслуговування сільськогосподарського виробництва й об'єднали розрізнені хліборобські товариства та заготівельно-збутові кооперативи у цій сфері. Так, 27 липня 1919 р. був утворений Кам'янець-Подільський «Господар союз», правління якого очолив Х. Лебідь-Юрчик³⁰, а 27 вересня постав аналогічний Вінницький регіональний союз на чолі з інженером Б. Брояківським³¹.

Безперечно, утворення вищеназваних галузевих спілок стало визначною подією у розвитку кооперативного руху Поділля, адже порівняно з іншими видами кооперації сільськогосподарська розвивалася найгірше.

Ключове місце в організаційній структурі подільської кооперації займав Подільський Союз-банк. Під керівництвом активного учасника визвольних змагань П. Відібиди, станом на середину 1919 р., ця потужна установа набула статусу головного фінансового центру, через який Департамент інтенданства УНР проводив закупівлі військового майна з метою постачання товарів повсякденного попиту та вкрай необхідних машин і механізмів для сільськогосподарського виробництва, здійснював експортно-імпортні операції³². Крім того, в умовах катастрофічної епідемії тифу Союз-банк брав активну участь у закупівлі необхідних лікарських препаратів, виділяв кошти для утримання хворих бійців, турбувався про хворих кооператорів тощо. Так, ще у червні-серпні 1919 р. Проскурівське відділення Подільського Союз-банку для потреб Народної управи та Запорізької групи військ

поставило каустичної соди, мила, халатів та інших профілактичних препаратів на загальну суму 332 тис. крб.³³ У листопаді правління Союз-банку ухвалило постанову про безоплатний відпуск продуктів харчування Вінницькому військовому шпиталю у рахунок взаємозаліків з «Централом» (на суму 400 тис. крб.); про виділення 100 тис. крб. допомоги для Особливої комісії по боротьбі з епідемією та делегувало туди свого представника (О.М. Тихомирова); про влаштування окремої палати у лікарні імені М. Пирогова для хворих співробітників при умові оплати праці і необхідних видатків за рахунок Союз-банку³⁴.

Таким чином, внаслідок цілеспрямованої політики уряду на підтримку української кооперації як основної економічної сили, що здатна вирішити всі проблеми держави, у червні-вересні 1919 р. на території УНР, на наш погляд, був запроваджений устрій з ознаками своєрідної кооперативної республіки. Однак відверта соціалістична орієнтація уряду Б. Мартоса, прихильність прем'єра до кооперації й невизначені відносини з диктатором ЗУНР Є. Петрушкевичем стали важливими причинами для зміщення Бориса Миколайовича з посади Голови РНМ. Проте ми схиляємося до думки, що приводом для різкої критики Б. Мартоса послужила не його орієнтація на кооперативізм, вона стала лише прикриттям справжніх помислів опонентів з капіталістичного табору і так званої отаманської еліти. Вочевидь, об'єктом атаки стала фінансова політика уряду, орієнтована на запровадження прозорого обліку, здійснення контролю за використанням коштів та регулювання цін на закупівлю стратегічних ресурсів. Ці заходи значно обмежили розмір грошових надходжень отаманам особисто в руки, а «патріотам» з числа приватних комерсантів звели нанівець доступ до «дійної корови» – державної скарбниці УНР. Такі факти яскраво викладені у спогадах учасників тих революційних подій. Зокрема, генерал М. Омелянович-Павленко писав: «не раз бачили «тріумфальний» виряд отамана ХХ ст. на партизанщину: купка верхівців у старокозацьких убраннях, а далі вози, вози..., а на них майно, майно та кілька козаків...»³⁵. Відомо, що «героїчний» отаман Волох після невдалої спроби державного перевороту 1919 року при втечі не забув прихопити Державну скарбницю³⁶. Микола Чеботарів навів красномовний приклад про керівника хлібного департаменту Міністерства продовольчих справ УНР П.Є. Дормана – зрусифікованого німця, підполковника Генштабу російської армії, який також вірно «служив» Українській революції, але при цьому зумів відправити цілий транспорт збіжжя в Константинополь на свою приватну адресу та згодом у Франції володів Іспансько-французьким банком і жив там в «силі багатства і розкоші»³⁷. При цьому, уникнути відповідальності в Україні йому допоміг відомий діяч П. Певний, котрий, на переконання М. Чеботаріва, «також старався відкусити «ковалок ведмежого вуха» від умираючої України»³⁸.

В архівних документах і матеріалах нам вдалося знайти декілька підтверджень про те, що під час революційних подій зловживання службовим становищем в армії та державних інституціях влади було звичним явищем. Різного гатунку «революційні» пристосуванці при будь-якій можливості намагалися відкусити від державного пирога найбільший шматок й при цьому їм було зовсім байдуже, яка доля чекає на українську революцію. Так, офіцер 13-ої автомобільної роти М. Попов підписав угоду з Подільським Союз-банком на поставку з Австрії 1 тис. пудів бензину першого гатунку. Фактично, цей бензин він разом з полковниками Довгим, Реутом та ін. вкрав з військових запасів. При цьому у кишені спритних «захисників» революції потрапило 150 тис. крб.³⁹ Інший «комерсант» Б. Щукін як член Україно-італійської торговельної місії, за нашими неповними підрахунками, зумів «заробити» понад мільйон крб. комісійних лише на поставках пально-мастильних матеріалів, військового майна та інших товарних ресурсів з Румунії⁴⁰. Ще один діяч інженер-комерсант з якогось державного департаменту С.Я. Фрідман пропонував Союз-банку свої послуги у різних сферах діяльності й при цьому у нього був зовсім непоганий апетит на так звані «відкати» з торговельних оборотів. Так, від'їжджаючи у відрядження до Франції і Бельгії, він запропонував

послуги і встановив свою градацію на комісійні: від 1% до 5 % готівкою у залежності від суми проведеної ним операції⁴¹.

Таким чином, надмірні комісійні, «відкати» й такого типу зловживання значно підвищували ціну на товари, відповідно зменшувалася їхня кількість, що й створювало постійну нестачу ресурсів на потреби оборони УНР.

Однак, на нашу думку, у трагічних подіях осені 1919 року найбільшої шкоди зазнала справа консолідації всіх українських сил на боротьбу проти денікінської та більшовицької армій. На думку В. Солдатенка, «таке становище стало наслідком цілого комплексу суб'єктивних і об'єктивних факторів, з яких найголовнішим стало поглиблення військово-політичних суперечностей між галицьким і наддніпрянським таборами»⁴². Не вдаючись до аналізу причин виникнення цих суперечностей, все ж бачиться доцільним зупинитися на ролі і місці кооперації у виникненні цих негативних процесів. Прикро, що деякі мемуаристи розглядають діяльність кооперації на той час як один із факторів поглиблення кризи у відносинах між наддніпрянцями та галичанами. Разом з тим реальну картину справ та правдиве висвітлення участі кооперації у тих подіях виклав І. Мазепа у відомій праці «Україна у вогні й бурі революції». Автор спростував чутки про направлення 300 млн. крб. кооперативам на закупівлю повідла замість того, щоб негайно придбати теплу одягу і взуття для Українського і Галицького війська. Справді, за твердженням І. Мазепа, кооператори закупили для потреб хворих вояків меду й повідла, але лише на 300 тис. крб.⁴³ На переконання Ісаака Прохоровича, неправдива інформація про величезні кошти, передані кооперації в ущерб армії, була спеціально спланованою провокацією. Підтвердженням такого висновку І. Мазепа можуть стати дані, отримані нами при аналізі протоколів засідання правління Союз-банку того періоду. Так, за нашими підрахунками, у лютому-грудні 1919 р. установа отримала з державних ресурсів 86,6 млн. гривень, котрі за умовами «Зобов'язання» були негайно повернуті після проведення торгових операцій⁴⁴. Тому домисли деяких мемуаристів і частини тогочасних політиків про те, що кооперація начебто паразитувала на тлі української революції і користувалася виключно державними позиками і на цьому наживалася, не відповідають дійсності. Основною причиною фінансової катастрофи у жовтні-листопаді було те, що літак з 300 млн. гривень, що транспортував гроші з Відня, впав у Румунії, і тамтешня влада відмовилася ці кошти повернути. На думку І. Мазепа, ситуацію погіршували провокаційні чутки про нерівномірність розподілу коштів між УГА та армією УНР, котрі спеціально поширювались серед військових формувань галичан⁴⁵.

З оголошенням 24 вересня 1919 року війни проти Добровольчої армії в українських військах виникли значні проблеми у постачанні армії. В першу чергу катастрофічно не вистачало лікарських засобів для боротьби з пошестями і теплого одягу для збройних формувань, зовсім не підготовлених до ранніх холодів. Тогочасний стан забезпечення армії змалював І. Мазепа: «В багатьох випадках влада на місцях як цивільна, так і військова існувала лише на папері... В цих умовах значні кошти, що видавалися органам на постачання, не використовували як слід, і часто заготовлені матеріали через різні зловживання просто не доходили до армії»⁴⁶. Крім того, у забезпеченні армії брали участь майже всі урядові інстанції, кооперація, приватні структури та ін., що у такий спосіб розпорошувало вкрай обмежені кошти серед різних відомств. Як наслідок – більша частина цих грошей зникала в кишенях «не чистих на руку» «постачальників». Отже, проблемами армії в державі займалися всі, а конкретно ніхто. Існувала повна анархія і безконтрольність у вирішенні питань державної ваги. Тут доречним може стати вислів М. Чоботаріва, котрий зазначав: «Наша влада рідко, але все ж видавала якісь накази, розпорядження, вказівки, але *ніколи не контролювала їх виконання*»⁴⁷.

Спроба С. Петлюри через поширення декількох «Відозв» до населення з проханням зібрати для потреб армії теплий одяг і зброю, надання державним та військовим органам права на реквізицію теплих речей, білизни та взуття не поліпшила стану справ⁴⁸. Тому в екстремальних умовах уряд І. Мазепа під тиском ко-

мандування обох армій утворив окрему Колегію військового постачання у складі трьох членів, яку очолив відомий кооператор М. Стасюк⁴⁹. З 1 жовтня 1919 року новий орган, який отримав право користуватися всіма коштами державної скарбниці, приступив до виконання своїх повноважень. При цьому М. Стасюк у першу чергу виділив кошти кооперативним установам. Справді, у протоколі № 32 від 01.10.1919 р. значиться ухвала правління Союз-банку: «негайно приступити до заготівель збіжжя, фуражу, жирів, селянського полотна і т. ін.; одержати аванс не менше 50 млн. крб.; дати посвідчення нашим інструкторам, щоб їх скрізь пропускали як військових...»⁵⁰. Уряд, у свою чергу, звернувся до всіх органів самоврядування з відозвою про створення «Особливих комітетів громадської допомоги війську», оголосив «Тиждень козака» тощо. Цікавим документом, який, на наш погляд, відкриває справжні причини прорахунків уряду у підготовці війська до боротьби в зимових умовах, може стати протокол наради представників державних, громадських, кооперативних та інших установ м. Вінниці в справі організації комітету громадської допомоги війську УНР, яка відбулася 6 жовтня 1919 року. Так, на спробу організувати виробництво військового взуття, виявилось, що в Україні діє шкіряна монополія і «тверді» державні ціни, запроваджені ще Тимчасовим урядом Керенського й тому закупівельні ціни були у 5-6 разів занижені, й жодних державних заготівель провести було неможливо. Виявилось, що шкіряні заводи не контролюються державою, а відпускають продукцію на свій розсуд, тобто спекулюють. Крім того, з'ясувалось, що для виробництва шкіри і взуття на Вінничині існують достатні сировинні й виробничі ресурси, але за відсутності хімічних препаратів у найближчий термін їх використати було неможливо. Таким чином, проблему забезпечення армії взуттям і теплим одягом можна було вирішити на місці. Однак про це ніхто заздалегідь не потурбувався, що й призвело до такого критичного стану.

Не кращою була справа із закупівлями білизни і верхнього одягу. Виявилось, що населення не має запасів полотна і, особливо, сукна. У деяких районах селяни змушені були скуповувати у спекулянтів старі мішки і виготовляти для себе верхній одяг. Тому нарада ухвалила пропозицію Подільського Союз-банку і Вінницького споживчого союзу про відкриття у повітах шевських майстерень та для пошиття одягу і білизни використати всі наявні в кооперації ресурси⁵¹.

Отже, вивчені нами архівні джерела та аналіз опублікованої літератури дають підстави стверджувати, що в уряді УНР вирішенням проблеми постачання української армії ніхто предметно не займався. При відсутності контролю державних органів за виробництвом і використанням стратегічної продукції вона стала засобом збагачення окремих структур, що в кінцевому результаті згубно вплинуло на обороноздатність УНР. Орієнтація на закордонні ринки при майже повній міжнародній ізоляції, відсутності валютних ресурсів і надійних партнерів призвела до суцільного товарного дефіциту, для подолання якого потрібні були час і стабільний політичний курс провідників держави.

В умовах війни з більшовиками і добровольцями ні того, ні іншого держава не мала, що, на нашу думку, і призвело до чергових поразок УНР.

Варто звернути увагу ще на декілька рішень уряду, які, на наше переконання, ще більше поглибили кризовий стан військових формувань УНР. Мова йде про відміну з 17 жовтня обов'язкової постанови про монополієне право кооперації щодо проведення імпорتنих операцій та намічене урядом скасування монополії на хлібну торгівлю. Зрозуміло, що такі рішення були ухвалені під тиском правих політичних сил, які орієнтувалися на буржуазний уклад держави і лобювали інтереси приватного капіталу. Однак аналіз історичної літератури показує, що жодна держава, перебуваючи у стані війни, не дозволяла собі вільних ринкових цін на хліб, цукор та інші важливі для життєдіяльності продукти і товари. Про недопустимість прийняття таких заходів йшлося у «Меморіалі» представників української кооперації, переданого уряду з приводу його економічної політики. В документі зазначалося, що «Централ» як учасник договору з державою про відвантаження для

потреб Польщі 500 тис. пудів хліба і як основний поставник армії, котрий зобов'язався протягом 6 місяців забезпечити війська продуктами харчування, не зможе виконати цю угоду. «Українська кооперація, – наголошувалося в заяві, – щоб не стати поруч зі спекулянтами, ...мусить відмовитись від виконання угод, як в справі товарообороту, так і в справі постачання для армії». Прогнозуючи скупку приватними структурами хліба і значне підвищення цін, керівники кооперації пропонували таке: залишити право на експорт хліба виключно за кооперативними і громадськими установами; заборонити приватним особам закупівлю хліба вище від норм, необхідних для харчування сім'ї; імпорт речей першої необхідності та сільськогосподарського призначення залишити монополією держави, кооперативних та громадських установ⁵². Однак розв'язання цієї проблеми між урядом і кооперацією через воєнні обставини відклалося на довгий час. Наступальні операції Добровольчої армії, перехід армії УГА на бік генерала Денікіна (угода в с. Зятківці від 6 листопада 1919 року) остаточно підштовхнули УНР до критичної межі, яку в історії Української держави називають «Листопадівською катастрофою». Уряд ЗУНР на чолі з диктатором Є. Петрушкевичем емігрував у Відень, директорія УНР запросила до Кам'янця-Подільського польські війська і ухвалила рішення про перехід до партизанської війни у боротьбі за незалежність України.

Разом з тим подільська кооперація в умовах окупації денікінськими, а згодом більшовицькими військами продовжувала свою невтомну працю на користь українського народу. Про це яскраво свідчив у доповіді Головному отаману С. Петлюрі політичний референт УНР старшина В. Совенко: «Кооперація зробила своє велике діло по відбудові національного економічного та промислового життя, допомагаючи широко і активно нам в військово-технічних справах. ...В кожному селі мається потребительна крамниця і настільки популярна, що легко буде і надалі затримати в національних руках торгівлю та промисловість»⁵³. Безперечно, це була гідна і справедлива оцінка діяльності кооперації в подіях другої половини 1919 – початку 1920 років.

Отже, в умовах загострення воєнно-політичних обставин другої половини 1919 року кооперація Поділля проявила себе якнайкраще. У цей час була утворена повна ієрархічна структура управління кооперацією, яка дозволила кооперативному сектору економіки ефективно вирішувати завдання державних органів та суттєво мінімізувати гострі потреби населення краю. Таким чином, у катастрофічний період діяльності Директорії УНР подільська кооперація заявила про себе як про єдину національно орієнтовану економічну структуру, котра відігравала важливу роль у боротьбі українського народу за незалежність України.

1. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 років) /Дмитро Дорошенко: Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.: - іл.
2. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920) /Олександр Доценко// – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 376 с.
3. Україна. 1919 рік: Капустянський М. «Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році». Є Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: Документально-наукове видання /Передм. Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2004. – 558 с.: іл.
4. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції /І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.: іл.
5. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання /Упоряд.: М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.: іл.
6. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 /П. Скоропадський – Київ, Філадельфія, 1995. – 495 с.: іл.
7. Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання /Вст. стаття: В. Сідак. – К.: Темпора, 2003. – 288 с.
8. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія / Михайло Ковальчук. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.: іл.
9. Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» /В.О. Крупина. – Київ, 2005. – 17 с.
10. Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.) /В. М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 2003. – 488 с.
11. Лозовий В.С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба) / В.С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. – 224 с.

12. Реєнт О.П. Україна ХХ–ХХІ століть. Роздуми та студії історика /О.П. Реєнт. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Майданченко І.С., 2009. – 486 с.
13. Солдатенко В. Осінь 1919 року: Основні чинники розриву соборного фронту/ Валерій Солдатенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Випуск 39. – 171-198 с.
14. Корновенко С.В. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919-1920 рр.) / С.В. Корновенко. – Черкаси: вид. Чабаненко Ю. А., 2009. – 438 с.
15. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Ілля Витанович. – Нью-Йорк: Товариство українських кооператорів. (ТУК), 1964. – 624 с.
16. Аліман М.В. Історія споживчої кооперації України / М.В. Аліман, С.Г. Бабенко, С.Д. Гелей. – Л., 1996 р. – 462 с; Бабенко С.Г. Історія кооперативного руху: [Підручник для кооперативних вузів] / С.Г. Бабенко, С.Д. Гелей, Я.А. Гончарук. – Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Л.: Ін-т українознавства НАН України, 1995. – 410 с.
17. Фареній І.А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.А. Фареній. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.
18. Подолян В.В. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897–1939 рр.) / В.В. Подолян, В.П. Рекрут. – Вінниця, 2005. – 456 с.
19. Рекрут В.П. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець ХІХ – початок ХХ ст.) /В.П. Рекрут. – Вінниця: ПП Балук, 2006. – 408 с.; іл.
20. Ковальчук М. Названа праця. - С. 31.
21. Вістник Української Народної Республіки. – Ч. 13. – 9 липня 1919 року.
22. Лозовий В. Названа праця. – С. 37-38.
23. Ковальчук М. Названа праця. - С. 31.
24. Там само. – С. 58.
25. Там само. – С. 63.
26. Солдатенко В. Названа праця. – С. 174.
27. Ковальчук М. Названа праця. - С. 99.
28. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. Р-140, оп. 2, сп. 15, арк. 43-50 зв.
29. Там само. – Арк. 50 зв.
30. Селянська громада (Кам'янець-Подільський), 1919. – № 8.
31. Установчі збори Уповноважених Вінницького «Господар союзу» / Шлях (Вінниця), 1919. – № 35.
32. З діяльності Подільського Союз-банку / Україна, 1919. – № 34.
33. ДАВО. – Ф.Р-988, оп. 2, спр. 61, арк. 3.
34. ДАВО. – Ф.Р-988, оп. 3, спр. 7, арк. 55.
35. Омелянович-Павленко М. Названа праця. – С. 210.
36. Доценко О. Названа праця. – С. 10.
37. Чоботарів М. Названа праця. – С. 53.
38. Там само. – С. 52.
39. ДАВО. – Ф.Р-988, оп. 2, спр. 43, арк. 5.
40. Там само. – Арк. 9.
41. Там само. – Спр. 44, арк. 85.
42. Солдатенко В. Названа праця. – С. 186.
43. Мазепа І. Названа праця. – С. 301.
44. ДАВО. – Ф.Р-988, оп. 2, спр. 13, арк. 28; оп. 3, спр. 2, арк. 35; спр. 5, арк. 13, 30; спр. 7, арк. 28, 74;
45. Мазепа І. Названа праця. – С. 301.
46. Там само. – С. 300.
47. Чеботарів М. Названа праця. – С. 54.
48. Директорія. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 2 /Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – С. 576-577, 580-581.
49. Мазепа І. Названа праця. – С. 301.
50. ДАВО. – Ф.Р-988, оп.3, спр. 7, арк. 28.
51. ДАВО. – Ф.Р-988, оп.2, спр. 16, арк. 2-4.
52. Кооперативне життя / Україна, 1919. - № 63.
53. Доценко О. Названа праця. – С. 166.

В статтє рассматриваются события украинско-белогвардейской войны 1919 года и освещается деятельность подольской кооперации на освобожденной территории в условиях осеннего кризиса Директории Украинской Народной Республики.

The article deals with events during the Civil War in 1919 and analyzes the activity of Podyl co-operation on the liberated territory during the autumn crisis of the Ukrainian People's Republic Directory.

Михайло Ковальчук

КОМУНІСТИЧНИЙ РЕЖИМ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПОВСТАНСТВО НАПРИКІНЦІ 1919 – НА ПОЧАТКУ 1920 РР.

На підставі архівних документів і спогадів сучасників проаналізовано еволюцію ставлення радянського керівництва до українського повстанства після вигнання з України білогвардійців, досліджено розгортання повстансько-партизанського руху проти більшовицького режиму в Україні наприкінці 1919 – на початку 1920 рр.

Ключові слова: повстансько-партизанський рух, Збройні сили Півдня Росії, Червона армія, радянська влада.

В історії повстансько-партизанського руху в Україні в 1918-1921 рр. до сьогодні залишається чимало «білих плям» і маловивчених сторінок. Зокрема, в історіографії практично не досліджено розгортання повстанського руху наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. Радянські дослідники традиційно стверджували, що повстанський рух в Україні проти білогвардійців восени 1919 р. відбувся під керівництвом більшовиків, а отже, українське селянство вітало прихід до країни Червоної армії наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. [1]. На жаль, у сучасній українській історіографії немає досліджень, присвячених історії повстанського руху після вигнання з країни білогвардійців. Тож, спираючись на опубліковані документи радянського й партійного комуністичного керівництва, виявлені в архівах України й Росії матеріали і спогади сучасників, ми спробували дослідити маловивчену сторінку в історії доби національно-визвольних змагань, пов'язану зі ставленням більшовицької влади до повстанців наприкінці 1919 – на початку 1920 рр., в умовах остаточного зайняття країни Червоною армією.

У жовтні 1919 р. більшовицьким арміям вдалося зупинити наступ білогвардійських військ генерала А. Денікіна на Москву. Боездатність Добровольчої армії виявилася підірваною внаслідок безперевних виснажливих боїв і вже невдовзі білогвардійці були змушені перейти до оборони, а згодом і до відступу. 6 листопада з'єднання 12-ої Червоної армії захопили Чернігів. „Під ударами 13-ї, 14-ї радянських армій і групи Будьонного Добровольча армія, несучи тяжкі втрати, особливо на своєму правому крилі, з впертістю відстоюючи кожний рубіж, повільно відходила на південь, – згадував генерал А. Денікін. – На середину листопада ми втратили Курськ, і фронт Добровольчої армії проходив через Суми – Лебедин – Білгород – Новий Оскол, дійшовши приблизно до паралелі Донського фронту (Лиски). В найближчому її заплілі, в губерніях Харківській, Полтавській поширювалися повстання; банди повстанців усе дужче нахабніли, і для приборкання їх вимагалось виділення все нових і нових сил” [2].

Повстансько-партизанський рух став головним чинником дестабілізації заплілля білогвардійських армій в Україні. За відсутності в білих повноцінного адміністративного апарату повстанці, кількість яких з кожним днем збільшувалась,

© Ковальчук Михайло Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

безперешкодно опанували українську провінцію. Найбільш масштабнішим і організованим повстансько-партизанський рух виявився в Південній Україні, де оперувала ціла селянська армія під проводом Н. Махна. Махновські повстанці цілковито дезорганізували білогвардійські комунікації в Південній Україні, знищили значні запаси військового майна й навіть загрожували ставці генерала А. Денікіна. В інших регіонах України повстанські загони також завдали величезної шкоди білогвардійському запіллю.

З донесень комуністичного підпілля, яке діяло в Україні, більшовицьке керівництво було поінформоване про масштаби повстансько-партизанського руху в країні. В жовтні 1919 р. окремі радянські часописи охоче друкували повідомлення про військові успіхи партизанів Лівобережної України і повстанської армії Н. Махна [3]. Щоправда, повстанський рух не згасав і на зайнятих більшовиками теренах Волині. Так, ще наприкінці жовтня 58-а більшовицька дивізія отримала наказ ліквідувати повстансько-партизанські загони в районі Брусилів – Радомисль [4]. У середині листопада спалахнуло антибільшовицьке повстання в районі Димера; сили повсталих налічували близько 1 000 чоловік, що мали на озброєнні гармати. 15 листопада повстанці вибили частини 58-ої більшовицької дивізії з Гостомеля. Підтягнувши резерви, червоні 17 листопада повернули Гостомель, а до кінця листопада придушили повстання. 10 грудня в районі Овруча спалахнуло повстання мобілізованих більшовиками селян, яке радянським військам також вдалося невдовзі придушити [5]. В районі Коростишів – Бердичів діяли невеличкі повстанські відділи Ю. Мордалевича, Ковальчука.

Завдавши нових поразок білогвардійцям, більшовицькі війська розпочали просування вглиб України. Втім, масштаби українського повстанства змушували більшовицьких лідерів до обережності в питанні запровадження комуністичних порядків на зайнятих українських землях. „Судячи з усього, наше просування вперед буде достатньо швидким, – писав 19 листопада член Реввійськради 14-ї червоної армії Г. Орджонікідзе-Серго голові Раднаркому Радянської Росії В. Леніну. – Денікін, безумовно, зламав собі шию на українському селянинові (український селянин зламав шию не лише Денікіну)... Тут нам потрібно триматися у вищій мірі гнучкої політики: треба маси партизанів влити, розчинити їх в армії, за будь-яку ціну переварити їх, всіляких „батьок” висмикувати і одних відправляти на той світ, інших взяти і підкорити собі. Хрестовий похід в тій незграбній формі, яка здійснювалася в минулому, безумовно, неприйнятний. В районі нашої армії, без будь-яких хвастощів, я Вам обіцяю скрутити їх без всіляких особливих скандалів. Але все це дрібниці порівняно з величезної ваги питанням про нашу політику відносин з українським селянином. Тут, на моє глибоке переконання, політика втягування його до комуні – безглузда і згубна. За будь-яку ціну ми повинні знайти цього разу з українським селянином спільну мову” [6].

З тактичних міркувань вождь більшовицької партії В. Ленін був готовий вдаватися до стриманішої політики щодо українського селянства, аніж це мало місце навесні-влітку 1919 р. Зовсім не відмовляючись від намірів загнати українських селян до колективних комун і ліквідувати приватновласницьке сільське господарство, більшовицький вождь вважав за краще відкласти реалізацію цих планів до остаточного зміцнення комуністичного режиму в Україні. Важливого значення більшовицький вождь надавав також створенню видимості державного суверенітету „радянської України”, що мало приспати пильність національно свідомої частини населення. 21 листопада Політбюро ЦК РКП(б) ухвалило тези про національне питання: „Обговоривши питання про ставлення до звільненого від тимчасового загарбання денікінськими бандами трудового народу України, ЦК РКП, неухильно проводячи принцип самовизначення націй, вважає необхідним ще раз підтвердити, що РКП стоїть неухильно на точці зору визнання самостійності УСРР...” [7] Зрозуміло, що оскільки йшлося про УСРР, про жодну самостійність насправді не могло бути й мови. Невипадково голова Реввійськради Радянської Республіки Л. Троцький вказував у наказі військам Південного фронту: „Коли

денікінські банди будуть розбиті остаточно, тоді трудове населення звільненої України саме вирішить, як йому жити з Радянською Росією. Ми всі віримо і *знаємо* (виділено нами. – прим. М.К.), що трудовий український народ висловиться за найтісніший братський союз з нами” [8].

Цікаво, що навіть деякі з чільних діячів більшовицької партії критикували московське керівництво за великодержавний шовінізм і намір „завоювати Україну”. 21 листопада член української організації при московському комітеті РКП(б) П. Попов направив до ЦК РКП(б) листа, в якому піддав гострій критиці таку стратегію і в зв’язку з цим вказував на неприпустимість роззброєння українських повстанців: „Роззброєння повстанців – це самий крайній захід, до якого не можна вдаватися без крайньої потреби. Зараз повстанці – це не професійні бандити, а найбільш революційний, найбільш активний елемент українського села. Все живе пішло до повстанців. І якщо ми негайно приступимо до їх роззброєння – ми тим самим зараз же позбавимо себе нашої природної опори на Україні – підтримки і симпатій сільської бідноти, яка зараз зі зброєю в руках б’ється за радянську владу” [9]. Резюмуючи, автор листа пропонував створити з політично надійних повстанських загонів ядро Української Червоної армії. Однак більш втаємничений у деталі партійної стратегії Л. Троцький категорично відкинув цю пропозицію. „Щоб підтримувати в червоних полках, які вступають до України, необхідний лад, потрібно завжди протиставляти їх партизанам і зробити в їхніх очах українське четництво ненависним і нікчемним з військової точки зору... – писав він у листі до П. Попова. – „Українською” армією буде та армія, що вступає до України. Всілякі формування на українському ґрунті можуть вестися лише в зв’язку з потребами тих регулярних частин, які вступають на Україну. Жодних самочинних українських формувань, як з повстанських загонів, так і зі щойно мобілізованих, не повинно бути допущено” [10]. Будь-які українські повстанські формування Л. Троцький взагалі вважав потенційно ворожими радянській владі: „Червоній армії не займати тієї чи іншої області України, допоки немає впевненості у здатності червоної армії привести до покори наявні там банди. Не повинно бути допущене отождоження радянської влади з махновщиною і з григор’євщиною ні на один день... На одному-двох прикладах безжального розгрому партизанських банд та їх гнізд в разі, якщо ці банди не захочуть визнати регулярних військових властей, показати, що в цій царині радянська влада не жартуватиме” [11].

Здебільшого відповідальні більшовицькі функціонери поділяли войовничий настрій свого керівництва, вважаючи ліквідацію повстанства необхідною передумовою для приборкання українського селянства. Так, член Реввійськради 12-ої більшовицької армії В. Затонський віддав категоричне розпорядження заарештовувати або й знищувати всіх повстанських отаманів у зайнятих червоними військами районах. 23 листопада він повідомляв до штабу Південного фронту: „Зараз підтримка партизанщини – в тій чи іншій формі – неприпустима помилка – якщо не злочин. Вербувальне бюро партизанів при дивізіях, а також влиття партизанів в діючі на Україні полки – за сучасних умов абсолютно неприпустиме. Знайте, що зараз підтримувати повстання в запіллі Денікіна немає сенсу. І без того все палахкотить. Посилати ж для повстанської роботи можна лише найбільш надійних і цілком стійких партійних товаришів” [12].

Зафронтове бюро при ЦК КП(б)У також наголошувало на необхідності знешкодження і ліквідації українських повстанських загонів: „...Доведеться мати справу з різними загонами батьків, ангелів тощо. Основне завдання по відношенню до них, це вливання наших стійких товаришів у великій кількості, які повинні заволодіти цими загонами, підкоривши нашим впливам; оскільки це не вдається, усіляко намагатись їх використовувати для спільних воєнних операцій, але при жодних умовах не входячи з ними в яку б то не було домовленість, а провадячи з ними усіляку боротьбу в залежності від місцевих умов, намагаючись їх розкладовий вплив знищити або хоча б звести нанівець” [13]. 7 грудня член Реввійськради 14-ї більшовицької армії Г. Орджонікідзе зажадав від редакцій центральних ра-

дянських часописів „Правда”, „Вісті”, „Біднота” припинити популяризацію в пресі імені Н. Махна, „який, як і раніше, вороже налаштований проти Радянської влади” [14]. Відтак більшовицькі часописи почали звично зображати загопи махновських повстанців збіговиськом „бандитів” і „контрреволюціонерів”.

У грудні 1919 р. 14-а більшовицька армія просувалася вглиб Лівобережної України, а 12-а розгорнула наступ на Правобережжі [15]. 11 грудня більшовицькі війська зайняли Харків і Полтаву, а 16 грудня здобули Київ [16]. „Київ знову став червоною столицею українських робітників і селян. Звільнені від іга капіталістів, поміщиків і царських генералів українські робітники і селяни знову з’єднуються з нами, щоб раз і назавжди покінчити із золотопогонною зграєю царських собак і катів,” – йшлося у виданій з цієї нагоди більшовицькій відозві [17]. 30 грудня червоні війська захопили Катеринослав, а до початку січня 1920 р. зайняли Донбас.

Виступаючи 11 грудня 1919 р. на VII Всеросійському з’їзді Рад, Л. Троцький проголосив одним з найважливіших завдань Червоної армії в Україні ліквідацію місцевого повстанства. „Ми будемо за допомогою організованої збройної сили здійснювати тверду і непохитну політику відносно повстанства,” – підкреслив Троцький [18]. Того ж самого дня за його підписом з’явився наказ Реввійськради про заходи боротьби з „партизанщиною” в Червоній армії. „Армії Півдфронту все більше входять у сферу українського партизанства. Практична політика відносно партизанства і добровольчості набуває величезного значення: від неї залежить не лише наша перемога над Денікіним, але й уся подальша доля радянського режиму на Україні,” – йшлося в наказі [19]. До району дій повстансько-партизанських загонів мали направлятися спеціальні агенти для ведення серед повстанців агітації за влиття до Червоної армії. Існування повстанських формувань на терені, зайнятому більшовицькими військами, не допускалося; влиття ж повстанців до лав Червоної армії мало супроводжуватися „очищенням” їх від антикомуністичного елемента [20]. 26 грудня в більшовицьких арміях та дивізіях, що діяли в Україні, було запроваджено посаду начальника запілля, що мав відповідати за „роззброєння і знищення всіх банд і партизанських загонів, як і окремих осіб, що діють в запіллі наших армій і дивізій” [21].

Відверто цинічно звучали вказівки Л. Троцького більшовицьким агітаторам, що направлялися в цей час до України: „Пам’ятайте також, що так чи інакше, а нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з вами... Оскільки нам потрібно роззброїти всіх повстанців, щоб вони знову не повернулися проти нас, а роззброєння викличе невдоволення серед селянських мас – необхідно переконувати, що серед повстанців більшість денікінців, буржуїв і куркулів... Якщо будуть випадки грабунків у Червоній армії, то їх потрібно звалювати на повстанців і петлюрівців, які влилися до Червоної армії. Радянська влада поступово розстріляє всіх петлюрівців, махновців і повстанців, тому що вони шкідливий елемент, і це буде явним доказом не лише суворій революційній дисципліни, але й суворим покаранням за грабунок” [22].

Цікаво, що більшовицькі війська, які займали Україну після відступу білогвардійців, були не надто чисельними. Так, станом на 14 січня 1920 р., 12-а Червона армія налічувала 28 000 багнетів і шабель, 13-та армія – понад 9 000, 14-а армія – понад 16 000 [23]. Разом чисельність цієї групи червоних військ ледь перевищувала 53 000 бійців (в резерві Південного фронту перебували ще близько 15 000 багнетів і шабель). У масштабах України це була не надто значна військова сила, але і їй нічого було протиставити. Рештки білогвардійських військ, практично втративши боєздатність, стрімко відступали на південь. Розбита білими армія УНР після ліквідації свого регулярного фронту на Правобережжі перейшла до партизанської боротьби, а знекровлена епідемією тифу Українська Галицька армія взагалі не вдавалася до бойових дій.

Щоправда, в країні не бракувало різноманітних повстанських загонів, кількість яких викликала небезпідставні побоювання в деяких більшовицьких діячів. Один з провідних комуністичних функціонерів А. Іванов указував у листі до партійного керівництва на небезпеку „поглинання” регулярних червоноармійських частин повстанською стихією: „Небезпека велика, і я наполегливо прохаю звернути увагу на цю небезпеку, особливо маючи на увазі наше швидке просування, хисткість заплілля, безкарність партизанів при Денікінові, а тепер при нас, все це створює атмосферу цілковитого ігнорування будь-якої влади і дає можливість озброєному селянству з наплювательської точки зору дивитися на оклики і погрози нових органів радянської влади, а також дає реальну впевненість при бажанні скинути яку завгодно владу... Прошу пам'ятати одне: скинувши Денікіна в партизанське море, ми самі змушені йти по ньому і легко можемо захлинутися” [24].

Однак переважна частина українського селянства, хоча й не відчувала особливих симпатій до нової влади, після досвіду кривавого денікінського владарювання не надто поспішала вступати у збройну конфронтацію з режимом-антагоністом. Наприкінці листопада 1919 р. один з більшовицьких функціонерів відзначав: „Цікаве явище: в сучасний наш прихід особливо гарний прийом ми зустрічаємо з боку селян і майже байдужий з боку робітників” [25]. Інший більшовицький мемуарист так описував просування радянських військ Полтавщиною: „Червоноармійці лякають селян „комуною”, але ніхто вже не боїться комуни. Надивилися білогвардійських жакіть. Наш батальйон китайців викликає цікавість, страху немає” [26]. В радянських донесеннях з повітів Полтавщини за середину грудня 1919 р. також констатувалося співчуття селян до нової влади: „Настрій селян на користь радянської влади. Всілякі розпорядження виконуються справно... Ставлення селян до Червоної армії співчутливе... Настрій селян хороший... Селяни охоче йдуть назустріч радянській владі” [27].

Оскільки зима в будь-якому разі була не найкращим часом для повстанства, більшість повстанців з приходом більшовиків розійшлися по домівках. Чимало партизанських відділів було роззброєно й розпущено більшовицькими військами. Втім, усе це зовсім не означало готовності селянства покірливо прийняти „комуни”, проти якої йому вже доводилося боротися зі зброєю в руках. Уже на початку просування радянських військ углиб України в окремих місцевостях спалахували антибільшовицькі виступи.

На Поділлі повстансько-партизанські з'єднання А. Волинця, І. Семесенка й Я. Шепеля розгорнули боротьбу з червоними відразу ж після появи у регіоні більшовицьких військ. 5 січня 1920 р. частини 47-ї більшовицької дивізії розбили під Літином загін отамана Шепеля, а в середині січня один з полків 44-ої дивізії знищив поблизу Немирова відділ отамана Семесенка [28]. Загін отамана А. Волинця фактично припинив існування внаслідок епідемії тифу.

На Київщині більшовикам довелося мати справу з чисельними й добре організованими повстанськими формуваннями. Командир Наддніпрянської повстанської дивізії С. Коцур відразу після появи в регіоні більшовицьких військ заявив про цілковиту лояльність до радянської влади [29]. Як йшлося в одному з більшовицьких донесень, у січні 1920 р. отаман розпочав з червоними переговори про військову співпрацю: „В даний момент, за заявою начальника дивізії Коцура, він і його люди ставляться до радянської влади з цілковитим співчуттям і навіть пропонують свої послуги для боротьби з денікінською армією, але з умовою визнання права за партизанами-українцями формувати свою армію. Деякі з ватажків партизан ще далі заходять у своїх шовіністичних прагненнях, так, агітують серед населення про незалежну українську радянську республіку, з українською армією, кордонами між Україною і Росією, також з обмеженням в правах єврейського населення” [30]. Незважаючи на готовність С. Коцура підтримати радянську владу, більшовики невдовзі розстріляли його як організатора „селянського бандитизму” [31].

Та найбільшою загрозою для більшовицької влади на Київщині була Холод-

ноярська повстанська республіка під проводом отамана В. Чучупаки. Начальник 60-ої більшовицької дивізії відзначав у середині січня 1920 р.: „Район розташування дивізії, а особливо Черкаський, Чигиринський і Олександрівський повіти, затоплені повстанськими партизанськими загонами і просто грабницькими бандами. Ставлення деяких з них до радянської влади і Червоної армії явно вороже [і] переходить [у] випадки озброєного нападу, вбивства і роззброєння як окремих червоноармійців, так і невеличких команд” [32]. Співробітник інспекції 12-ої радянської армії констатував: „Більша частина партизан живе по домівках, але зброя завжди при них і таким чином села являють собою озброєну залого, готову будь-якої хвилини стати для боротьби з ким завгодно на поклик отаманів-батьків... Гайдамаччина тримає себе спокійно, населення не чіпає, внаслідок чого з боку населення зустрічає не лише гостинний прийом, але й підтримку людьми і провіантом”[33]. На терені Черкаського, Чигиринського й Таращанського повітів діяли холоднорядські повстанські загони, на Звенигородщині проти більшовиків оперував загін Туза [34].

На Лівобережній Україні більшовикам також довелося вести боротьбу з повстанцями. В більшовицьких зведеннях за грудень 1919 – січень 1920 рр. неодноразово згадувалося про „бандитизм” в Зіньківському, Гадяцькому, Константиноградському, Ізюмському повітах [35]. На Чернігівщині боротьбу з червоними розгорнув загін Ромашка, а на Полтавщині – повстанський відділ Каліберди [36]. На початку січня 1920 р. повстанці штурмували Кролевець, причому висланий з Києва експедиційний загін 12-ої радянської армії по дорозі вв'язався в бій з повстанцями в Бобровиці [37]. Наприкінці січня масштабне антибільшовицьке повстання спалахнуло у Кролевецькому, Глухівському і Путивльському повітах на Чернігівщині. На придушення цього виступу було кинуте 7-у радянську дивізію [38]. Лише після кривавої розправи над чернігівськими селянами більшовикам вдалося придушити повстання.

У Південній Україні повстанський рух послаблювався епідемією тифу, що набула значного поширення в цьому регіоні. „Відчай, що охопив населення з огляду на жахливе поширення тифу, тимчасово послаблює інтерес населення до політичної роботи, – йшлося у повідомленні інформаційного відділу ЦК КП(б)У від 11 лютого 1920 р. про становище в Південній Україні. – Але в цілій низці волостей відчувається дуже загострена критика кожного нашого кроку, напружена готовність захищати себе зі зброєю в руках” [39]. Без особливих зусиль червоним вдалося роззброїти „петлюрівський” загін Гладченка на Катеринославщині. Отаман М. Мелашко з тактичних міркувань підпорядковувався більшовицькій владі, а його загін навіть став називатися „радянським”. Утім, уже в середині лютого 1920 р. Мелашко підняв прапор УНР і розгорнув боротьбу з більшовиками [40]. Проте головною проблемою для червоних в цьому регіоні залишалися рештки розбитої білогвардійцями і порідлої внаслідок епідемії тифу повстанської армії Н. Махна. Нечисельні, але рухливі махновські загони роззброювали червоноармійців і знищували органи радянської адміністрації. „Незважаючи на вжиті заходи до знищення банд Махна і цілковитого роззброєння населення в районі дій цих банд, донесення з місць показують, що махновщина не ліквідована навіть в районі Гуляй-Поля, де махновці роззброюють тиллові частини 42 дивізії й захопили важку батарею названої дивізії,” – констатував командувач більшовицького Південно-Західного фронту А. Єгоров на початку лютого 1920 р. [41]

Відкинувши білогвардійців на південь, більшовики розраховували остаточно утвердити в Україні свою владу. На початку 1920 р. червоні вже розгорнули „продовольчу кампанію” в Полтавській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях. За даними народного комісаріату продовольчих справ УСРР, на початок березня 1920 р. планувалося відібрати в українських селян 50 млн. пудів хліба [42]. Однак варто було більшовицькій владі перейти до політики стягування „продрозверстки”, як селянські повстання почали спалахувати в найрізноманітніших куточках країни. Як і в 1919 р., перманентна повстанська активність поставила під

загрозу плани більшовиків безперешкодно заволодіти українським хлібом.

Таким чином, попри всі декларативні заяви комуністичного керівництва після перемоги над Денікінім про визнання державного суверенітету України, політика більшовиків залишалася великодержавною і спрямованою на продовольче пограбування українських земель. Відповідно повстанські загони, що діяли в Україні під час вигнання з країни білогвардійців, звично трактувалися більшовиками як „контрреволюційні” сили. Більшовицьке керівництво розраховувало, що після репресій денікінської реакції українське селянство не виявлятиме схильності до збройної боротьби проти радянської влади. Та водночас тактика більшовиків щодо українського селянства стала більш гнучкою. Більшовицьке керівництво розраховувало, що тимчасовою відмовою від примусового створення колективних господарств та переходом до більшої вибірковості при стягненні „продовольчої розверстки” вдасться заспокоїти українське селянство і схилити його до співпраці з радянською владою. Однак продовження знайомства з практикою „військового комунізму” швидко змінило вичікувальний настрій селянства на відверто ворожий до більшовицької влади. А тому усі спроби запровадити в Україні комуністичний устрій неминуче означали продовження затяжної селянської війни.

1. Див.: Бурджалов Э. Советская страна в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918 – 1920). – М., 1952. – 160 с.; Міщенко С. Боротьба трудящих України проти білогвардійської армії Денікіна. – Ужгород, 1963. – 76 с.; Балковий П. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918 – 1920 рр. – К.: “Наукова думка”, 1966. – 303 с.; Алексашенко А. Крах денікинщини. – М., 1966. – 292 с.; Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918 – 1920). – М.: «Наука», 1966. – 456 с.; Його ж. Боротьба трудящих України проти денікинщини. – К.: «Наукова думка», 1979. – 288 с., та ін.

2. Деникин А. Очерки русской смуты. – Т. 4, 5. Вооруженные Силы Юга России. – М.: «Айрис-пресс», 2005. – С. 650.

3. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань (ЦДАГО) України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 6. – Арк. 3.

4. Российский Государственный Военный Архив (РГВА). – Ф. 197. – Оп. 3. – Д. 514. – Л. 57об.

5. Там же. – Л. 77 об., 79, 80 об., 84, 100; Там же. – Ф. 197. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 4.

6. Дубинський-Мухадзе Й. Орджоникідзе. – М., 1963. – С. 272 – 273.

7. Ленин В. Полное собрание сочинений. – Т. 39. Июнь – декабрь 1919 г. – М.: Политиздат, 1963. – С. 334 – 337.

8. Гражданская война на Украине 1918 – 1920. Сборник документов и материалов: в 3-х т., 4-х кн. – Т. 1. – Кн. 2. – К.: „Наукова думка”, 1967. – С. 517.

9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 129. – Арк. 51.

10. Там само. – Арк. 54 – 55.

11. Там само. – Арк. 55.

12. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 23. – Арк. 8.

13. Там само. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 5. – Арк. 65 зв.

14. Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К.: “Наукова думка”, 1991. – С. 213.

15. Какурин Н., Вацетис И. Гражданская война 1918 – 1921. – СПб.: «Полигон», 2002. – С. 336; Егоров А. Разгром Деникина 1919. – М.: Госиздат, 1931. – С. 212 – 213.

16. Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 2. – С. 542 – 545.

17. Центральный Музей Вооруженных Сил России. – Фотофонд. – № 57401.

18. Верстюк В. Махновщина. – С. 214.

19. Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 2. – С. 538.

20. Там само. – С. 538 – 540.

21. Там само. – С. 583.

22. Праці Українського Наукового Інституту. – Варшава, 1932. – С. 150.

23. Див.: Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 2. – С. 658 – 659.

24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 5. – Арк. 71, 71 зв.

25. Там само. – Арк. 71 – 71 зв.

26. Алексеев А. Партизаны (эпизод) // История 45-й Вольнской Краснознаменной стрелковой дивизии. – К., 1929. – С. 131 – 132.

27. Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління (ЦДАВО) України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 50, 51.

28. РГВА. – Ф. 197. – Оп. 3. – Д. 514. – Л. 115; Сорок четвертая Киевская дивизия. История

- походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918 – 1920 гг. – К., 1923. – С. 32.
29. ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 9; ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 114зв., 115.
30. ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 56.
31. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 246. – Арк. 8.
32. РГВА. – Ф. 1499. – Оп. 2. – Д. 10. – Л. 28.
33. ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 56, 56зв.
34. Там само. – Арк. 13, 19, 87.
35. Там само. – Арк. 40, 48, 49.
36. РГВА. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Д. 43. – Л. 188 – 189, 224; Там же. – Ф. 39668. – Оп. 1. – Д. 12. – Л. 1; Там само. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Д. 41. – Л. 153 – 153 об.; ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 18; ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 34.
37. ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1зв.
38. РГВА. – Ф. 197. – Оп. 3. – Д. 514. – Л. 122 – 122 об., 124 об.
39. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 261. – Арк. 180.
40. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 131. – Арк. 5.
41. Директивы командования фронтов Красной армии (1917 – 1922). Сб. документов в 4-х т. – Т. II. – М.: Воениздат, 1972. – С. 403.
42. Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории (РГАСПИ). – Ф. 17. – Оп. 1. – Д. 218. – Л. 169.

На основе архивных документов и воспоминаний современников автор проанализировал эволюцию отношения советского руководства к украинскому повстанчеству после изгнания из Украины белогвардейцев, исследовал повстанческое движение против большевистского режима в Украине в конце 1919 – в начале 1920 гг.

On the base of the archival documents and memoirs of contemporaries the author analyses the evolution of attitude of soviet leadership for the rebels in Ukraine after the banishment the white troops from country, investigates the expanding of insurrectional movement against bolshevik's regime in Ukraine at the end 1919 – on the beginning 1920.

ХТО ПІДГОТУВАВ ПЕРШУ ПУБЛІКАЦІЮ ЩОДЕННИКА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА?

Статтю присвячено історії публікації щоденника Тараса Шевченка в журналі «Основа» (1861–1862). Аналіз широкого кола друкованих і рукописних джерел свідчить, що щоденник підготував до друку не Лев Жемчужников, як прийнято вважати, а редактор журналу Василь Білозерський.

Ключові слова: «Основа», друк, щоденник, дослідник.

Про намір опублікувати в «Основі» Шевченків щоденник її редактор Василь Білозерський поінформував читачів невдовзі після смерті письменника. Він зазначив у некрологічній замітці: «В наших руках находится теперь драгоценное собрание неизданных его стихотворений, лично нам переданных поэтом при первой вести об осуществлении южнорусского сборника, и подлинный дневник Шевченка, с 1857 по 1858 г., сообщенный нам близким его другом. Радуемся вместе с нашими читателями, что не все сокрылось от нас в этой безвременной могиле»¹.

Відповідну публікацію було розпочато у травневому числі часопису за 1861 р., в якому його редакція вмістила і невіддану примітку про значення щоденника для вивчення життєпису і внутрішнього світу Шевченка, а завершено у серпневій книжці за 1862 р., де з'явилася друком ще одна – значно докладніша – примітка (за підписом «Ред.»), присвячена переважно розглядові відгуків аудиторії про щоденник. Леонід Стеценко висловив здивування стосовно того, що «печатанье произведения неизвестно из каких причин редакция журнала растянула на ...16 месяцев, подавая его небольшими отрывками в 15 книжках»². Довготривалість публікації щоденника, однак, нескладно пояснити, якщо поглянути на ситуацію з позиції редакції видання, яка, безсумнівно, мала на меті утримання і розширення аудиторії часопису³. Саме дозвано вміщувати різноманітні шевченківські матеріали (його поетичні твори, драма «Назар Стодоля», листи, щоденник, листи до письменника, біографічні статті, хроніка вшанування його пам'яті) додатково стимулювали читацький інтерес до «Основи»⁴.

Щоденник з'явився в українському часописі з численними пропусками і редакторськими переробками. Як зазначав Павло Зайцев, «друзі Шевченка [...] не тільки з причин цензурних, а й з мотивів літературної етики [...] не могли подати значної частини тексту “Журналу”: по-перше, це був занадто інтимний і занадто вже недавно писаний документ [...], щоб можна було тоді опублікувати його весь перед свіжою ще могилою автора, по-друге, мало не всі з тих осіб, що про них мова мовиться в Щоденнику, були ще живі, і багато з них могли б справедливо образитися, якби деякі місця цього документу, писаного поетом для себе і тому без жодної внутрішньої цензури, побачили б світ і їх скомпрометували»⁵.

Протягом майже століття про те, хто готував текст щоденника до публікації в часописі, не йшлося. Не обговорювалося і питання про авторство обох приміток⁶. Цитуючи чи реферуючи їх, дослідники обмежувалися загальними вказівками: видавці твердили, редакція вважала і т. п.⁷ Так тривало до 1955 р., коли Дмитро Косарик висловився інакше, занотувавши під датою «Березень [1861 р.]»: «Л. Жемчужников готує до друку в журналі “Основа” Шевченків щоденник»⁸.

© Дудко Віктор Іванович – кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту літератури НАН України.

Наступного року Ієремія Айзеншток, процитувавши значний фрагмент заключної примітки до «основ'янської» публікації щоденника, зазначив: «Эти строки написаны искренним почитателем Шевченко, одним из наиболее близких к нему в последние месяцы жизни людей, – художником Львом Жемчужниковым. Он осуществил и самую публикацию, несмотря на сильнейшее противодействие националистически настроенных помещиков, группировавшихся вокруг “Основы”⁹. Орієнтований на ширшу читацьку аудиторію коментар не передбачав оприлюднення мотивації, що спонукала Айзенштока висловитися і про авторство примітки, і про Жемчужникова як першопублікатора щоденника. Не навів дослідник, принаймні в публікаціях, відповідних аргументів і деінде – ні тоді, ні згодом.

Тезу про те, що Жемчужников підготував Шевченків щоденник до друку в «Основі», було згодом неодноразово повторено¹⁰ (хоча деякі дослідники усе ж так не вважали¹¹) і фактично канонізовано у «Шевченківському словнику». Член його редакційної колегії Айзеншток писав про «основ'янську» першопублікацію: «Л. Жемчужников, який готував “Щ[оденник]” до друку, в супровідній до публікації статті скаржився на те, що був змушений вилучати окремі місця, де різко виявлялися Шевченкові “обурення і зненависть, і жовчні присуди і кпини”¹². Відповідне положення включено і до статті Миколи Мацапури про Жемчужникова, в якій зазначено, що він «1861–62 готував до друку “Щоденник” поета, написав до нього супровідну статтю, яку надрукував в “Основі”¹³.

Автори численних пізніших публікацій не лише відтворювали канонізовану версію¹⁴, але й «поглиблювали» її. Так, у коментарях до спогадів Жемчужникова зазначено (без аргументації), що він не лише підготував «основ'янську» публікацію щоденника і супровідну статтю, а написав до неї і вступну примітку¹⁵. Відповідну тезу повторено у статті Валерії Смілянської про Жемчужникова в «Українській літературній енциклопедії»: «Підготував до друку Шевченків щоденник [...] із вступом і післямовою»¹⁶. У коментарях до публікації щоденника в новому академічному виданні, які написав Леонід Большаков (за участі Надії Вишневіської), стосовно першодруку в «Основі» зазначено: «[...] підготовка тексту Л.М. Жемчужникова»¹⁷; про авторство першої примітки нічого не сказано, заключну примітку трактовано, проте, як редакційну¹⁸. Наведені в коментарі широкі цитати з неї завершено таким висновком: «Разом із М.М. Лазаревським та Л.М. Жемчужниковим редакція «Основі» вперше привернула увагу до ваги та значення Шевченкового щоденника й здійснила першу його публікацію настільки сумлінно й дбайливо, наскільки це було тоді можливо»¹⁹.

Як зрозуміло з викладеного історіографічного матеріалу, твердження про те, що Жемчужников підготував для «Основі» першу публікацію щоденника, спорядивши її вступною і заключною примітками, стало «загальним місцем». Хоча лише в небагатьох дослідженнях відповідну тезу відтворено у повному вигляді – існують розбіжності у визначенні міри участі Жемчужникова в оприлюдненні щоденника (підготував до друку, брав участь у підготованні, опублікував), імпліцитно висловлювані сумніви у належності його перу вступної і заключної приміток до відповідної публікації. Досі, однак, не було спроби з'ясувати, на яких підставах постали наведені твердження Косарика й Айзенштока та доповнення до Айзенштокової версії (щодо авторства вступної примітки), і розглянути під цим оглядом корпус запровадженого до наукового вжитку джерельного матеріалу, що стосується досліджуваної теми.

Передусім слід спробувати реконструювати причини, що спонукали Косарика й Айзенштока «персоналізувати» узвичаєний погляд на обставини першопублікації щоденника і беззастережно твердити, що її підготував – а у випадку Айзенштока й написав заключну примітку – саме Жемчужников.

Твердження про Жемчужникова як публікатора, імовірно, постало внаслідок того, що у 1949 р. до Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР надійшов і став доступним для дослідників список Шевченкового щоденника із численними редакторськими помітками і поправками, який належав Жемчуж-

никову (його ініціали – «Л. М. Ж.» – позначено на корінці оправи)²⁰. Як твердили Марія Грудницька й Олександр Назаревський, не згадуючи, однак, про Жемчужникова, – це «копія, за якою редакція “Основи” друкувала текст Шевченкового щоденника»²¹.

На зміну погляду Айзенштока, крім того, могли вплинути розшукані в Державному Російському музеї неопубліковані частини «Моих воспоминаний из прошлого» Жемчужникова, одна з яких – шоста – включає цінні мемуарні свідчення про Шевченка. На початку січня 1956 р. про віднайдення відповідних матеріалів було повідомлено в «Літературній газеті»²², за два місяці – у березні – Айзеншток використав їх, виступаючи на п'ятій науковій шевченківській конференції у Києві²³. Мемуари Жемчужникова, про які доповідав Айзеншток, планувалося опублікувати у спеціальному шевченківському томі «Літературного наслідства»²⁴. Його, однак, не було видано, і дослідник надрукував згодом фрагменти спогадів Жемчужникова про Шевченка у журналі «Вопросы литературы»²⁵. Найповніше (майже цілком, наскільки можна судити з позначених купюр) присвячені Шевченкові мемуарні уступи подано в корпусі «Моих воспоминаний из прошлого», окремо опублікованому в 1971 р.²⁶

Саме до названого видання випадає звернутися, щоб розглянути ті місця спогадів Жемчужникова (відсутні в публікації самого Айзенштока), які могли спонукати його скоригувати свій погляд на обставини появи щоденника в «Основах». Жемчужников включив до остаточного варіанту спогадів власне мемуарну компоненту своєї статті «Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение», уперше опублікованої із цензурними купюрами в «Основах»²⁷. Мотивуючи відповідне рішення, автор споминів зазначив: «Статья эта [...] помещена была несколько охлажденная цензором, и потому излишним считаю возобновить ее теперь в первоначальном виде, по рукописи того времени, сохранившейся у меня»²⁸.

У первісному тексті статті Жемчужников писав: «Недостает мужества читать его дневник. Ужаснее, глуше, безотраднее – нельзя себе ничего представить. Какое надо иметь доброе, чистое сердце, чтобы не упасть и выдержать до конца! Как не умер он в этой убийственной пытке, долгой, равнодушной?! Мучения его, своєю продолжительностью, были ужаснее и возмутительнее всех мучений, которым подвергались герои Украины. В продолжение десяти лет его умерщвляли, душили, он захлебывался в грязи.

... Читатели известного письма Шевченко²⁹ чувствовали только малую долю безотрадного его существования, едва могли понять, почему он не может рассказать о себе, но, взяв в руки дневник страдальца, они поймут причину его молчания³⁰. Болит грудь, щемит сердце при чтении каждого слова, запекшегося кровью, и я прерывал чтение этих безотрадных страниц. Строки дневника вызывают стон, вздох; требуется перерыв, отдых сердцу, спирает в горле дыхание... И это еще наиболее отрадные дни Шевченковой ссылки, когда надежда избавления от пытки уже озарила казарменную могилу. Что ж было прежде, когда теперь, страница за страницей, строка за строкой – только глухой стон, идущее из глубины сердца безотрадное горе... Нигде и тени малейшей радости!.. все та же могила!.. слово за словом – только терзание; нет воздуха, одно и безжалостное людское мучение...»³¹.

Далі Жемчужников висловив низку інших міркувань про Шевченків щоденник і навів – не завжди точно – три цитати з нього³². (Читачі першої – «основ'янської» – публікації статті Жемчужникова мали змогу ознайомитися лише із двома цитами, причому одну з них було скорочено й відредаговано; загальні міркування про щоденник цензура вилучила повністю³³).

Можна думати, що саме друга з наведених авторських приміток до цитованого фрагмента спогадів³⁴ стала для Айзенштока підставою твердити про Жемчужникова як автора заключної «основ'янської» примітки до щоденника і його першопублікатора. Хоча, якщо коректно інтерпретувати відповідну нотатку, вона свідчить про те, що Жемчужников мав на меті лише «дать читателям “Основы” некоторое [...] понятие» про Шевченків щоденник; це й було зроблено у статті

«Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение». У тій частині спогадів про Шевченка, яка постала на початку ХХ ст., мемуарист висловлювався про публікацію письменникового щоденника в «Основі» цілком безсторонньо, хоча випадало б згадати – за умови, що існували відповідні підстави – і про власну причетність до підготування його до друку. Адже мемуарист не лише писав про свій лист до Білозерського стосовно поеми «Невольник», а й навів цей епістолярний документ (який не було опубліковано в українському журналі) у повному обсязі. Жемчужников зазначив: «После смерти Шевченко в “Основе” печатались его стихи и дневник. По поводу стихотворения “Невольник” я тогда же написал в виде письма редактору статью [...], которая почему-то не была напечатана [...]»³⁵.

Існує, втім, ще принаймні одне джерело, на яке могли спиратися і Косарик, і Айзеншток (воно було оприлюднено у 1925 р.). 18 жовтня 1897 р. Жемчужников зазначив у листі до Олександра Кониського стосовно Шевченкових малюнків, які дістав від Андрія Лизогуба: «[...] теперь они находятся у Ивана Николовича Терещенка, которому я уступил свое собрание рисунков. [...] К этому своему собранию я подарил Терещенке копию, вполне точную, снятую для меня с подлинной рукописи Шевченка его Дневника»³⁶. По смерті Шевченки Дневник его был передан мне Мих. Матв. Лазаревским, и я был первым, прочитавшим его для помещения в “Основу”, насколько дозволялось цензурой. Оригинал был мною возвращен Мих. Матв. Лазаревскому»³⁷. Спокусливо розглядаючи це не надто виразне свідчення (що автор листа був першим, хто прочитав Шевченків щоденник «для помещения в “Основу”, насколько дозволялось цензурой») як підставу вважати Жемчужникова першопублікатором щоденника та ще й автором обох приміток. Але відповідне трактування, на мою думку, належить до тих некоректних інтерпретацій, описуючи цілу низку яких, сам Айзеншток цілком аргументовано критикував авторів, що вдаються до «поширеного тлумачення документального матеріалу, коли крупинки фактів густо перемішані з потоками надмірної фантазії», продукують публікації «з багатозначними висновками, яких справжні документи не припускали і не могли припускати»³⁸. Якщо прочитати епістолярне свідчення Жемчужникова на тлі розглянутих попереду – цілком виразно сформульованих – уступів з його споминів³⁹, то висловлене в листі до Кониського твердження про прочитання щоденника «для помещения в “Основу”, насколько дозволялось цензурой» випадає трактувати лише стосовно статті «Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение».

Оскільки обидва ретроспективні свідчення Жемчужникова, на мій погляд, не надаються для аргументації тези про те, що він був публікатором щоденника в «Основі» і тим паче написав обидві примітки до нього, слід уважніше розглянути інші джерельні матеріали.

Описуючи виготовлений для Жемчужникова список щоденника, Василь Шубравський зазначав: «[...] (після тексту копії): “Примечание” (редакції журналу “Основа”, написане олівцем, очевидно, рукою В. Білозерського)»⁴⁰. Припущення дослідника є цілком слушним, у чому переконує зіставлення почерку автора примітки до щоденника⁴¹ з рукописами Білозерського, авторство яких не викликає сумніву, – його листами до Шевченка від 21 квітня 1858 р. і 13 січня 1861 р.⁴² Тобто гіпотетичний атрибуційний висновок Шубравського зовсім нескладно було додатково обґрунтувати і враховувати у шевченкознавчих студіях⁴³. Можна гадати, що в окремих шевченкознавчих працях, опублікованих після «відкриття» Айзенштока, відповідну примітку було і далі трактовано як редакційну⁴⁴ саме з огляду на повідомлення Шубравського про те, що її написано «очевидно, рукою В. Білозерського».

Наведене свідчення Жемчужникова про те, що для нього було виготовлено «вполне точную» копію Шевченкового щоденника, є хибним. Шубравський цілком слушно писав, що цей список⁴⁵ – «із значними пропусками (здебільшого записів інших осіб)»⁴⁶. Так само потребує уточнення беззастережно висловлена теза про те, що публікацію щоденника в «Основі» було підготовлено за відповідним спис-

ком⁴⁷. Насправді він був одним із джерел першодруку. Значні фрагменти списку Шевченкового щоденника, опубліковані в журналі з купюрами й поправками, не містять жодних редакторських поміток. Відтак можна зробити висновок, що редагування тексту здійснювалося вже у коректурних аркушах⁴⁸ (причому немає підстав напевно твердити, що у всіх випадках текст набирався саме зі «списку Жемчужникова», а не з оригіналу). Про те, що набір принаймні звірявся з автографом письменника, свідчить відсутність у списку низки фрагментів, наявних в оригіналі і в «основ'янській» публікації. Ідеться і про записи, які зробили інші особи, і, приміром, дати записів від 7, 26 і 30 жовтня, 4 і 7 листопада 1857 р., 11 і 26 січня, 2, 5, 6 і 7 лютого, 3 квітня 1858 р.⁴⁹

Сергій Єфремов зазначив у коментарях до Шевченкового щоденника щодо його оригіналу: «Зберігся рукопис загалом дуже добре. Тільки, завдячи його в палітурки, зрізано знизу на трьох листках занадто низько написаний текст»⁵⁰. Насправді в оригіналі щоденника Шевченків текст зрізано – такою мірою, що він не надається для відчитання – на чотирьох аркушах⁵¹. «Зрізані місця, – писав Єфремов, – можна поновити з тексту, надрукованого в “Основи”: копію для “Основи”, може бути, роблено ще до оправлення рукопису»⁵². Цю тезу повторили Грудницька й Назаревський (але вже категоричніше, із заміною «може бути» на «очевидно»⁵³), згодом Шаблійський беззастережно писав, що на час публікації щоденника в «Основі» оригінал ще не було оправлено⁵⁴, – хоча ці дослідники вже мали змогу зіставити його зі «списком Жемчужникова» і з'ясувати, що в ньому не відтворено усі чотири істотно пошкоджені в Шевченковому автографі місця⁵⁵. Оскільки «список Жемчужникова» було виготовлено після оправлення оригіналу щоденника, запропоновані в «Основі» варіанти відтворення двох відповідних місць (у записах від 8 і 12 грудня 1857 р.) слід беззастережно вважати редакційними кон'ектурами⁵⁶.

У списку чимало поміток про скорочення певних уступів, однак встановити, кому саме належать відповідні пропозиції викреслень, неможливо. Одна група поправок (загалом нечисленних) – це зроблені у списку невідомою рукою⁵⁷ текстуальні уточнення на підставі його зіставлення з оригіналом⁵⁸. Власне редакторських поправок також небагато (хоча й більше, ніж належних до попередньої групи) – і всі їх зроблено рукою Білозерського. Ці поправки наявні у записах від 25, 29 і 30 червня 1857 р.⁵⁹, 23, 28 і 29 березня, 2, 4, 6, 10–14, 17–19, 21–25, 29 і 30 квітня, 1, 2, 13 і 20 травня 1858 р.⁶⁰

Відомо також, що Білозерський інкорпорував зі щоденника у текст своєї відомої статті «Значення Шевченка для України. Проводи тела его в Украину из Петербурга» – скоротивши і відредагувавши – слово Миколи Старова (не називаючи автора) на честь повернення українського письменника із заслання, сказане 12 квітня 1858 р. на обіді в Анастасії Толстої⁶¹ (наведене в записі від 17 квітня 1858 р., з якого саме редактор вилучив, публікуючи щоденник, відповідний уступ і приміткою за підписом «Ред.» відіслав читачів до своєї статті⁶²).

Редакторські поправки Білозерського у списку є джерелом відомостей про те, що саме керівник «Основи» принаймні частково готував щоденник до друку. Натомість відсутні жодні конкретні свідчення про участь у відповідній роботі Жемчужникова – як і загалом у практичній редакційній діяльності українського часопису.

Так, Жемчужников неодноразово виступав на сторінках «Основи» як автор⁶³ (згадувана вже публікація «Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение» і низка інших статей)⁶⁴. Окрім того, починаючи із квітневого числа «Основи» за 1861 р. її читачі за додаткову плату могли діставати офорти Жемчужникова із серії «Живописная Украина», які він супроводжував вміщуваними в часописі власними поясненнями⁶⁵. Ці факти, спомини Жемчужникова й інші джерела свідчать, що у 1860–1862 рр. він перебував у тісних взаєминах із гуртком «Основи» (і – ширше – петербурзьких українців)⁶⁶. Як впливає з мемуарів Жемчужникова, близькі контакти встановилися в нього і власне з Білозерськими⁶⁷. Але та

інтенсивна робота для «Основи», на якій він зосереджувався і яку згодом докладно описував, відтворюючи події 1861–1862 рр., полягала саме у виготовленні офортів⁶⁸.

Запроваджені до наукового вжитку матеріали не свідчать про наявність у Жемчужникова редакторського досвіду, крім необхідного, зокрема, для визначення цензурності/нецензурності – під різними оглядами – пропонованого до друку щоденникового матеріалу і робити відповідні корекції в автентичному Шевченковому тексті. Характер зроблених у досліджуваному списку поправок дає підстави твердити, що текст щоденника готувався до друку не весь одразу, а фрагментами, які призначалися для конкретного числа. З огляду на це зрозуміло, що в підготованні до друку більшої частини фрагментів, опублікованих у 1862 р., Жемчужников і не міг брати участі, оскільки не пізніше середини березня 1862 р. надовго виїхав із Петербурга⁶⁹ (цензурний дозвіл на друк лютогового числа «Основи» у світ датовано 5 березня, квиток на випуск у світ було видано 24 березня 1862 р.⁷⁰).

Ясна річ, цілком нереалістичною є й беззастережна заява Айзенштока про те, що Жемчужников здійснив першу публікацію щоденника, «несмотря на сильнейшее противодействие националистически настроенных помещиков, группировавшихся вокруг “Основы”»⁷¹. Наявні в науковому обігові джерела не свідчать про вплив Жемчужникова на редакційну політику часопису. Натомість про фактичну монополію Білозерського у формуванні стратегії і практики «Основи» добре відомо (голос Куліша навіть і в часи його ближчої участі в роботі редакції був лише дорадчим, що він і сам визнавав⁷²). З огляду на це перу саме Білозерського, а не Жемчужникова, належить, на мою думку, і невідомі примітки, вміщені при початку публікації щоденника. Як цілком очевидно, автор її говорив від імені редакції часопису (Жемчужников не мав відповідних повноважень): «В уверенности, что всякое слово нашего незабвенного поэта дорого и любопытно каждому читателю “Основы”, помещаем отрывок из дневника Шевченка – дневника, который не предназначался к печати и задуман им с целью сократить время в ожидании разрешения возвратиться к друзьям, после 10-летней разлуки. Дневник этот занимает 102 больших полулиста и представляет драгоценные биографические данные с 12 июня 1857 по 13 июля 1858 года, и немногие, но в высшей степени любопытные воспоминания поэта о своей молодости. При жизни Тараса Григорьевича дневник его почти никому не был известен; он был подарен, за тайну, ближайшему другу покойного, М.М. Л[азарев]скому, которому все почитатели поэта обязаны, вместе с нами, благодарностью за позволение взглянуть поближе на эту простую, сильную, истинно художественную натуру, на эту глубоко печальную, но поучительную, героически выдержанную жизнь. Только из дневника можно узнать, сколько детской искренности и мужественного самосознания, сколько человечности, можно сказать, благости было в чистом сердце *нашого Тараса*. [...] Гениальность природы Шевченка видна и в том, что он так много понимал и так верно угадывал *правду*, почти без всякого научного, школьного образования: до последней своей минуты он не знал русского правописания; его дневник наполнен ошибками в исторических именах, технических названиях, в словах из иностранных языков; но много ли у него ошибок в понимании природы, искусства, человека, родины и себя самого?»⁷³

Висвітлені матеріали дають підстави твердити, що висловлювана в численних дослідженнях теза про Жемчужникова як публікатора Шевченкового щоденника в «Основі» й автора двох приміток до нього не підтверджується аналізом запроваджененого до наукового обігу джерельного матеріалу. Мало того, за наявності чорнового автографа заключної примітки слід беззастережно вважати її автором Білозерського. Його редакторські виправлення у списку, який був одним із джерел відповідної публікації в «Основі», свідчать, що саме керівник часопису готував до друку принаймні частину тексту щоденника. Найімовірніше, що саме він – редактор журналу, який мав фактично монопольне право висловлюватися від імені редакції – є автором і невідомі примітки, якою було супроводжено публікацію перших фрагментів щоденника.

1. Посмертну оповістку було анонімно надруковано на непагінованому аркуші, вміщеному на початку лютневого числа часопису за 1861 р. «Бликий [...] друг» – Михайло Лазаревський.

2. Стеценко Л. «Журнал» Т. Г. Шевченко // Шевченко Т.Г. Журнал. – К., 1954. – С. 10. Насправді публікацію було здійснено у 14 числах часопису (жовтнева книжка за 1861 р. не містила фрагментів Шевченкового щоденника; останнє число «Основи» за 1861 р. було здвоєним – листопадово-грудневе). Напр., див.: Грудницька М.С., Назаревський О.А. Примітки // Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. – К., 1951. – Т. 5. – С. 232. У деяких виданнях числа «Основи», в яких було вперше надруковано щоденник, вказано неточно (напр., див.: Івакін Ю.О. Примітки // Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. – К., 1963. – Т. 5. – С. 263; Шаблювський Е. Реликвия українського народу // Шевченко Т. Дневник. Автобиография: Автографы. – К., 1972. – С. ХХІ; Дневник Тараса Шевченко с комментариями Л.Н. Большакова. – Оренбург, [2001]. – С. 295).

3. Про відповідну тогочасну практику, напр., див.: Некрасов Н.А. От редакции «Современника» // Полное собрание сочинений и писем: В 15 т. – СПб.; М., 1997. – Т. 13. – Кн. 1 – С. 16–17. Також див. коментар Марії Стюпінної (Там само. – С. 329).

4. Редакція часопису, в історії якого жовтнєве число за 1862 р. виявилось останнім, не вичерпала запасу наявних у її розпорядженні шевченківських матеріалів (див.: Бородин В.С. Про публікацію творів Шевченка в журналі «Основа» // Збірник праць 19-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1972. – С. 140; Його ж. Текстологія // Шевченкознавство: Підсумки й проблеми. – К., 1975. – С. 511–512).

5. Зайцев П. Недруковані місця з Журналу (Щоденника) Т. Шевченка // Наше минуле. – 1919. – Ч. 1/2. – С. 3. Сумарний аналіз наявних в «основ'янській» публікації щоденника купюр, інших редакційних втручань в автентичний текст див.: Там само. – С. 5–16; Грудницька М.С., Назаревський О.А. Примітки. – С. 232–233.

6. Дослідники неодноразово слушно наголошували на тому, що цими примітками було започатковано власне наукове вивчення Шевченкового щоденника (напр., див.: Зайцев П. Недруковані місця з Журналу (Щоденника) Т. Шевченка. – С. 4; Айзеншток І.Я. Вступительная статья // Шевченко Т. Дневник. – [X.], 1925. – С. VIII; Его же. Дневник Т.Г. Шевченка // Шевченко Т. Собрание сочинений: В 5 т. – М., 1949. – Т. 5. – С. 40–41; Бородин В. С. Про публікацію творів Шевченка в журналі «Основа». – С. 138; Його ж. Текстологія. – С. 509–510).

7. Напр., див.: Зайцев П. Недруковані місця з Журналу (Щоденника) Т. Шевченка. – С. 4; Айзеншток І.Я. Вступительная статья. – С. V, VII–VIII; Єфремов С. Літературний автопортрет Шевченка // Шевченко Т. Повне зібрання творів. – [К.], 1927. – Т. IV. – С. XVI; Айзеншток І.Я. Судьба литературного наследия Т.Г. Шевченко // Литературное наследство. – М., 1935. – [Т.] 19/21. – С. 466; Его же. Дневник Т. Г. Шевченка. – С. 40–41; Его же. Предисловие // Шевченко Т. Дневник. – М., 1954. – С. 17–18; Грудницька М.С., Назаревський О.А. Примітки. – С. 232.

8. Косарик Д. Життя і діяльність Т. Шевченка: Літературна хроніка. – К., 1955. – С. 257. У названій праці записи не документовано.

9. Айзеншток І. Комментарии // Шевченко Т. Собрание сочинений: В 5 т. – М., 1956. – Т. 5. – С. 470.

10. Напр., див.: Бельчиков Н.Ф., Хинкулов Л.Ф. Комментарии // Т.Г. Шевченко в воспоминаниях современников. – М., 1962. – С. 471; Попова Л. Т.Г. Шевченко і Л.М. Жемчужников // Шевченко-художник: Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю з дня смерті Т.Г. Шевченка. – К., 1963. – С. 85; Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого / Сост. Ю.Н. Подкопаевой; Коммент. А.Г. Верещагиной и М.Н. Шумовой; Вступ. статья и общ. ред. А.Г. Верещагиной. – Л., 1971. – С. 420. У вступній статті до видання спогадів Жемчужникова було зазначено, однак, що він брав участь у першопублікації щоденника, а не підготував її самостійно (див.: Там само. – С. 17). Про заключну примітку в названих дослідженнях не йшлося.

11. Напр., див.: Шаблювський Е. Реликвия украинского народа. – С. II, XII–XIII. Не писав Євген Шаблювський і про Жемчужникова як автора заключної примітки. «Імперсональну» версію історії першодруку щоденника було відтворено також у скороченому українському перекладі давнішої статті Айзенштока, опублікованому вже після того, як дослідник конкретизував свій погляд на обставини відповідної публікації (див.: Айзеншток І.Я. Щоденник Шевченка // Світова велич Шевченка: Збірник матеріалів про творчість Т.Г. Шевченка: У 3 т. – К., 1964. – Т. 2. – С. 156–157; опис джерела перекладу – студії «Дневник Т.Г. Шевченка» (1949) – подано у приміт. 6).

12. Айзеншток І.Я. «Щоденник», «Журнал» // Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1977. – Т. 2. – С. 396. На підставі наведеної у статті Айзенштока цитати можна твердити, що супровідною статтею він вважав примітку, якою було завершено «основ'янську» публікацію щоденника. У першодруку відповідне місце примітки виглядає так: «[...] мы [...] жалеем, что принуждены были выпустить некоторые места, где резко высказываются и его негодование, и ненависть, и желчные приговоры, и насмешки [...]» (Основа. – 1862. – Серп. (авг.). – С. 19).

13. Мацапура М.І. Жемчужников Лев Михайлович // Шевченківський словник. – Т. 1.

– С. 220. Як свідчать матеріали з неопрацьованого поки що архіву «Шевченківського словника», що зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі – ІЛ), у нотатці Мацапури на всіх етапах її редакційної підготовки не йшлося про Жемчужникова як публікатора Шевченкового щоденника в «Основі» й автора супровідної статті, на підставі чого можна твердити, що відповідне доповнення було внесено вже під час верстки з метою узгодити два словникові гасла.

14. Напр., див.: Ротач П. «Що се за дивний, чудний чоловіча...»: (Т. Шевченко в житті і творчості Лева Жемчужникова) // Ротач П. Від Яготина до Полтави: Тарас Шевченко і Полтавщина. – Полтава, 2002. – Кн. 2. – С. 104–105 («брав участь» у публікації щоденника); Захаркін С. Коментарі // Айзенштот І. Автобіографія. Вибрані листи (1910-і – 1920-і роки). – К., 2003. – С. 179 («публікацію [...] підготував»; на той час і в мене – відповідального редактора названого видання – відповідна теза не викликала сумніву); Якимович Б., Якимович М. Закоханій в Україну: (До 175-х роковин від дня народження Лева Жемчужникова) // Лев Жемчужников – ювілейна силуетка: (До 175-річчя від дня народження). – Львів, 2003. – С. 19 («готував до друку “Щоденник” Шевченків, який не встиг надрукувати з огляду на припинення виходу часопису в світ»); Якимович Б. Примітки [до спогадів Жемчужникова про Шевченка] // Там само. – С. 52 («підготував» публікацію). Висловлене у статті Якимовичів твердження про те, що Шевченків щоденник не вдалося цілком надрукувати в «Оснві» «з огляду на припинення виходу часопису в світ», є помилковим. Як було зазначено, редакція завершила публікацію тих фрагментів, що надавалися для друку з погляду урядової цензури і редакційної автоцензури.

15. Див.: Бородин В.С., Павлюк М.М. Примітки // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 517, 519 (зазначено, що Жемчужников «підготував до друку першу публікацію Шевченкового щоденника із своєю супровідною статтею», цитовано «вступну замітку» Жемчужникова «до підготовленої ним публікації шевченківського щоденника»); Их же. Примечания // Воспоминания о Тарасе Шевченко. – К., 1988. – С. 573, 575–576 (вказано, що Жемчужников «подготовил к печати первую публикацию дневника Шевченко со своей вступительной статьей», наведено фрагмент «вступительной заметки» Жемчужникова «к подготовленной им публикации шевченковского дневника»). Можна гадати, що «вступительная статья» (замість «супровідної статті») постала в тексті внаслідок недогляду. В обох названих виданнях спогади Жемчужникова прокоментував Микола Павлюк (усне повідомлення Ніни Чамати). Василь Бородин, розглядаючи першопублікацію щоденника, не згадував про стосунок Жемчужникова до її здійснення (див.: Бородин В.С. Про публікацію творів Шевченка в журналі «Основа». – С. 137–138; Його ж. Текстология. – С. 509–510).

16. Смілянська В.Л. Жемчужников Лев Михайлович // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 198.

17. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 317.

18. Див.: Там само. – С. 317–318.

19. Там само. – С. 318.

20. Див.: Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – К., 1961. – С. 415–416. Пор.: «Придбано також редакційний примірник щоденника, що належав журналові “Основа”» (Лучник [І.] О. Нові рукописи Т.Г. Шевченка // Радянське літературознавство. – К., 1952. – № 16. – С. 105).

21. Грудицька М.С., Назаревський О.А. Примітки. – С. 231.

22. Див.: Піккєв Й. Невідомі матеріали про Т.Г. Шевченка // Літературна газета. – 1956. – 5 січ. – № 1. – С. 2.

23. Див.: Махновець Л. П'ята наукова шевченківська конференція // Там само. – 22 берез. – № 12. – С. 1; Ткаченко М. П'ята наукова шевченківська конференція // Вісник Академії наук УРСР. – 1956. – № 5. – С. 79; Шубравський В.Є. Наукові шевченківські конференції // Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 145; Айзенштот І.Я. Із розшуків про Шевченка // Збірник праць 5-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1957. – С. 120, 122–123.

24. Напр., див.: Піккєв Й. Невідомі матеріали про Т.Г. Шевченка. – С. 2; Шубравський В.Є. Наукові шевченківські конференції. – С. 145; Айзенштот І. Я. Із розшуків про Шевченка. – С. 119.

25. Див.: Из воспоминаний Л.М. Жемчужникова / Вступ. статья и публ. И. Айзенштока // Вопросы литературы. – 1961. – № 3. – С. 86–92.

26. Див.: Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 338–351.

27. Див.: Жемчужников Л. Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение // Основа. – 1861. – Март. – С. 1–21.

28. Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 341.

29. У підсторінковій примітці Жемчужников конкретизував своє повідомлення: «В “Народном чтении”, 18[60]» (Там само. – С. 343). Цей автобіографічний лист письменника до редактора часопису «Народное чтение» Олександра Оболонського і коментарі Вишневської до нього див.: Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 194–198, 421.

30. Це місце супроводжено такою приміткою Жемчужникова: «По смерти Шевченко дневник был передан мне М.М. Лазаревским для прочтения первому; до меня его не читал никто, но

інтересувались все, і тому мене було бажано дати читателям «Основи» некое о нем понятие» (Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 343).

31. Там само.

32. Див.: Там само. – С. 343–346.

33. Жемчужников Л. Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение. – С. 19.

34. Цілком очевидно, що відповідну авторську примітку було написано тоді, коли оформлювався остаточний текст присвяченої Шевченкові мемуарної глави, – у 1903 р. (стосовно цієї дати див.: Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 351).

35. Там само. – С. 349.

36. Терещенка не названо серед попередніх власників відповідного списку (див.: Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 416), що слід врахувати, готуючи виправлене й доповнене видання названої праці, про потребу якого вже йшлося (див.: Шевченкознавство: Підсумки й проблеми. – С. 559).

37. Возняк М. З оточення Тараса Шевченка // Культура. – 1925. – № 3. – С. 39. (Це число львівського часопису зберігається у складі Айзенштокової колекції в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського. Якщо названа Вознякова публікація справді впливала на корекцію погляду Айзенштока на обставини появи щоденника на сторінках «Основи», незрозуміло, чому дослідник не враховував епістолярне свідчення Жемчужникова у своїх численних попередніх студіях, у яких обговорював відповідну тему). З огляду на виразне свідчення автора цитованого листа про обставини появи списку належить спростувати тезу Йосипа Куриленка про це джерело як «рукописну копію, виготовлену для друку Л. Жемчужниковим» (Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 218).

38. Айзеншток І.Я. Из розсуков про Шевченка. – С. 123. Вказуючи на «поширене тлумачення документального матеріалу», дослідник жив не цілком адекватне слово. Поруч він слушно використовує в аналогічному значенні інше – «поширювальне» (Там само).

39. Не можна виключати, що формулювання Жемчужникова уточнила колишня дружина керівника «Основи» Надія Білозерська, яка редагувала відповідні мемуари (див.: Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 420; Кирдан Б.П. Собиратели народной поэзии: Из истории украинской фольклористики XIX в. – М., 1974. – С. 266).

40. Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 416.

41. Чорновий олівцевий автограф (див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 174–175 зв.). Зіставлення останнього шару рукописного тексту з приміткою, опублікованою в журналі (див.: Основа. – 1862. – Серп. (авг.). – С. 19–20), свідчить про те, що в перебігу її підготування до друку авторська робота над текстом тривала.

42. Див.: ІЛ. – Ф. 92. – Спр. 62; Ф. 77. – Спр. 124. – Арк. 10.

43. Варто зазначити, що Айзеншток був добре обізнаний з «Описом рукописів Т.Г. Шевченка», оскільки розглянув його в докладній рецензії (див.: Айзеншток І.Я. Про деякі недоліки «Опису рукописів Т. Г. Шевченка» // Радянське літературознавство. – 1962. – № 4. – С. 137–143; ця публікація, у свою чергу, не позбавлена окремих помилкових тверджень, які досі не спростовано).

44. Напр., див.: Бородин В.С. Про публікацію творів Шевченка в журналі «Основа». – С. 138; Його ж. Текстологія. – С. 509–510; Шаблювский Е. Реликвия украинского народа. – С. II, XII–XIII; Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 317.

45. Це саме список, а не копія. Про розрізнення копії і списку, напр., див.: Прохоров Е.И. Рукописные и печатные источники текста // Основы текстологии. – М., 1962. – С. 230.

46. Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 415. В описі не зазначено, що у списку, який на час публікації щоденника в «Основі» не було оправлено, нині бракує двох аркушів. Про це свідчить, зокрема, помітка Білозерського: «С этих пор и по 10 февраля во время печати *утрачены* листы» (ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 142 зв.). У списку повністю відсутній запис від 8 лютого 1858 р., частково – записи від 7 і 9 лютого 1858 р. (див.: Там само. – Арк. 142 зв. – 143).

47. Див.: Грудницька М.С., Назаревський О.А. Примітки. – С. 231; Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 218.

48. Ще у грудні 1860 р. Білозерському було дозволено подавати на цензурний розгляд не рукописи, а коректурні аркуші (див.: Російський державний історичний архів. – Ф. 777. – Оп. 2 (1859 р.). – Спр. 127. – Арк. 7, 8).

49. Пор.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 110, 115, 116, 118 зв., 120, 135, 138, 141–142 зв., 160; Основа. – 1862. – Берез. (март). – С. 22, 28, 29, 31, 33; Трав. (май). – С. 14, 18, 20–22; Лип. (июль). – С. 24.

50. Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Т. IV. – С. 214. Так вважав і Шаблювский (див.: Шаблювский Е. Реликвия украинского народа. – С. I).

51. У записах від 20 серпня, 8 і 12 грудня 1857 р. і 13 травня 1858 р. (див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 104. – Арк. 30 зв., 58 зв., 59 зв., 99; Грудницька М.С., Назаревський О.А. Примітки. – С. 231). Ще одне місце (у записі від 11 вересня 1857 р.), також трактоване як істотно пошкоджене (див.: Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 217), було коректно відтворено на підставі оригіналу щоденника вже в «Основі» (1862. – Лют. (февр.). – С. 16–17). Також див.: Шевченко Т. Дневник. – [X.], 1925. – С. 84; Його ж. Повне зібрання творів. – Т. IV. – С. 94; Його ж. Повне зібрання

творів: У 10 т. – Т. 5. – С. 91; Його ж. Повне зібрання творів: У 6 т. – Т. 5. – С. 125; Його ж. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 97. У «списку Жемчужникова» відповідний уступ відсутній з огляду на істотне скорочення тексту, занового в оригіналі, як зазначив копіїст, «иною рукою» (ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 94 зв.).

52. Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Т. IV. – С. 214.

53. Грудницька М.С., Назаревський О.А. Примітки. – С. 231.

54. Див.: Шаблювский Е. Реликвия украинского народа. – С. I.

55. Див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 82, 126 зв., 127 зв., 171. У тексті запису від 12 грудня 1857 р. копіїст зазначив: «[...] здесь строчка или более, отрезанная в подлиннике» (Там само. – Арк. 127 зв.).

56. Запис від 20 серпня 1857 р. у першодруці відтворено з непозначеною купюрою (див.: Основа. – 1862. – Лют. (февр.). – С. 4), на яку не вказано і в ефремовському виданні (див.: Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Т. IV. – С. 81) – хоч раніше її зафіксував Айзеншток (див.: Шевченко Т. Дневник. – [X.], 1925. – С. 71; також див. пізніші публікації: Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. – Т. 5. – С. 78; Його ж. Повне зібрання творів: У 6 т. – Т. 5. – С. 107; Його ж. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 85, 349). У низці публікацій не зафіксовано зумовлений пошкодженням оригіналу щоденника пропуск у записі від 13 травня 1858 р. (див.: Основа. – 1862. – Серп. (авг.). – С. 14; Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. – Т. 5. – С. 240, 339; Його ж. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 183, 416). Відповідну вказівку можна легко виявити лише в айзенштоківському виданні щоденника, де її подано у підсторінковій примітці (див.: Шевченко Т. Дневник. – [X.], 1925. – С. 159). У ефремовській публікації про це повідомлено у додатках до тексту щоденника, у десятитомнику – в коментарях (див.: Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Т. IV. – С. 210; Його ж. Повне зібрання творів: У 10 т. – Т. 5. – С. 231). У факсимільному виданні автографа щоденника пошкоджений фрагмент тексту не відтворено (пор.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 104. – Арк. 99; Шевченко Т. Дневник. Автобіографія: Автографи. – [С. 201]).

57. Це, однак, не рука Жемчужникова. Зразки його почерку див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. III. – Спр. 176–178, 182–184 (автографи листів до Григорія Галагана 1856–1858 рр.).

58. Див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 15–46 зв.

59. Див.: Там само. – Арк. 14–17, 22–26. Пор.: Основа. – 1861. – Іюнь. – С. 6–9, 13–16.

60. Див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 155 зв., 158, 160–160 зв., 161 зв. – 167 зв., 171–171 зв., 173 зв. Пор.: Основа. – 1862. – Лип. (июль). – С. 19–20, 22–28; Серп. (авг.). – С. 5–10, 14–15, 16–18.

61. [Белозерский В.] Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга // Основа. – 1861. – Іюнь. – С. 9. У справі авторства див.: Белозерский Н. Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861 г.) // Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – Окт. – С. 67.

62. Пор.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 164; Основа. – 1862. – Серп. (авг.). – С. 5.

63. Жемчужников писав у мемуарах: «К участию в “Основе” привлекли и меня, причислив к малороссам как искреннего поклонника милого края» (Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 338).

64. «Несколько замечаний по поводу последней выставки в С. Петербургской Академии художеств», «Заметка к статье [Н.Я. Макарова] “Воспоминание о Н.А. Маркевиче”. (С портретом)» (обидві – у лютневому числі за 1861 р.), «Полтавщина. (Из записной книжки 1856 года)» (у жовтневій книжці за 1861 р.), «Несколько замечаний по поводу народных песен» (у лютневому числі за 1862 р.).

65. Переважно це були різні за обсягом (від кількох рядків до трьох сторінок) інформації про авторство малюнків і відтворені на них реалії. Ширші відповідні нотатки, перша з яких містить і загальні відомості про авторську візію серії офортив, див.: Жемчужников Л. Объяснение к рисункам «Живописной Украины» // Основа. – 1861. – Апр. – С. 17–20; Авг. – С. 1–3 (підпис: Л. Ж.); Окт. – С. 158–159 (підпис: Л. Ж.); Нояб./дек. – С. 1–3 (підпис: Л. Ж.); 1862. – Січ. (янів.). – С. 1–3; Берез. (март). – С. 141–142 (підпис: Л. Ж.).

66. Див.: Широцкий К. Шевченкова наречена // Літературно-науковий вістник. – 1911. – Т. LIII. – № 2. – С. 284; Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 338–341, 352–353. Неприхильно налаштований до українського руху Володимир Ламанський писав у листі до Івана Аксакова від 2 вересня 1861 р.: «Вообще, по-моему, вся наша украинская школа крайне фальшива. [...] Лев Жемчужников совсем испорчен хохлами. В основании добрый, верный человек и прямой великоросс, он так смешно настроил себя на элегический тон, что мы с В. Стасовым, который его очень любит, вечно посмеиваемся над ним» (Переписка двух славянофилов / Сообщ. О.В. Покровская-Ламанская; С примеч. Н.В. Ястребова // Русская мысль. – 1916. – Кн. XII. – [Отд. II]. – С. 87).

67. Див.: Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 340, 357–358.

68. Див.: Там само. – С. 354, 357, 358.

69. Пантелеймон Куліш писав до Остапа Вересая 14 березня 1862 р.: «Лев Михайлович

поїхав аж у Пензенську губернію» (Письма к Остапу Вересаю П.А. Кулиша и Л.М. Жемчужникова / Вступ. статья и публ. О. Пчилки // Киевская старина. – Т. LXXXIV. – Февр. – Отд. I. – С. 224). Це синхронне свідчення уточнює пізніші інформації самого Жемчужникова про час його від'їзду з Петербурга у 1862 р. (див.: Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. / Сост. Д.А. Ровинский. – СПб., 1895. – Т. I. – Стлб. 314; Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 359). Повідомлення Жемчужникова про те, що напередодні від'їзду він передав до редакції «Основи» «все подлежащие выпуску экземпляры [офортов] с текстом» (Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. – Т. I. – Стлб. 314), є неточним. Уміщені в «Основі» редакторські примітки Білозерського свідчать, що насправді Жемчужников залишив офорти принаймні без частини супровідних пояснень, які, виглядає, надіслав згодом (див.: Основа. – 1862. – Квіт. (апр.). – С. 111; Трав. (май). – С. 37). Жемчужников повернувся до Петербурга лише наприкінці 1860-х рр. (див.: Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 359).

70. Див.: Російський державний історичний архів. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 294. – Арк. 58 зв.

71. Айзеншток И. Комментарии. – С. 470. Відповідну тезу Айзенштока повторено у публ.: Попова Л. Т.Г. Шевченко і Л.М. Жемчужников. – С. 85.

72. 4 січня 1862 р. Куліш зазначив у листі до Олександра Кониського: «Не моя воля в «Основі»» (Возняк М. Листування Панька Куліша з Олександром Кониським // Нова Україна. – 1923. – № 11. – С. 155). В автобіографії, написаній 8 березня 1864 р., Куліш свідчив, що Білозерський видавав «Основу» «по собственному плану» (ЛЛ. – Ф. 18. – Спр. 197. – Арк. 3).

73. Основа. – 1861. – Май. – С. 6. Пор. останнє речення наведеного фрагмента з тезою про Шевченка, висловленою в опублікованій у наступному числі «Основи» статті Білозерського: «[...] он, учась немногому, или, вернее, почти не учась ничему, понимал жизнь лучше весьма и весьма многих, которые целый век свой просидели за книгами и ничего из них не умели вычитать, кроме узкой, обрамленной, все заранее порешающей системы» ([Белозерский В.] Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга. – С. 4).

Статья посвящена истории публикации дневника Тараса Шевченко в журнале «Основа» (1861–1862). Анализ широкого круга печатных и рукописных источников свидетельствует, что дневник подготовил к печати не Лев Жемчужников, как принято считать, а редактор журнала Василий Белозерский.

The article is dedicated to the history of Taras Shevchenko's diary's publication in the «Osнова» journal (1861–1862). Analysis of a wide range of printed and manuscript sources reveal that the diary was prepared for printing not by Lev Zhemchuzhnykov, as assumed, but by Vasyly' Bilozersky, the editor of the journal.

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ «ПРОСВІТИ» (1906-1908 РР.)

У статті розглянуто процес становлення громадсько-культурної організації «Просвіта» протягом 1906-1908 років. Висвітлено основні етапи зародження та становлення чернігівської «Просвіти» як товариства. Проаналізовано діяльність голови товариства М. Коцюбинського та інших членів чернігівської «Просвіти» в сфері культурного та освітнього розвитку населення Чернігівської губернії. З'ясовано основні причини занепаду діяльності та закриття товариства в 1908 році.

Ключові слова: чернігівська «Просвіта», М.Коцюбинський, бібліотека, влада, заборона.

Восени 1905 року оголошено царський маніфест від 17 жовтня, у якому вперше в Російській імперії проголошувалася ціла низка свобод, а саме: слова, совісті, віросповідання. Крім того, згідно з маніфестом, дозволялося засновувати самодіяльні національні товариства, вільно користуватися рідною мовою тощо.

Незважаючи на постійні жорстокі заборони з боку уряду, культурні діячі ретельно готують підґрунтя для масової появи просвітницьких товариств. Варто зауважити, що після бурхливих революційних подій 1905 року в Російській імперії Миколою II 4 березня 1906 року було прийнято тимчасові правила, зокрема «Закон про спілки та товариства». Цей «Закон» надав українській громадськості можливість легально відкривати неурядові просвітницькі організації, які «інтегрували позашкільні форми залучення людей до відродження національної культури» [5, с. 39]. Такі легальні товариства відповідно до мети і завдань отримали назву – «Просвіта». Становлення та легальне оформлення товариства «Просвіта» на Наддніпрянській Україні відбулося у 1906 році.

Про діяльність товариств «Просвіта» написано чимало наукових статей та монографій, окремих досліджень [1, 2, 3, 4]. Однак у наукових працях недостатньо висвітлено зародження та діяльність саме чернігівської «Просвіти». Метою статті є спроба простежити поетапність зародження та становлення чернігівського товариства, з'ясувати основні особливості діяльності чернігівських просвітителів протягом 1906-1908 рр. на основі архівних матеріалів. Для дослідження використано фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК), а також Державний архів Чернігівської області (ДАЧО) у м. Чернігові.

На Західній Україні, в Галичині, товариства «Просвіта» діяли дуже активно, особливо львівська «Просвіта». Відомий факт, що 1905 року, коли М. Коцюбинський приїхав до Львова вдруге, І. Франко та В. Гнатюк привезли його до села Яйківці на Великодні свята. Як зазначалося, «це було село, якому годі було знайти пару, і галичани хотіли показати його гостеві з Великої України» [7, с. 11], бо тут усім громадським життям керувала «Просвіта» на чолі з сільським парохом Северином Бураченком. «Просвіта» мала своє приміщення – гарний мурований будинок, була тут велика читальня, однокласова школа з українською мовою навчання, позичкова каса, гурток «Сільського господаря», громадська молочарська спілка. Таким чином Михайло Михайлович не зі слів чи з преси міг побачити, що діяльність просвітян та «Просвіти» корисна для народу.

Справді, на той час «Просвіти» відігравали важливу роль у житті західноукраїнців і були своєрідними носіями національної енергії. Вже навесні 1906 року

© Фомська Світлана Михайлівна – аспірантка Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

головними центрами просвітянського руху в Наддніпрянщині стали Київ, Катеринослав, Одеса, Миколаїв, Кам'янець-Подільський, Чернігів, Житомир. Активну участь у діяльності товариств брали культурні та громадські діячі: Б. Грінченко, М. Коцюбинський, С. Єфремов, Леся Українка, М. Аркас, М. Лисенко та багато інших. Звісно, здобутки кожної «Просвіти» різнилися. Цьому були суб'єктивні та об'єктивні причини, а саме: утиски та заборони з боку місцевої влади, напади чорносотенців та й безініціативність просвітян. «Просвіти» існували подекуди формально, проте деякі проявляли високу активність [9, с. 59-60].

Так, справи в чернігівській «Просвіті» були набагато кращі, ніж в інших осередках. Безумовно, цьому сприяла участь у товаристві відомих культурних, національно налаштованих інтелігентів. Зокрема, важливу сторінку в житті М. Коцюбинського становила праця в «Просвіті» [8, с. 116]. Письменник активно взявся за створення просвітницької організації. Його турботами вона розпочала роботу у 1906 р. Насамперед товариство мало допомагати культурно-просвітницькому піднесенню населення Чернігівської губернії. Спочатку була написана заяву до чернігівського губернатора. Вона зберігається сьогодні в фонді Літературно-меморіального музею-заповідника імені М.М. Коцюбинського в м. Чернігові (ЧЛММЗК). В ній голова товариства повідомляв про бажання створити у місті українське товариство «Просвіта». З організаційної точки зору М. Коцюбинський вважав за доцільне вирішити питання щодо структури та організації товариства. Так, «Просвіта» мала б обирати 6 членів правління на 2 роки та 3 кандидатури, які б могли замінити членів, котрі вибували раніше встановленого строку. Географічно правління мало розмішатись у м. Чернігові, відповідно до п. 23-24 статуту товариства. Крім того, у заяві були вказані правила прийому членів товариства та розмір членських внесків, відповідно до п. 7, 8, 9, 12, 14 статуту «Просвіти» [10]. Варто підкреслити, М. Коцюбинський ставився до роботи серйозно, з притаманною йому сумлінністю, і в своїй заяві насамперед звернув увагу на організаційні моменти як фундамент для налагодженої діяльності товариства.

Також Михайло Михайлович звернувся з проханням до В. Гнатюка: «21 грудня 1906 року має відкритися в Чернігові товариство «Просвіта». Хотіло б ся, щоб відкриття було найкраще обставлене, а для того дуже було б добре, коли ваші просвітні товариства у Львові прислали чернігівській «Просвіті» хоч би коротеньке привітання. Се мало б вагу для нашої публічності, підняло б духа, додало б охоти до праці» [11, с. 68]. У результаті цих організаційних заходів 27 грудня 1906 року було відкрито «Просвіту» [12, с. 2]. Перші загальні збори товариства відбулись у залі Чернігівської міської управи під головуванням І.Л.Шрага, який на той момент очолював українську парламентську громаду при Державній думі. На початку зборів І.Л.Шраг зачитав присутнім статут товариства. Виступали М. Коцюбинський та М. Вороний, які повідомили про намір відкриття в Чернігівській губернії шкіл, бібліотек та читалень в українському дусі [13]. На зборах було також обрано членів правління товариства. До списку увійшли: І. Шраг – адвокат, В. Коцюбинська – дружина М. Коцюбинського, М. Коцюбинський – службовець статистичного бюро, В. Андрієвський – службовець губернської земської управи, Ф. Левицька – службовець губернської земської управи, М. Жук – вчитель малювання, митець. Головою товариства «Просвіта» було обрано М. Коцюбинського, незважаючи на його заперечення: «Хоч як зрікався, хоч як прохав, щоб мене увільнили од постійних обов'язків у «Просвіті», проте не слухали і вибрали головою» [11, с.61]. М. Коцюбинський керував «Просвітою» у 1906-1908 рр. [8, с.117].

До членів товариства за «Списком членов черниговского украинского общества «Просвіта», що зберігається в жандармських фондах ЦДІА України в м. Києві, входило 45 осіб, у тому числі сестра М. Коцюбинського [14]. У порівнянні з багаточисельними «Просвітами» Галичини, чернігівська «Просвіта» була меншою. Проте малочисельність «Просвіт» Лівобережної України – це їхня особливість і відмінність від західноукраїнських товариств.

Першими кроками діяльності товариства стали листи від М. Коцюбинського до

В. Гнатюка, в яких він висловлює вдячність не лише львівській «Просвіті», а й 12 філій товариства, що надіслали свої привітання. Саме ці привітання мали велике значення для ще молодій національно-свідомій інтелігенції Чернігова, вони справили на публіку величезне враження [11, с. 71]. Ці листи були, мовби ластівки єдності підневільного українського люду у південно-західній та південно-східній Україні.

У листі до А. Чайковського М. Коцюбинський звернувся з проханням прислати, що можна, зі своїх творів до бібліотеки «Просвіти», оскільки товариство ще молодіє і власних коштів на задоволення цих потреб не має [11, с. 70-71]. Пізніше Ірина Михайлівна, дочка Коцюбинського, напише: «Тато хотів розвинути смак до літератури, дбайливе ставлення до книжки» [8, с. 17]. Він вважав, що тільки книжка українською мовою може передати весь колорит та красу народних українських традицій та пам'яток культури.

У лютому 1907 року М. Коцюбинський готує відозву, яка була розіслана багатьом культурним діячам та письменникам. У ній говорилося, що в Чернігові недавно заснувалося товариство «Просвіта», першочерговим завданням для нього стала організація безплатної бібліотеки-читальні. Рада товариства вважає своїм обов'язком подбати, аби бібліотека була поповнена українськими книжками, а читальня – українськими періодичними виданнями. На жаль, товариство не мало відповідних коштів на досягнення цієї мети і змушене було звернутися до «високоповажних» авторів, видавців, а також редакцій просвітніх та наукових товариств з проханням «допомогти йому присилкою книжок або періодичних видань безплатно» [11].

Отже, з перших днів заснування товариства керівництво приділило увагу організації бібліотеки та читальні для користування членів «Просвіти» та всього населення Чернігівської губернії.

Працювати в «Просвіті» було важко. Вся робота, по суті, лягала на плечі голови та його дружини. М. Коцюбинському доводилося бути в товаристві «не тільки головою, секретарем, членом, а і сторожем» [11], до того ж заважали безконечні заборони. В одному з листів до А. Чайковського скаржився: «...отож уявіть собі, попросту не дають жити «Просвіті», хочемо скликати збори – заборона, хочемо зробити-театральну виставу – забороняють, навіть концерт Лисенка на користь «Просвіти» заборонили. Їздиш, гризешся, пояснюєш – нічого не допомагає. Кажуть: існують собі на папері, а жити не дамо» [11, с. 74].

Незважаючи на перешкоди, чернігівське просвітнє товариство налагоджує роботу, спрямовану на підвищення національної свідомості громадськості та відродження українського менталітету і культури.

Ще одним напрямом роботи товариства стало влаштування концертів та літературних вечорів. Так, 28 лютого 1907 року в Чернігові відбувся концерт М. Лисенка та О. Мишуги, а також хору аматорів [11, с. 167]. У квітні 1907 р. відбувся літературно-музичний вечір у пам'ять 46-х роковин смерті Т. Шевченка, який організувала чернігівська «Просвіта». Святкування готувалося з великими перешкодами «шанованого уряду» [15, 16].

Принагідно зазначимо про діяльність щодо проведення лекцій для членів товариства. У листі до М. Сумцова від 11 вересня 1907 року рада товариства зазначила про свій намір для «розвитку самосвідомості» інтелігенції організувати ряд публічних лекцій [11, с. 168]. Відозва товариства від 30 жовтня 1907 року має вже конкретну мету «До Українського наукового товариства» щодо організації лекцій для чернігівської громадськості із сфери українознавства [11, с. 169-170].

На запрошення «Просвіти» відгукнувся лікар Георгій Васильович Тессен, який 14 жовтня 1907 року прочитав на Лісковіці лекцію українською мовою про холеру [17].

Незважаючи на бюрократичність та заборони з боку місцевої адміністрації, просвітяни намагалися всілякими способами та методами реалізувати свої плани в житті. Таким чином уже починають достатньо плідно працювати лекційна та театральна-музична секції при товаристві.

На 1907 рік припало заснування двох філій чернігівської «Просвіти». Влітку

1907 року відбулося відкриття філії «Просвіти» в м. Ніжині. Фундатором товариства був член чернігівської «Просвіти» Є. С. Шульга. Організація нараховувала 40 членів. Це були місцеві соціал-демократи, зокрема інтелігенція і студентська молодь міста. Як чернігівську, так і ніжинську «Просвіту» постійно переслідувала місцева адміністрація, забороняла та закривала час від часу заходи та діяльність товариств. За членами ніжинського товариства вівся постійний поліцейський нагляд. Діяльність ніжинської філії була епізодичною, а культурно-просвітницька робота – досить слабкою. Причиною цього були політичні утиски, слабка соціальна база та низький рівень національної свідомості у більшості населення регіону. 1914 року ніжинська «Просвіта» припинила свою діяльність [18, с. 4-5].

На початку 1908 року відкрилася філія чернігівської «Просвіти» у Козельці. З перших кроків своєї діяльності товариство зустрілося з «недоброжелательством местной администрации». З іншого боку, неможливо не помітити зацікавленості з боку місцевої молоді. За повідомленням газети «Рада» від 13 лютого 1908 року, перший літературно-вокальний вечір при обмежених силах пройшов організовано та цікаво. Головним завданням товариство поставило заснування української бібліотеки. Через брак матеріальних коштів, вони так само, як і чернігівці, самотужки не змогли заснувати книгозбірню, тому звертались до авторів та видавців з проханням надіслати їм книжки та періодичні видання українською мовою безкоштовно [18, с. 3].

На жаль, незважаючи на те, що козельцька «Просвіта» була єдиним притулком для української інтелігенції в цьому регіоні, за кілька місяців своєї участю вона мала лише 40 членів. Бажаючих було багато, але вони боялися своєю участю скомпрометувати себе перед адміністрацією. Тому залишилися щирими українцями «втайне» [19, с. 3]. Рада товариства для своїх членів організувала лекції, читання рефератів, вокальні вечори, обов'язково з танцями. Також готувалися вистави гуртком аматорів – п'єса «Назар Стодоля» та водевіль «Де два цілуються, третій губ не простягай». Крім того, товариство передплачувало часопис «Рада». Це було єдине надходження до «Просвіти» в Козельці. До речі, газета «Рада» спочатку надходила і до чернігівської «Просвіти».

Уже з червня 1908 року козельцька філія «Просвіти» була закрита наказом чернігівського губернатора, що дуже вразило небайдужих людей, оскільки вона була єдиним осередком культурного життя в Козельці [20, с. 3].

У травні 1907 року М. Коцюбинський в листі до Кості Зленка розмірковує про намір відкрити ще одну філію чернігівської «Просвіти» в Глухові. Розуміючи одну з головних проблем повільної діяльності чернігівської «Просвіти», він загострює свою увагу саме на самовідданих та надійних людях, які б взяли за створення філії [11, с. 80]. Письменник докладав великих зусиль, щоб спрямувати діяльність існуючих та відкриття нових товариств була демократичною та поступовою, аби не допустити реакційних «чорносотенних» елементів, які б паплюжили та використовували «Просвіту» у своїх сумнівних планах.

Отже, перший рік діяльності «Просвіти» був спрямований на вирішення організаційних питань. Проведено 45 зборів правління товариства, організовано 10 вечорів, на яких зачитано 9 рефератів («Що дає сучасна українська школа селянству», «Українські кафедри в університетах», «Етнографічні паралелі – Сибір і Україна», «Короткий огляд української літератури XIX ст. в 2-х частинах») [16]. Крім того, при «Просвіті» було відкрито читальню-бібліотеку для її членів (яких налічувалось більше 200 чоловік); у бібліотеці зібрано понад 400 книжок, більше 20 українських часописів – з Галичини, Буковини, Америки. Бібліотека була відкрита щодня. Починаючи з 5 березня 1907 року, її відвідало 1192 читачі. Організовано 2 концерти – М. Лисенка та в пам'ять Т. Шевченка. У березні 1907 року на зборах було винесено питання будівництва кіоску в центрі міста або хоча б рундука для виставки та продажу українських книжок і часописів. При товаристві працювала лекційна комісія, яка займалась організацією лекцій з українознавства та популярних недільних читань для народу.

Діяльність чернігівської «Просвіти» напряму залежала не лише від керівників

та членів товариства, а також і від тих громадян, які відгукнулись на листи-прохання від керівництва «Просвіти». Такою була Ганна Барвінок, яка надіслала для бібліотеки власні твори та твори свого чоловіка П. Куліша. Крім того, вона надіслала пожертву товариству, оскільки покладала великі надії на нього в розбудові національного відродження [21, с. 4]. Немалу допомогу надав А. Чайковський, який періодично присилав на адресу М. Коцюбинського україномовні книжки для «Просвіти» [11, с. 74]. Допоміг розширенню чернігівської читальні Остап Луцький, який з березня 1907 року надсилав безкоштовно часопис «Буковина» [11, с. 77].

Правління товариства дуже шанобливо ставилося до своїх членів. У фондах музею Коцюбинського зберігається лист до невідомої особи від товариства «Просвіта» такого змісту: «Високоповажна добродійко. Рада Товариства «Просвіта» в Чернігові має честь повідомити, що Ви прийняті в число дійсних членів Товариства. Членські вкладки приймає скарбник Товариства В. Коцюбинська. За адресою: Сіверянська вул., власний дім №3» [22]. Ймовірно, такі листи-повідомлення присилались усім членам товариства, оскільки на 1908 рік у друкарні чернігівського губернського земства було надруковано таких листів на 240 чоловік [23]. Членські внески також відмічались у квитанційній книжці членських внесків, яка теж зберігається у фонді музею [24]. У квитанціях були зазначені прізвище, сума внеску та за який рік, поряд із внеском на квитанції була окрема графа для пожертви. Аналізуючи кількість квитанцій та кількість указаних внесків, можна зробити висновок: у середньому членський внесок складав від 1 до 5 карбованців, пожертва – від 1 до 3 карбованців. Це і було основним джерелом фінансування товариства «Просвіта», на відміну від галицьких товариств, яким надавав допомогу уряд.

У 1908 році ще більше посилювався контроль за діяльністю товариства, відповідно почастишали і заборони [11, с. 84]. За свідченням епістолярних матеріалів, робота у товаристві велася формально. Члени «Просвіти» де-факто були бездіяльними. Якщо планів та проектів було багато, то реалізувати їх практично було неможливо, працювати ніхто не хотів. Одні – не можуть, інші – не хочуть, а треті – просто ухиляються від роботи. Існувала і заборона місцевої влади, що також було немаловажним.

Так, на початку 1908 року губернатор заборонив проводити лекції саме в той час, коли І. Стешенком вже почалася підготовка до проведення лекції з історії вертепу. Завдяки наполегливості М. Коцюбинського та його кардинальним діям, всупереч забороні губернатора, поліцеймейстер дозволив провести цей захід [11 с. 85].

Незважаючи на посилення уваги з боку місцевої влади та жандармерії до діяльності товариства «Просвіта», за сприянням керівництва воно отримувало часопис «Рада» та іншу україномовну літературу [11, с. 87]. Готувався проект відкриття народної школи, але шансів на задоволення демократичних вимог товариства не було [11, с. 87]. Просвітяни активно брали участь в українському громадському житті, зокрема вітали громадських діячів [11, с. 170]. Від імені товариства «Просвіта» на з'їзді діячів народних університетів, проведеному 8 лютого 1908 року, виступала С. Русова. В своєму виступі вона говорила про важливість національного виховання дітей у школі та про жакливі умови існування та діяльності чернігівської «Просвіти» [25, с. 4].

Результати дослідження архівних матеріалів свідчать, що звіт діяльності чернігівської «Просвіти» за 1907 рік було прийнято та обговорено лише в березні 1908 року на перших загальних зборах правління товариства [26]. Вони проводилися протягом трьох днів (22, 25, 29 березня 1908 року) у складі 81 члена. У результаті збори постановили: організувати педагогічну комісію (5 чол.) для організації дитячих вечорів, бібліотечну комісію (3 чол.) – для організації бібліотеки, лекційну комісію [26].

У газеті «Рада» зазначено, що збори продовжувались 25 та 29 березня 1908 року, але на них було замало присутніх. До того ж через довгі балачки цікавість до зборів зникла. На останньому засіданні товариства було вирішено створити трупу з членів товариства, які їздили по селах з метою організації вистав просто неба за прикладом галичан [27].

Таємним голосуванням обрали правління товариства, до його складу увійшли:

М. Жук, М. Вороний, М Коцюбинський, Ф. Левицька, Д. Лебідь, В. Базилевич [26].

Виходячи з вищесказаного, товариство вже почало організовуватись як таке, із власною структурою, відокремлювались конкретні комісії з власною метою та засобами діяльності. Але не можна не відмітити того факту, що цих заходів було недостатньо для провадження просвітницької діяльності серед малоосвіченого народу. Зменшення активності членів, незацікавленість у проведенні зборів, байдужість до виконання поставлених цілей та постійне переслідування і заборона діяльності товариства «Просвіта» не могли не позначитись на його роботі.

Збори товариства збиралися все рідше, та кожен крок був під пильним наглядом жандармерії. Поліцейські знали все: де збираються, коли саме, що обговорюють, які питання та проблеми вирішувались на засіданнях.

У той час, коли активність членів товариства зменшилась, з'являється нова тенденція в організації вечорів, зокрема, організатори залучали до їх проведення дітей. «Малі» просвітяни грали, співали, читали та декламували вірші М.Коцюбинського, Т.Шевченка, П.Куліша та Ганни Барвінок. Вивчали байки Леоніда Глібова, читали казки «Правда і Кривда», «Сон та дрімота», «Лис Микита», а також «Енеїду», «Бабу Параску та бабу Палажку». В. Коцюбинська та Л. Коцюбинська організували дитячу оперу М.Лисенка «Коза – дреза». Крім того, на Різдваїні свята чернігівська «Просвіта» організувала свято ялинки для дітей. Під час свята діти грали, співали, танцювали, а в подарунок отримували українські книжечки [28]. Продовжувала працювати лекційна комісія [11, с. 171]. М. Коцюбинський постійно намагався залучати чернігівців до громадського життя України. Так, у листі до ради київської «Просвіти» він звертається до лідерів київського товариства, редакцій «Літературно-Наукового Вісника», «Ради», «Слова», «Рідного краю» з проханням запросити чернігівців до влаштування святкування ювілею Льва Толстого [11, с. 172].

Урочисто та святково пройшов вечір, присвячений творчості Івана Франка, організований у квітні 1908 року. На вечорі були присутні багато людей, в тому числі і діти, які мали змогу прослухати концертну програму, підготовлену М. Лисенком. Пісні були покладені на вірші І. Франка. М. Коцюбинський підготував реферат про письменника. Стіни приміщення, де відбувався вечір, були прикрашені портретом Івана Яковича та українськими рушниками. Реферат, підготовлений М. Коцюбинським, дуже перелякав місцеву владу та жандармерію, деякі висновки письменника вони зрозуміли як заклик до повалення існуючого ладу [8, с. 117-118].

Загалом діяльність «Просвіти» в період жорстокої реакції викликала занепокоєння жандармерії. Про це свідчить велика кількість донесень жандармерії чернігівському губернатору [29-31], в яких повідомлялось про проведення бесід на політичні, антиурядові теми, поширення ідей національно-культурного відродження України.

За повідомленням газети «Рада», члени товариства все рідше приходили на збори та влаштовували вечори [32]. У червні товариство взагалі переїхало на квартиру «казначея», оскільки коштів сплачувати за приміщення не було та й потреба у великому помешканні теж відпала. Як повідомляла «Сводка агентурних свідень по г. Чернигову по организации «Просвіта», діяльність товариства була практично припинена, за травень-червень не платився жодний членський внесок [33].

Влада все-таки не припиняла стежити та організовувати акції адміністративних репресій. 21 серпня 1908 року чернігівському поліцейському було запропоновано виключити з товариства найбільш політично неблагонадійних, а саме – М. Коцюбинського, В. Коцюбинську, І. Шрага, Л. Шрамченка, Ф. Левицьку [34], що і було зроблено 1 вересня 1908 року [35]. Вже 17 вересня 1908 року М. Коцюбинський отримав листа, у якому рада товариства «Просвіта» повідомляє, що чернігівський губернатор видав наказ про його виключення з членів товариства [36]. Пізніше, 23 вересня 1908 року, М. Коцюбинський у листі до П. Куліша написав: «Не ми її покинули, а адміністрація викинула нас з неї, заборонивши навіть бути членами» [11, с. 155].

Насправді місцева влада вдалася до достатньо кардинальних змін у товаристві. Протидіяти активній діяльності чернігівської «Просвіти» можна було б заборонаю читання лекцій українською мовою, накладенням цензури на видавництво літератури, відмовою у розповсюдженні україномовних періодичних видань. Крім того, найактивніших діячів розіслати по інших містах України, заборонити їм спілкуватися та листуватись між собою. Насправді члени товариства не дуже цікавилися подальшим розвитком «Просвіти», можливо, навіть і без виключення активістів просвітницької справи товариство не змогло б вижити. На той час у країні не було організованого активного громадянства, яке б підтримало гасла національно свідомих керманічів і змогло б організувати власними силами мережі громадських організацій, щоб діяти організовано та спільно на благо нації.

1908 рік для чернігівської «Просвіти» став найважчим, оскільки вона втратила своїх найкращих керманічів і пережила багато репресій та заборон. За словами І. Шрага, чернігівський губернатор не мав права виключати членів ні за статутом «Просвіти», ні навіть за «Положением объ усиленной охране» [16]. Після того, як уряд виключив Коцюбинського, Шрага, Гладкого, Шрамченка, Андрієвську, чернігівська «Просвіта» стала «такою тихою, що неначе її зовсім не має в городі» [37]. Рада не проводила вечірок, спектаклів. У помешканні ніколи не було чергового, і просвітяни не збирались. Отже, під тиском реакції товариство було ліквідовано.

Таким чином, на початку ХХ ст. на Чернігівщині, як і по всій Наддніпрянщині, за культурно-просвітницьким життям здійснювався посилений контроль з боку влади. Незважаючи на це, в українській культурі виникає унікальне явище – «Просвіта». Ця громадська організація обрала собі за мету формувати та утверджувати самосвідомість, розвивати та відроджувати народні звичаї, традиції української культури. «Просвіта», хоч і на короткий час, стала на захист українського слова, пісні, вірша та книжки, тим самим викликала підозри та недовіру з боку уряду щодо українського народу. Ставилися театральні вистави, проводились літературно-музичні вечори, організовувались лекції з українознавства та на інші теми, які читались українською мовою. Силами товариства було відкрито бібліотеку та читальню, організовано художні виставки, засновувались філії в м. Ніжин та Козелець. Звісно, існування «Просвіти» за таких політичних упереджених умов було неможливим. Хоча чернігівська «Просвіта» жила недовго, але вона була одним з найактивніших товариств дореволюційного часу на Лівобережжі. Завдяки своїм засновникам, керманічам та діячам, вона залишила яскравий приклад громадської роботи в галузі просвіти серед українського населення.

1. Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (ІХІ – перша третина ХХ ст.). – К.: Хрещатик, 1992. – 120 с.

2. Нарис історії «Просвіти» / Р. Іванічук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів – Краків – Париж: Просвіта, 1993. – 231 с.

3. Ковба Ж. «Просвіта» – світло знання, добро і воля українського народу. До 125-річчя з дня заснування. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 128 с.

4. «Просвіта»: історія та сучасність (1868-1998): Зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта», 1998. – 486 с.

5. Євселевський Л.І., Фарина С.Я. «Просвіта» у Наддніпрянській Україні: Історичний нарис. – К.: ВУТ «Просвіта», 1993. – 128 с.

6. Лисенко О.В. До питання про напрями та оцінку діяльності «Просвіт» на Україні за публікаціями газет «Слово» і «Рада» (1906-1914 рр.) // Історичні дослідження, вип. 16, Вітчизняна історія, 1990 р., АН УРСР інститут історії. – С. 96-101.

7. Москаленко М. Як Михайло Коцюбинський створював, а російська влада закривала чернігівську «Просвіту» // Слово Просвіти. – 2007. – 6-12 грудня.

8. Коцюбинська І.М. Спогади та розповіді про М.М. Коцюбинського. – К.: «Дніпро», 1965. – 345 с.

9. Лисенко О.В. «Просвіти» та кооперативи в українському суспільному середовищі на початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 180 с.

10. Заява М. Коцюбинського до Чернігівського губернатора. – (ЧЛММЗК). – Ф. А – 666. – Інв. № А1984 – Акр. 1-2.

11. Коцюбинський М.М. Твори в семи томах. – Т.6: Листи (1905-1909). – Київ: Наукова думка, 1975. – 300 с.

12. Чернігівець. Доля Чернігівської «Просвіти» // Украинская жизнь. – 1912. – № 3. – С.75.
13. Повідомлення чернігівського поліцейстера начальнику Чернігівського ГЖУ про установчі збори товариства «Просвіта» // Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАК). – Ф. 1439. – Оп 1. – Спр. 918. – Арк. 4
14. Список членів Черниговского Украинского общества «Просвіта». // ЦДІАК – Ф. 1439. – Оп 1. – Спр. 909. – Арк. 544-545
15. Лист чернігівської «Просвіти» до Попечителя Київського ученого Округа // Літературно-меморіальний музей-заповідник імені М.М. Коцюбинського. (далі ЧЛММЗК) – Інв. №1984.
16. Илья Людвигович Шраг – адвокат и общественный деятель. История Черниговской «Просвіти» // Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф.1081. – Оп.1. – Спр. 34 – Арк. 23-25.
17. Лист Чернігівської «Просвіти» до лікаря Г.В. Тессена // ЧЛММЗК – А-1079.
18. Ніжинська «Просвіта»: сторінки історії. Збірник статей та матеріалів / Упор.: О.Морозов, В. Ємельянов / Відп. ред. М.Шкурко. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2009. – 139 с.
19. З життя Просвіт. // Рада – 1908. – 13 лютого.
19. З життя Просвіт. // Рада – 1908. – 22 квітня.
20. З життя Просвіт. // Рада – 1908. – 4 червня.
21. Л. Зеленська. Ганна Барвінок про чернігівську «Просвіту» за листами до Іллі Шрага // Сіверщина. – 1997 р. – 18 січня.
22. До невідомої особи лист від товариства «Просвіта» // ЧЛММЗК – А-1054.
23. Рахунок Чернігівської друкарні губернського земства товариству «Просвіта» // ЧЛММЗК – А-2451.
24. Квитанційна книжка // ЧЛММЗК – Інв. №154-А.
25. Постанова з'їзду діячів лодових університетів // Рідний край. – 1908. – число 1. – 8 січня. – С. 4
26. Начальнику Черниговского Губернского Жандармского Управления // ЦДІАК. – Ф. 1439. – Оп 1. – Спр. 999. – Арк. 225.
27. З життя Просвіт. // Рада – 1908. – 3 квітня.
28. З життя Просвіт. // Рада. – 1908 р. – 5 лютого.
29. Начальнику Черниговского Губернского Жандармского Управления // ЦДІАК. – Ф. 1439. – Оп 1. – Спр. 909. – Арк. 105.
30. Начальнику Черниговского Губернского Жандармского Управления // ЦДІАК. – Ф. 1439. – Оп 1. – Спр. 999. – Арк. 544.
31. Сведения // ЦДІАК – Ф. 276. – Оп 10. – Спр. 15 П. – Арк. 205.
32. З життя Просвіт // Рада. – 1908 р. – 29 травня.
33. Сводка агентурних свідень по г. Чернигову по организации «Просвіта» // ЦДІАК – Ф. 276. – Оп 1. – Спр. 366. – Арк. 125-126.
34. Лист про виключення Коцюбинських з «Просвіти» // ЧЛММЗК – 1955 ф.о.
35. Рапорт про те, що подружжя Коцюбинських не є вже членами «Просвіти» // ЧЛММЗК – 1978 ф.о.
36. Лист ради товариства «Просвіта» до М. Коцюбинського // ЧЛММЗК – А-2450.
37. З життя Просвіт // Рада. – 1908 р. – 22 жовтня.

В статті розглянуто процес становлення громадсько-культурної організації «Просвіта» на протязі 1906-1908 рр. Освітлено основні етапи зародження та організації чернігівської «Просвіти» як організації. Проаналізована діяльність голови організації М. Коцюбинського та інших членів чернігівської «Просвіти» в сфері культурного та просвітительного розвитку населення Чернігівської губернії. Виявлено основні причини упадку діяльності та закриття організації в 1908 році.

In article is considered the process of formation public-cultural organization «Prosvita» on length 1906-1908 years. Are illuminated main stages of the generation and organizations Chernigivs «Prosvita» as organization. Analysed activity head to organizations M. Kocyubinskogo and the other members Chernigivs «Prosvita» in sphere cultural and educational development of the population Chernigov provincial. Will realized main reasons of the activity decay and closing fo organization in 1908 year.

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ КОМІСАРІАТІВ В УКРАЇНІ НА ПЕРІОД 1991-2001 РР. З ПИТАНЬ КЕРІВНИЦТВА ДОПРИЗОВНОЮ ПІДГОТОВКОЮ ТА ВІЙСЬКОВО- ПАТРІОТИЧНИМ ВИХОВАННЯМ ЮНАКІВ

У статті розглядається діяльність військових комісаріатів в Україні в період 1991-2001 рр. з питань керівництва допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання юнаків.

Ключові слова: відстрочка, патологічна ураженість, оздоровчий табір, освіта, фізичний стан, здоров'я, захворювання, хвороба, призов, молодь, Збройні сили України, медичне обстеження, статистика, закон, наказ, екологія, статистичні дані, облік, військкомат, солдат, економіка, країна, соціально-економічний стан, армія.

Відповідно до статті 3 Закону України “Про загальний військовий обов’язок і військову службу” від 25.03.1992 року № 2233 – XII “правовою основою загального військового обов’язку і військової служби є Конституція України, цей Закон, інші закони України, а також нормативно-правові акти щодо забезпечення обороноздатності держави, виконання загального військового обов’язку, проходження військової служби та статусу військовослужбовців” [10].

До таких законів та нормативно-правових актів відносяться: Закон України “Про оборону України”, “Про Збройні сили України”, “Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію”, Военна доктрина України, Національна програма патріотичного виховання населення, положення “Про допризовну підготовку юнаків”, положення “Про допризовну підготовку і підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей” та ін.

Відразу після проголошення незалежності України виходить Указ Президії Верховної Ради України „Про підпорядкування військових комісаріатів на території України” [11].

У 1991 році призов до війська здійснювався відповідно до вимог Закону СРСР “О всеобщей воинской обязанности” [8], а також відповідними актами Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, з 1992 року згідно із Законом України “Про загальний військовий обов’язок і військову службу” [10].

Постанова Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2001 року „Положення про військові комісаріати” затверджує, що військові комісаріати у своїй діяльності керуються Конституцією України, законами України “Про оборону України”, “Про загальний військовий обов’язок і військову службу”, “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію”, іншими законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, наказами і директивами міністра оборони та начальника Генерального штабу Збройних сил [12].

Досліджень особливостей ситуації щодо діяльності військових комісаріатів у 1991-2001 рр., питань організації допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків торкався ряд науковців, військовиків, журналістів, серед яких: Е.А.Афонін, В.Радецький, Л.Гаг’юк, В.Венгер, Р.Драпак, В.Книш, С.Зятьєв, М.Хрол, В.Вирва, І.Махно, А.Бондаренко, Н.Лисиця та ін.

© Глушук Валерій – здобувач кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова (м.Київ)

Однак той факт, що в загальному огляді наукових досліджень та статей вищезгаданих авторів не виявлено робіт, які б впритул торкалися впливу обстановки, що склалися в Україні в період з 1991 по 2001 роки з цього питання, спонукав автора працювати саме в цьому напрямку.

Автор поставив за мету визначити характерні особливості соціально-економічних, екологічних та інших умов в Україні та їх відбиток на діяльність військових комісаріатів і на якість призовного контингенту, що і стало причиною для написання даної роботи.

Військово-політична обстановка, що склалася на європейському континенті, соціально-політичне та економічне становище України, новітні погляди на будівництво Збройних сил України згідно з державною програмою значною мірою вплинули на діяльність системи місцевих органів управління (військових комісаріатів) і потребували корінного реформування.

Їх структурна реорганізація, зміна функцій і завдань повинні були стати складовою частиною реформування Збройних сил і в цілому державною справою щодо вирішення питань оборони України.

Початок свого існування військові комісаріати беруть із 1918 року, коли вони були створені з метою забезпечення оборони держави і виконували широке коло завдань не тільки мобілізаційного, воєнного, а й міліцейського характеру.

Поступово, в міру розвитку незалежної суверенної України та військово-політичної обстановки, яка складалася, функції та завдання військових комісаріатів змінювалися і набували іншого змісту.

Указом Президента України від 15 лютого 1994 року введено в дію “Положення про військові комісаріати”, де визначені основні завдання, які в цілому майже не відрізняються від завдань, що десятиліттями накопичувалися та поклалися на військові комісаріати колишнього Радянського Союзу. Але в даний час вони не задовольняли та не відповідали ситуації, що склалася в нашій державі і, особливо, в Збройних силах України.

Щоб визначитися з вирішенням проблем військових комісаріатів, доречно зупинитися на завданнях, які, згідно з положенням, на них покладені.

Це підготовка та проведення у взаємодії з місцевими органами державної влади мобілізації громадян і техніки, організація обліку та мобілізаційної підготовки мобресурсів, підготовка та проведення призову і відправки громадян на військову службу, організація оборонно-масової та військово-патріотичної роботи серед допризовної молоді і призовників, проведення заходів щодо охорони здоров'я призовників, забезпечення в межах своєї компетенції соціального захисту військовослужбовців (осіб, звільнених з військової служби) та членів їх сімей.

Труднощі у вирішенні питань будівництва і розвитку Збройних сил України, пов'язані з недостатнім їх фінансуванням та іншими причинами, значною мірою вплинули і на стан військових комісаріатів.

Одним із ключових завдань військових комісаріатів є робота по організації обліку юнаків допризовного та призовного віку, їх медичний огляд, обстеження, прописка до призовних дільниць, участь в організації лікувально-оздоровчої роботи та військово-патріотичного виховання.

“Проведення цих заходів потребує значних коштів, які військові комісаріати не отримують. Наприклад, лише в Житомирській області заборгованість військкоматів за утримання призовних дільниць тільки за 1996 рік становить 130 тис. грн., не враховуючи того, що вже протягом трьох останніх років жодному призовнику не виплачувалися кошти, передбачені при призові на військову службу в розмірі середньомісячної заробітної плати” [13].

Існувала також проблема щодо реорганізаційно-штатних структур військових комісаріатів усіх ланок. Це пов'язано з тим, що у структурах військкоматів ще була задіяна значна кількість офіцерського складу, обов'язки більшості з яких могли б виконувати службовці.

Зменшення фінансування на охорону здоров'я допризовної молоді, затримки

з виплатою заробітної плати за роботу лікарів у складі призовних медичних комісій значною мірою призвели до збільшення плинності кадрів, що в свою чергу викликало велику нестачу лікарів-спеціалістів у складі комісій, що негативно вплинуло на якість медичного обстеження призовників.

В.Раденький наголосив, що питанням медичного обстеження призовників могли б займатися і поліклініки, але парадоксальним є те, що на Міністерство оборони України уряд країни поклав повністю весь комплекс лікувально-оздоровчої роботи з допризовною молоддю без відповідного фінансування. І це за умови, коли призову на строкову службу підлягає всього лише 10-12 % призовників від загальної кількості юнаків призовного віку. Також, на його погляд, одним із основних напрямків реформування системи військових комісаріатів має бути піднесення морально-психологічної підготовки населення та військово-патріотичного виховання допризовної молоді до важливих завдань державного рівня, удосконалення системи підготовки молоді до служби в Збройних силах України [13].

Відповідно до положення “Про допризовну підготовку юнаків”, затвердженого Указом Президента України від 16 березня 1994 року № 95/94 “Повсякденне керівництво допризовною підготовкою здійснюють військовий комісаріат Автономної Республіки Крим, обласні, міські, районні військові комісаріати”, а “Контроль за допризовною підготовкою здійснюють ...військові комісаріати разом з органами освіти, охорони здоров'я та цивільної оборони” [9].

У положенні “Про допризовну підготовку і підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей” сказано, що у навчальному закладі, оборонно-спортивному оздоровчому таборі перевірку якості освоєння юнаками програми, методичної підготовки викладачів допризовної підготовки, стану навчально-матеріальної бази, організації патріотичного виховання військові комісаріати разом з органами освіти, охорони здоров'я та цивільної оборони здійснюють не менш як раз на три роки [9].

Реформування Збройних сил включає в себе не тільки військово-політичні, військово-економічні, військово-технічні аспекти, а й переоцінку всієї системи зв'язків «українське суспільство – Українська держава – Збройні сили України». Однак цей процес ускладнювався цілою низкою факторів: соціально-економічною кризою, дезінтеграцією, екологічною ситуацією, політичною нестабільністю.

За даними статуправління, рівень життя в Чернігівській області в 1994 році був одним з найнижчих в Україні [7].

Давно доведено, що стан екології і здоров'я людей тісно взаємопов'язані. А в Україні на 2000 рік екологічна ситуація, за висновками експертів, катастрофічна: на більш як 2500 промислових об'єктах щорічно „назбирається” близько 130 мільйонів тонн токсичних відходів, а концентрація небезпечних компонентів у них перевищує гранично допустиму норму в 50 разів [4].

Патологічна ураженість юнаків призовного віку наприкінці 90-их років збільшилася майже в 5 разів, і на 1000 хлопців припадало 1205 хвороб. Якщо у 1992 році їх кількість становила 942, у 1993-ому – 1003, у 1995-ому – 1025 (в 1986 році з 1000 призовників лише 247 були хворі) [4].

Отже, як бачимо, в Україні склалася драматична ситуація, в якій опинилися майбутні захисники Батьківщини. За офіційною статистикою МОЗ, на тисячу дітей віком до 14 років у 1999 році припадало: інфекційних та паразитарних хвороб – 72, захворювань крові та ендокринної системи – 150, нервової системи, органів чуття й системи кровообігу – 178, органів дихання і травлення – 861, а разом на 1000 підлітків – близько 1600 різних захворювань [4].

Могутнім фактором негативного впливу на стан екології та здоров'я людей залишаються наслідки Чорнобильської катастрофи. Наприклад, майже половина районів Чернігівської області станом на 1995 рік має на своїй території зони радіоекологічного забруднення, майже 150 тисяч мешканців області занесені до відповідних категорій потерпілих на аварії ЧАЕС, з них близько 35 тисяч дітей.” [7]. Безумовно, соціально-економічні умови відповідно впливають на якість призов-

ного контингенту, суттєво знижують можливості військово-патріотичної роботи і, як результат – зниження військової дисципліни.

Недооцінка взаємодії держави та військової організації, особливо у сфері морально-психологічного стану та військової дисципліни, підвищення престижу військової служби призвели до обмеження впливу суспільних, державних структур на духовне життя Збройних сил.

Як результат збоїв у роботі системи слід розглядати запроваджений у державі порядок підготовки і призову громадян на дійсну військову службу, який дозволяє ухилитися від неї більшості молодих людей, до того ж – найбільш підготовлених в інтелектуальному та фізичному відношенні. А до Збройних сил потрапляє нерідко призовник – носій найгірших рис суспільного життя і тим самим негативно впливає на моральну і військово-професійну якість армійського організму.

У відповідь кореспонденту “Народної армії” на запитання щодо стану військово-патріотичного виховання і підготовки молоді до служби в Збройних силах України, її психологічного стану та ставлення до військової служби чернігівський обласний військовий комісар генерал-майор Віктор Кошовий відповів, що негативні тенденції продовжують набирати сили: на 2 відсотки (1995 р.) зменшилася кількість юнаків, які йдуть служити до війська за бажанням, не має такого бажання кожен четвертий призовник. А той факт, що все менше юнаків мріють про офіцерські погони, попереджає, що наша армія матиме великі проблеми і за умови переходу на змішану форму комплектування. Це свідчить про суттєві недоліки військово-патріотичного виховання, військово-професійної орієнтації молоді [7].

До 1990 року Чернігівщина займала одне з перших місць в Україні за рівнем військово-патріотичної роботи. При облвійськкоматі було зареєстровано 54 військово-патріотичних об'єднань, які фінансувались за рахунок відповідних лімітів, але в останній час ці ліміти були зняті, і діяльність формувань була практично згорнута. А в деяких районах не залишилось навіть жодного гуртка військово-спортивного спрямування [7].

У 1992-1993 навчальному році при проведенні зборів функціонувало 14 таборів, а в 1993-1994-ому – вже тільки 9; в 1994 році допризовна підготовка юнаків проводилась у 418 навчальних закладах Чернігівської області із загальним охопленням 13144 чоловіки. Загальні хвороби – нестача коштів та невизначеність перспектив розвитку – боляче вдарили по цій галузі. Комплексна комісія Чернігівського облвійськкомату та управління освіти, яка в 1994 році провела перевірку 25 навчальних закладів, лише третину з них оцінила на “добре”, решту (55 відсотків) – на “задовільно” та на “незадовільно” – 10 відсотків [7].

Особливу тривогу викликала фізична підготовка майбутніх призовників: 10 відсотків з них оцінені з фізпідготовки незадовільно в цілому, майже 50 відсотків не могли виконати нормативів по підтягуванню на перекладині [7].

Гірко усвідомлювати і той факт, що з року в рік зростала армія ухильників від призову. Їхня кількість з 10 тис. у 1994 р. зросла до 16 тис. у 1999 році, що становить 4,2 % від загальної кількості громадян, яких викликали на призовні комісії, а за станом на січень 2000 року, до територіальних прокуратур направлено лише 4,589 особових справ, що становить усього 28,8% [2].

У Чернівці в 1993 році тільки на прописку в березні не з'явилися три відсотки призовників, 72 відсотки – виявилися придатними до військової служби, 10 відсотків – непридатні, 6,1 відсотка – потребують лікування, а близько півтори сотні юнаків так чи інакше мали конфлікти із законом. Важливий і такий показник: зовсім без родин або в неповних родиних виховувались біля двохсот майбутніх вояків, чверть усіх юнаків намагалися уникнути служби за допомогою усіляких “болячок”. У зв'язку з цим третина усіх призовників була направлена на амбулаторне і стаціонарне обстеження, на якому їхні скарги не знайшли підтвердження [6].

Весною 1994 року в Чернігівській області одержали відстрочку від призову за

станом здоров'я 526 юнаків, а 1303 – визнані непридатними до служби у війську. Постійно зростала й кількість юнаків з незадовільним нервово-психічним станом стійкості [7].

Отже, аналізуючи факти низької допризовної та фізичної підготовки юнаків, лікувально-оздоровчої роботи з допризовниками та призовниками на прикладі Чернігівської області станом на 1995 рік, приходимо до висновку, що все це є наслідком відсутності координації в діях за вищезгаданими напрямками між усіма зацікавленими державними установами та громадськими організаціями.

Як результат збоїв у роботі системи слід розглядати запроваджений у державі порядок підготовки і призову громадян на дійсну військову службу, який дозволяє ухилитися від неї більшості молодих людей, до того ж – найбільш підготовлених в інтелектуальному та фізичному плані. А до Збройних сил потрапляє нерідко призовник – носій найгірших сторін суспільного життя і тим самим негативно впливає на моральну і військово-професійну якість армійського організму.

Начальник управління призову та комплектування Головного організаційно-мобілізаційного управління Генерального штабу Збройних сил України полковник Микола Бойченко наприкінці 1994 року навів такі дані: “На сьогодні свій конституційний обов'язок щодо служби в армії виконують близько 15 відсотків призовників від загальної кількості. Решту – 85 відсотків юнаків ми не зможемо призвати, бо вони, згідно з Законом України “Про загальний військовий обов'язок і військову службу”, мають право на відстрочку чи звільнення від служби. Восени цього року вони розділились таким чином: 9,3 відсотка не служать за сімейними обставинами, 6,6 – продовжують навчання, 3,3 – за станом здоров'я (відстрочка для лікування), 6,6 – непридатні для військової служби у мирний час за станом здоров'я. Але ще є випускники професійних навчально-виховних закладів і вузів, які після закінчення навчання за умови роботи в сільській місцевості звільняються від служби. Є й такі, що проходять альтернативну службу тощо” [1].

Безумовно, соціально-економічні умови відповідно вплинули на якість призовного контингенту, суттєво знизили можливості військово-патріотичної роботи.

Особливістю призовної кампанії “Осінь-99” було те, що це перший призов, який був проведений за оновленою законодавчою базою. Тепер військкоматівці у своїй діяльності спиралися на нову редакцію Закону України “Про загальний військовий обов'язок і військову службу” (прийнятий Верховною Радою України та підписаний Президентом України у червні 1999 року) та наказ міністра оборони України №207 від 12.07.99 р., який доповнював наказ МО № 2 (цим наказом визначається ступінь придатності до служби за станом здоров'я).

Нарешті військкоматівці зітхнули з полегшенням. Адже цих поправок та доповнень вони очікували вже давно. Закон України “Про загальний військовий обов'язок і військову службу” у старій редакції, як засвідчила практика, давно себе віджив, і перед вимогами часу військкоматівці були безсилі.

Можна називати багато причин цього явища, але звести їх можна в основному до відсутності чіткої державної програми підготовки молоді до військової служби.

Невтішним залишався загальноосвітній рівень майбутніх воїнів: якщо у 1993 році 83,9 відсотка потенційних призовників мали середню освіту, то на початку 1995-го – тільки 74,9 відсотка, а восени того ж 1995 року – 74,1 відсотка, і ті не всі потрапляють до лав Збройних сил України [5].

У 1996 році близько 30 відсотків військовослужбовців строкової служби не мають середньої освіти, а тим часом 56 відсотків юнаків, що підлягають призову, мають відстрочку на навчання [3].

Таким чином, можна зробити висновок, що труднощі у вирішенні питань будівництва і розвитку Збройних сил України в період з 1991 по 2001 роки, пов'я-

зані з недостатнім їх фінансуванням та іншими причинами, значною мірою вплинули на діяльність військових комісаріатів з питань допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків. Існувала гостра проблема щодо реорганізаційно-штатних структур військових комісаріатів усіх ланок та зменшення фінансування на охорону здоров'я допризовної молоді. Затримки з виплатою заробітної плати лікарям у складі призовних медичних комісій значною мірою призвели до збільшення плинності кадрів, що в свою чергу відобразилось на великій нестачі лікарів-спеціалістів у складі комісій та негативно вплинуло на якість медичного обстеження призовників.

Реформування Збройних сил включає в себе не тільки військово-політичні, військово-економічні, військово-технічні аспекти, а й переоцінку всієї системи зв'язків "українське суспільство – Українська держава – Збройні сили України". Однак цей процес ускладнювався цілою низкою факторів: соціально-економічною кризою, дезінтеграцією, екологічною ситуацією та політичною нестабільністю. Значно знизився престиж військової служби, якість призовників: переважна більшість призовників – діти робітників та селян; низький загальноосвітній рівень призовників; збільшення патологічної ураженості юнаків призовного віку.

Отже, діяльність військових комісаріатів з питань допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків в Україні на період початку 1991-ого та кінець 2001 року перебувала у скрутному та жалюгідному стані, на що значною мірою вплинули притаманні цьому відрізьку часу негативні політичні, соціально-економічні та екологічні фактори.

1. Гап'юк Л. Осінній призов буде важким, але Батьківщину треба захищати спільно // Народна армія. – 1994. – 30 лист.
2. Драпак Р. Бумерангом по майбутньому // Народна армія. – 2000. – 4 лют.
3. Драпак Р. І ця осінь буде не найкращою у призовній кампанії // Народна армія. – 1996. – 23 жовт.
4. Зяцьєв С. На тисячу юнаків – тисячу двісті хвороб // Народна армія. – 2000. – 16 серп.
5. Киши В. Армії не потрібний „вал за планом” // Народна армія. – 1996. – 9 жовт.
6. Корнюшенко Т. Чи готова молодь до служби? // Народна армія. – 1993. – 13 трав.
7. Матяш М. Система зв'язків суспільство – держава – армія потребує чіткої координації // Народна армія. – 1995. – 7 лют.
8. “О всеобщей воинской обязанности”: Справочник по законодательству для офицеров Советской армии и Военно-Морского Флота / Под общей ред. А. Г. Горного, В. Н. Горского, – Москва: Военное издательство, 1984 г. – Статьи 31, 32, 62, 63.
9. “Про Положення про допризовну підготовку юнаків і Положення про підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей”. Указ Президента України, 16.03.1994 р., № 95/94
10. “Про загальний військовий обов'язок і військову службу”: Закон України // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1992, №27, ст.385, 25.03.91 р., № 2232– XII.
11. “Про підпорядкування військових комісаріатів на території України”: Постанова Верховної Ради України, 22.10.1991 р., № 1440 – XII.
12. “Положення про військові комісаріати”: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.09.01 р. №1235 // Законодавство України з питань військової сфери. – К.: Азимут – Україна. – 2003 р. – С.296.
13. Радецький В. Народна армія // Справа державної ваги. – 1997. – 1 квіт.

В статтє рассматривается деятельность военных комиссариатов в Украине в период 1991-2001 гг. по вопросам руководства допризывной подготовки и военно-патриотического воспитания юношей.

The article deals with the activities of military registration and enlistment offices in Ukraine in a period of 1991 – 2001 regarding the guidance of pre-conscription military training and military patriotic training of young men.

Олександр Герасимчук

●

МІГРАЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ДО ПОЧАТКУ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1861-1906 РР.)

У статті характеризується аграрне переселення селян Чернігівської губернії до початку столипінських аграрних перетворень (1861-1906 рр.). Міграції чернігівського селянства розглядаються в їх зв'язку з політикою уряду, соціально-економічним становищем Чернігівщини наприкінці XIX – на початку XX століття.

Ключові слова: уряд, аграрна реформа, селянство, міграції, переселенці.

Переселенська політика була одним із важливих компонентів столипінських аграрних перетворень. Однак аграрні міграції відбувалися ще задовго до появи Столипіна на політичній арені. Особливістю міграційної політики в роки столипінських реформ було те, що в цей період самодержавство остаточно перейшло від заходів, спрямованих на стримування аграрних переселень, до їх заохочення. Для кращого розуміння і повноти картини переселенського руху в Чернігівській губернії періоду столипінської аграрної реформи необхідно звернутись до подій кінця XIX ст., коли міграційні процеси набули масового характеру.

До проблем міграції українського селянства на рубежі XIX – XX століть звертались у своїх дослідженнях С. І.Брук і В.М.Кабузан, котрі в публікаціях показали місце і роль переселенців з України, в тому числі з Чернігівщини, у загальноросійському переселенському русі [1-3]. Визнаним спеціалістом з проблем аграрних переселень є М.А.Якименко, в дослідженнях якого значна увага приділена міграціям селян із Чернігівської губернії. Ним було розглянуто економічні основи аграрних переселень в Україні на рубежі XIX-XX ст., особливості міграції українського селянства та соціально-економічні їх наслідки [4-7]. Із останніх досліджень на дану тематику необхідно відзначити публікацію С. М.Раєвського, у ній розглядаються переселення селян Лівобережної України на Далекий Схід [8].

Незважаючи на те, що всі вищевказані дослідники вказували на роль чернігівського селянства у міграційних процесах, окремих досліджень, які б відображали, зокрема, переселення саме із Чернігівської губернії наприкінці XIX – на початку XX століття, нема. Автори лише згадували Чернігівщину у контексті загальноросійського чи загальноукраїнського міграційного руху. Тому метою даної статті є характеристика аграрного переселення із Чернігівської губернії в пореформений період і до початку столипінських перетворень, а саме: визначення причин як прямого, так і зворотного переселення, висвітлення ходу переселенського руху і показ ставлення царського уряду до селянських міграцій.

Переселення українців на інші території бере свій початок ще у XVIII ст. Однак до 2 пол. XIX ст. міграції українського населення були нечисленими і обмежувались територією Європейської Росії [2, с. 27-29]. На початку XIX ст.

© Герасимчук Олександр Михайлович – асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

царський уряд вживав заходів щодо переселення на Кубань колишніх реєстрових козаків з Чернігівської та Полтавської губерній. Вони поповнювали ряди козаків-запорожців, які потрапили туди наприкінці XVIII ст. Усього протягом 1792-1865 рр. на Кубань переселилось майже 160 тис. українців [32, с. 35].

Починаючи з 2 пол. XIX ст. переселенський рух активізується і набуває аграрного характеру, що було безпосередньо пов'язано із загальним економічним та політичним становищем після реформи 1861 р., зокрема, з розшаруванням селянства і його обезземеленням. Більшість переселенців становили вихідці з Чернігівської і Полтавської губерній, де було найбільше на Лівобережній Україні малоземельних господарств і відчувалась нестача робочої худоби (її не мали 22,2% переселенців з Чернігівщини [7, с. 68]). З 22 122 родин, які прибули до Приморського краю протягом 1858-1914 рр., 15 475 сімей були з України (69,95% загальної кількості переселенців), серед них 40,8% становили вихідці з Чернігівської губернії (з Полтавської – 22,5%) [8, с. 146].

Чернігівська губернія за інтенсивністю переселенського руху в Сибір, на Далекий Схід і Середню Азію була наприкінці XIX – на поч. XX ст. одним із безумовних лідерів по всій Російській імперії: якщо в 1887-1894 рр. у загальноросійському переселенському русі Чернігівщина займала дев'ятнадцяте місце за кількістю переселенців (3,2% від загальної кількості) [7, с. 65], то до 1914 р. губернія перемістилася на третю позицію, поступаючись лише Курській і Полтавській губерніям. А всього за період з 1885 по 1914 р. із Чернігівщини до східних губерній Росії переселилося близько 295 тис. чоловік [4, с. 20]. Масштабність переселень з Чернігівщини стає очевиднішою, якщо порівняти її із міграціями селянства центральних російських губерній: за 1896-1912 рр. із Московської губернії переселилось усього 410 осіб, із Владимирської – 901 особа [17, с. 2].

Серед основних причин, які змушували селян Чернігівщини переселятися в інші регіони, можна виділити аграрне перенаселення, безземелля та малоземелля, низьку родючість ґрунтів. У відомостях про становище селян с. Ведильці Чернігівського повіту, які бажали переселитись в інші губернії в 1886 р., лише одна із 31 сім'ї володіла найбільшим земельним наділом 6 3/4 дес.; сім'я селянина Степана Живця, яка складалась із 19 чоловік, мала 3 1/2 дес. землі, сім'я селянина Фрола Дородного, яка налічувала 13 осіб, мала 4 1/2 дес. землі, сім'я селянина Євдокима Приходька, яка складалась із 11 чол., земельного наділу не мала взагалі. У графі відомостей «якість земель і середній урожай з них» зазначалося, що «урожай з 1 дес. практично відсутній [16, арк. 1-2]». Селянам кількох сіл Пакульської волості Чернігівського повіту (152 сім'ї) у 1885 р. було дозволено переселитися на вільні казенні землі в інші губернії, оскільки, як зазначалось у журналі губерньського уряду у селянських справах присутствія, «всі вони одержали за власницькими записами значні, але неякісні піщані наділи від 6 до 8 дес. на ревізьку душу з платою від 39 до 49 коп. з десятини в рік і, крім того, ліси як в наділі, так і в обмін за землі, які відійшли від них в казну; протягом кількох років, починаючи з 1879 р., всі ці ліси ними вирубані, внаслідок чого утворились пісочні замети, які на цей час перетворились уже в зовсім неродючі простори, пісочним заметам була піддана і частина садибних земель, які в цій місцевості були єдиними цінними угіддями [19, арк. 8]».

Аграрні кризи, під час яких тисячі селян втрачали заробіток та землю, пошук додаткових заробітків, значна вага в деяких регіонах відробіткової системи, політично-релігійні мотиви були також тими чинниками, які змушували чернігівських селян вирушати в мандри в пошуках кращого життя. Збільшення застосування сільськогосподарських машин на Півдні України зменшувало там потребу в робочих руках, що призводило до зниження зарплатні заробітчанами, значну кількість яких складали вихідці із Чернігівської губернії. Важко чернігівським селянам було знайти застосування своєї робочої сили і в місті, оскільки промислово розвинутих міст в губернії майже не було, та і самі селяни були недостатньо підготовлені до роботи в промисловості, оскільки мали низький

рівень освіти. Тому вихід із ситуації, що склалася, селяни вбачали саме в переселенні до регіонів, де були неосвоєні земельні угіддя [8, с. 145].

До вищевказаних чинників, які спричинювали переселення, дослідник аграрної історії М.А.Якименко додає ще наявність значних вільних площ на території Росії і низьку якість надільних земель у деяких місцевостях, до яких можна зарахувати і кілька повітів Чернігівської губернії, зокрема Чернігівський, Сосницький, Мглинський, Суразький, Новозибківський і Стародубський. Крім названих об'єктивних причин міграції селянства, Якименко виділяє ще й тимчасові, такі як неврожаї, урядова політика, поширення чуток про сприятливі умови життя для переселенців на нових землях [4, с. 24-26].

Масовий процес переселення чернігівських селян на малозаселені землі Російської імперії розпочався після реформи 1861 р. Законодавство 60-х рр. XIX ст. створило величезні, майже непереборні труднощі на шляху переходу селян з однієї общини в іншу та переселення у сприятливіші для землеробства райони. Фактично лише колишні селяни дрібнопомісних дворян, як такі, що не одержали після скасування кріпацтва ніяких наділів, мали право після закінчення дев'ятирічного строку перебування у стані тимчасовозобов'язаних переселятись на казенні землі окраїн. Усі ж інші категорії селян повинні були неухильно дотримуватися загального і місцевого положень про колишніх кріпаків. Так, відповідно до ст.130 Загального положення для одержання документів про вихід селянина із общини потрібна була згода її членів прийняти наділ цього селянина і сплачувати за нього викупні платежі. Крім того, він мав розрахуватись з усіма недоїмками й податками станом на 1 січня наступного року і не перебувати під судом і слідством. Обов'язковими умовами переселення були: відсутність будь-яких перешкод з боку батьків, матеріальна забезпеченість малолітніх членів сім'ї та осіб похилого віку, які залишалися на батьківщині, пред'явлення приймального договору від тієї общини, що давала згоду прийняти новосела [7, с. 62].

Уже в 70-х рр. XIX ст. Чернігівське земство почало звертати увагу на стихійні переселення селян із північних повітів губернії. При обговоренні питання про важке становище населення у Мглинському і Суразькому повітах на чергових губернських зборах 1872 р. за пропозицією гласного Денисова було постановлено клопотати перед урядом про вжиття заходів для полегшення переселення із названих повітів до кращих в економічному відношенні місцевостей. У наступному 1873 р. це питання знову порушувалось у записці гласного Карачевського-Вовка «Про становище Мглинського і Суразького повітів», подану на обговорення до губернських зборів. У 1875 р. при обговоренні питання про забезпечення народу продовольством на пропозицію гласного Петрункевича губернські збори постановили: прохати уряд полегшити способи переселення для селян усїєї Чернігівської губернії. Нарешті на черговій сесії 1880 р. знову ж при розгляді продовольчого питання на пропозицію доповідача продовольчої комісії гласного Карпінського і гласного Куманця збори постановили порушити клопотання перед урядом про відміну правил, які утискають населення губернії в переселенні і про організацію дослідження місцевостей, придатних для переселення [14, с. VII].

Царський уряд обставляв процес видачі дозволів на переселення всілякими формальностями, вимагаючи від охочих переселитися необхідного забезпечення відповідними коштами. Становище дещо змінилося, коли генерал-губернатор Східного Сибіру Д.Анучин у 1882 р. запропонував для прискорення заселення Південно-Уссурійського краю переселенцями з Європейської Росії організувати переселення селян морем за державний кошт через Одеський порт. 1 червня 1882 р. були опубліковані спеціальні правила про казеннокоштне переселення до Південно-Уссурійського краю, відповідно до яких з Європейської Росії могли щорічно переселятись 250 селянських сімей [3, с. 66]. Протягом 1883-1888 рр. у Південно-Уссурійський край приїздили переважно селяни з Чернігівської губернії. Кількість охочих переселитися лише з однієї Чернігівщини значно пере-

вищувала допустиму кількість, і селяни готові були вирушати в далеку дорогу за власний рахунок. Неодмінний член Чернігівського повітового в селянських справах присутствія повідомляв 10 жовтня 1884 р. волосним правлінням про те, що в 1885 р. буде змога відрядити за власний рахунок не більше 200 сімей, але «вже зараз є 400 сімейств, тому вибір буде зроблено із середовища тих, у кого буде більше коштів, і які через це є найбільш надійними колонізаторами [13, арк.10 зв.]».

Циркуляром чернігівського губернатора від 6 жовтня 1884 р. було оголошено умови одержання дозволу на своєкоштне переселення в Південно-Уссурійський край. Для цього селяни повинні були подати прохання на ім'я губернатора, який давав розпорядження повітовим у селянських справах присутствіях зібрати відомості про склад сімей, дотримання ними умов Міністерства внутрішніх справ і наявність коштів у переселенців (при цьому враховувалась вартість майна, яке можна було продати). Селянам необхідно було вирушати цілими сім'ями, не залишаючи на батьківщині неповнолітніх членів сімей, вони повинні були виконати умови Загальних положень про вихід із общини і мати необхідні кошти як на переїзд, так і на облаштування на місці [13, арк. 10]. Тільки тим сім'ям, які відповідали вищенаведеним вимогам, видавалися посвідчення про надання дозволу на переселення, повідомлялась дата відправки пароплава, а вже після прибуття в Одесу у канцелярії генерал-губернатора селянам видавалося розпорядження про допуск на пароплав.

Необхідна сума на переїзд до Південно-Уссурійського краю обраховувалася залежно від кількості членів сім'ї за тарифом, доведеним до відома чернігівського губернатора одеським генерал-губернатором: за дорослих і неповнолітніх 10-17 років – по 70 руб. за людину, за дітей 4-10 років – по 50 руб., 2-4 років – 35 руб., 1-2 років – по 20 руб., діти до одного року перевозились безкоштовно. За ці кошти протягом 50-денної поїздки від Одеси до Владивостока селян годували без додаткової плати. За багаж необхідно було заплатити по 50 коп. з пуда; якщо багаж становив більше 5 пудів, то його перевозили безкоштовно. Для оселення на місці Міністерство внутрішніх справ вимагало від кожної сім'ї переселенців наявності суми не менше 600 руб., оскільки «власнокоштни переселенці після прибуття на місце одержать землю., але потім ніякої допомоги від казни не одержать в жодному разі [13, арк. 10 зв.]».

З 1886 р. казеннокоштне переселення було повністю замінене власнокоштным, спрямованим на переселення порівняно забезпечених селян [3, с. 67-68]. Однак і біднота не втрачала надію на покращення своєї долі шляхом переселення. Хоч у наступні роки аж до 1906 р. переселення за рахунок казни вже не було, незможні селяни також продовжували брати участь в освоєнні далекосхідних окраїн. Селяни Довжицької волості Чернігівського повіту 14 жовтня 1884 р. прохали неодмінного члена Чернігівської повітового в селянських справах присутствія про клопотання перед губернатором щодо надання їм дозволу на переселення лише з грошима на переїзд без необхідних 600 руб. на облаштування на місці, оскільки вважали, що «після приїзду на місце ми зможемо обійтись і без них [13, арк.13]».

За даними Південно-Уссурійського переселенського управління, в 1885-1891 рр. після купівлі квитка від Одеси до Владивостока (400-450 крб.) на руках у більшості переселенців залишалось у середньому від 2 до 91 крб. Із 47 сімей, які були опитані в 1889 р. після прибуття в Одесу для відправки на Далекий Схід, тільки 2 сім'ї мали на руках більше 100 крб. Незважаючи на вимоги влади в цей період мати на руках уже лише 300 крб., селяни все ж примудрялись потрапити на пароплави, не маючи і цієї необхідної суми. Іноді переселенці брали гроші в борг у односельців, або ж влада сама перевозила їх у борг, не бажаючи платити неустойку Одеському пароплавству за зафрахтовані пароплави [4, с. 30]. З початком морських перевезень переселенців на Далекий Схід з 1883 р. і до кінця її в 1901 р. із Чернігівської губернії було перевезено тільки морем через Одесу на

Далекий Схід (головним чином в Уссурійський край) більше 30 тис. чоловік [14, с. 1].

До 1890-х рр. царський уряд чинив серйозні перешкоди переселенському руху. Однією із причин обмеження переселень було побоювання того, що поміщики будуть позбавлені робочих рук, а це в свою чергу могло привести до подорожчання робочої сили [20, с. 385]. Щоб одержати дозвіл на переселення, селянам необхідно було подолати численні бюрократичні перепони, пройти ретельні перевірки свого майнового становища [12, арк.6, 31-33, 41-43, 48, 68, 90; 28, арк. 1-3], після яких чиновники повинні були визнати, що охочі переселитись перебувають у «виключно тяжкому становищі [29, арк. 1, 10]», і переселення «може бути єдиним засобом покращення їх побуту [11, арк. 3]». Тільки після цього селянам видавалося свідоцтво про те, що ними виконано всі поставлені урядом умови, їм дозволялося розпродувати майно і вирушати в дорогу [30, арк. 3-8; 31, арк. 3].

Законом від 13 липня 1889 р. дозвіл на переселення міг видаватися з дозволу трьох міністрів за умови наявності вільних земель і визнання урядом необхідності і доцільності переселення. Охочі переселитись повинні були залишити свої наділи громаді без винагороди, а також мати 125-300 руб. на облаштування господарства на новому місці [21, с. 23]. Таким чином, селянам, які залишались, було вигідно, щоб із населеному пункту виїхало якомога більше переселенців, оскільки в такому разі у їхньому розпорядженні залишалося більше земель. О.Русов у своєму «Описании Черниговской губернии» наводить уривок із газетної публікації 1896 р. про те, як в одному із сіл Мглинського повіту селяни вимагали від ходака із Сибіру, щоб він розповідав про сибірське життя тільки привабливі відомості; коли ж той став описувати гнітючі картини проживання на чужині, то селяни привели його до ставка і занурювали у воду доти, поки він не пообіцяв змінити тон своїх розповідей. Із 140 тис. жителів Мглинського повіту наприкінці XIX століття щорічно батьківщину покидали 2700-3600 чоловік, що перевищувало річний природний приріст населення повіту [35, с. 62].

У той же час царські власті всіма засобами прагнули не допускати так званих «самовільних переселень», яких, проте, було немало. Часто селяни вирушали на заробітки і додому вже не повертались. Так, Пакульське волосне управління 7 січня 1888 р. рапортувало неодмінному члену Чернігівського повітового в селянських справах присутствія, що селяни сіл Ковпити, Жидиничів, Кархівки, Ведилець «...вибули із місць проживання років шість, а може і більше тому, не на проживання в Самарську губернію, а на заробітки в різні місця, про що свідчить те, що багато із цих осіб спочатку проживали не в Самарській губернії, а в інших губерніях, але яким чином ці особи зібрались в Самарській губернії, Волосному правлінню невідомо: відправлялись ці особи з місця проживання неодноразово, а в різний час, поодиночці чи вдвох на протязі року. Селяни одержували із Волосного правління паспорти на півроку тільки для себе, а не на сім'ю [12, арк. 64]».

Циркуляром від 6 березня 1892 р. тимчасово переселення взагалі були призупинені, однак селяни продовжували виїжджати без дозволу влади. Незважаючи на вказівку місцевої влади всіляко протидіяти самовільному переселенню аж до притягнення до відповідальності, у 1894 р. частка самовільних переселенців сягнула 78% від загальної кількості [21, с. 23]. Наприкінці XIX ст. царський уряд визнав за необхідне на залізничних магістралях, що вели на схід, збільшити кількість поліцейських постів. У 1900 р. на Транссибірській магістралі поліція затримала близько 100 тис. самовольців [7, с. 67].

Із Новозибківського і Суразького повітів артілі заробітчач регулярно вирушали на південь Росії, а також в Польщу і навіть в Америку. В таку далеку дорогу новозибківські і суразькі селяни вирушали в основному таємно від місцевої влади. Довгий час міграції на американський континент із цих повітів зберігались у суворій таємниці, і лише випадково один із земських начальників під час ревізії каси волосного правління звернув увагу на одержання значних грошових

сум через закордонні банківські контори. Після розпитування про місцезнаходження селян, він довго не міг зрозуміти, в якій такій «Америці» вони на заробітках [22, с. 69].

Спеціальним царським циркуляром 1897 р. Міністерство внутрішніх справ зобов'язувало місцеву владу під загрозою суворих стягнень вживати заходи до тих, хто робив спроби переселятись самовільно [20, с. 385]. Однак кількість охочих мігрувати це не зменшувало, і місцева влада прагнула, якщо не заборонити, то хоча б впорядкувати міграції, щоб уникнути негативних наслідків, спричинених відхожими промислами і самовільними переселеннями. Управляючий Чернігівською казенною палатою А.М.Рожественський у 1903 р. висловлював пропозиції щодо поліпшення організації переселень і сезонних міграцій, «...щоб на відхожих промислах підростає молоде покоління всіяко було обмежене від різних спокус, які практикуються постачальниками робочої сили на південь, таких як пияцтво, гулянок з музикою і спокушанням молодих дівчат. Нерідко з відхожих промислів повертаються заражені сифілісом і без заробітків – зло, з яким потрібно вести енергійну боротьбу, оскільки такі елементи, заносючи заразу в село, стають причиною загибелі багатьох інших [22, с. 75]».

«Два рази на рік, як правило рано навесні і пізно восени, – писав чернігівський статистик-публіцист П.Червінський, – сільське населення багатьох місцевостей цілими масами піднімається зі своїх осілостей і розбрігається в різних напрямках Росії, іноді за соїні верст шукати заробітку... Невелика кількість рухається водою чи чавункою; більшість же рухається самим первісним способом: пішки з торбиною за спиною і з мізерним запасом пожитків; збившись в гурти по кілька десятків чоловік, відміряють вони версту за верстою, залишаючись на ночівлю, де трапляється, і харчуючись чим бог послав – і все це іноді навіть без повної впевненості, що знайдуть підходящу роботу [33, с. 142]». Головними районами найму сільськогосподарських робітників були Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії. Тільки за один 1891 р. на заробітки із Чернігівської губернії пішло 134,2 тис. чоловік. У 1896 р. кількість відходників із Чернігівщини вже становила 148 157 чоловік [35, с. 260]. Найбільш значним ринком найму сільськогосподарських робітників у Таврійській губернії була Каховка, куди сходилось до 40 тис. чоловік. При реєстрації прибулих робітників у Каховці в 1895 р. виявилось, що за 6 днів (з 3 до 9 травня) із Чернігівської губернії туди прибуло 2 325 чоловік, що становило 14,9% всіх прибулих (із Полтавської – 11 987 чоловік (61,4%)) [34, с. 66].

Письменник М.Коцюбинський у редагованих ним «Сільськогосподарських оглядах Чернігівської губернії» вказував на незавидне становище заробітчан у південних українських губерніях. «Вабили, – писав він, – чутки, що на стороні добре заробляють, однак надії на добрий заробіток не виправдались... Тим не менше багатьом довелось залишитись на місці тому, що вдома було ще гірше [36, с. 7]». Застосування машин в сільському господарстві Півдня сприяло витісненню найманих робітників і створенню армії безробітних. У результаті цього заробітки відходників були нестійкими, а багато з них повертались додому з порожніми руками. Не випадково серед селян Чернігівщини було поширене прислів'я: «Відходники принесли мало грошей, а багато вошей». Однак безпросвітні злидні гнали з дому все нових і нових заробітчан [33, с. 142].

За свідченнями Чернігівської казенної палати, яка фіксувала вибуття платників податків, із Чернігівської губернії з 1888 по 1898 р. в азіатську частину Росії переселилося 57 898 селян [37, с. 111]. На 100 чол. природного приросту на Чернігівщині в 1886-1890 рр. припадало 5,2 чол. переселенців, у 1891-1895 рр. – 171,9 чол., у 1896-1900 рр. – 347,5 чол. (на Полтавщині ці дані становили відповідно 15,4; 286,3 та 335,9 чол.) [8, с. 145]. Таким чином, в останній чверті XIX ст., попри всі складнощі організації переселення, спостерігалось постійне зростання переселенців з Чернігівської губернії. «Найкращий колонізаційний елемент дають малороси і особливо полтавці і чернігівці...», – зазначав у 1895 р. міністр

землеробства і державних маєтностей О.Єрмолов у своїй доповідній записці на ім'я царя Миколи II. Всього ж за період з 1896 по 1905 рр. з України в інші губернії виїхало 415 636 чол., що становило 52,1% усіх переселенців Російської імперії [8, с. 145-146]. Чернігівщину за цей час покинуло 92,4 тис. чоловік [17, с. 3]. Історик Л.Ф.Скляров, спираючись на дані дореволюційної статистики, обрахував, що за період 1885-1904 рр. тільки до Сибіру з України переселилось 494 508 чол. [18, с. 152-153], що свідчить про значні масштаби міграційного руху з українських губерній на рубежі XIX – XX ст. Приблизно п'яту частину цих переселенців становили чернігівські селяни.

У перші десятиліття після реформи 1861 р. основним колонізаційним регіоном для селян центральних чорноземних губерній і Чернігівщини в тому числі був південь та південний схід Російської імперії, зокрема Новоросія, Дон, Кубань, Поволжя, Закавказзя. Переселення в ці регіони не вимагало від селян значних коштів, і біднота ішла туди пішки, перебиваючись випадковими заробітками або жебракуючи [4, с. 30]. Чернігівці були піонерами заселення багатьох сіл і містечок в Херсонській, Таврійській, Уфимській губерніях, а потім у Сибіру і на Далекому Сході, про що свідчать назви населених пунктів у цих краях: Чернігівка, Глухово, Ніжино та ін. [33, с. 140]. У 60-х рр. XIX ст. у Грузії відбулося масове примусове виселення до Туреччини абхазців, багато абхазських сіл знелюдніли і на їх місці утворилися змішані російсько-українські, вірменські і грецькі поселення. За даними перепису 1897 р., у Грузії проживало 8,5 тис. українців, з них – 35,4% – в сільській місцевості [10, с. 105-106]. На Північному Кавказі частка українців з 1858 по 1897 р. зросла майже вдвічі (з 18,6 до 33,6%), в Закавказзі досягла 0,6%. [2, с. 30].

Однак уже до сер. 80-х рр. запас вільних земель у названих місцевостях вичерпався, внаслідок чого Міністерством внутрішніх справ було видано ряд розпоряджень про припинення відведення переселенцям казенних земель у цих регіонах. Циркуляр чернігівського губернатора від 28 жовтня 1883 р. зобов'язував місцеву владу роз'яснити сільському населенню, що «вільних казенних земель, які могли б бути відведені переселенцям в Карській і Батумській області нема [11, арк.16]». Тому з 2 пол. 80-х рр. головним об'єктом колонізації для чернігівців стають східні регіони Росії – Південне Приуралля, Казахстан і Середня Азія, а найбільше – Сибір і Далекий Схід [4, с. 19-20; 5, с. 95].

Темпи переселення в Сибір, на Далекий Схід і в Середню Азію різко зросли з сер. 90-х рр. у зв'язку із будівництвом та введенням у дію Транссибірської залізниці [1, с. 54]. Новим законом про переселення від 15 квітня 1896 р. вводився більш спрощений порядок видання дозволів на переселення в регіони, що прилягали до Транссибірської залізниці. Селянам надавалися позики на облаштування господарством, вони одержували пільги щодо виконання деяких державних повинностей. Самовільні переселенці, як і раніше, ніяких пільг не мали [21, с. 24].

Динаміку переселень з українських губерній на Схід у 2 пол. XIX ст. можна простежити на прикладі таких статистичних даних: на поч. 60-х рр. у Сибіру, на Далекому Сході і в Середній Азії українців майже не було, а за переписом 1897 р., в Сибіру і на Далекому Сході їх виявилось 223,9 тис. чол., або 3,9% населення цього регіону, в Казахстані і Середній Азії – 101,6 тис. чол., або 1,3% населення. Особливо помітною частка українців в к. XIX ст. стала в Приморській (19,3%), Амурській (17,5%) областях Далекого Сходу. Основний переселенський контингент тут становили вихідці з Чернігівської, Полтавської, Київської губерній [1, с. 30].

Вихідці з Чернігівської губернії у більшості своїй переселялись у Примор'я (головним чином у Південно-Уссурійський край) і менше – в Приамур'я. За період 1883-1905 рр. у Приморську область з Чернігівщини прибуло 24 812 чол., в Амурську – 1 187 осіб обох статей. Приамур'я для чернігівців не було таким бажаним для переселення регіоном, тому що ця область приймала новоселів, що прибували суходолом і без державної допомоги. Кількість переселенців на Да-

лекий Схід з усіх українських губерній за цей період становила 109 510 чол. [3, с. 67-68]. Простий підрахунок покаже, що частка чернігівців серед усіх новоселів Далекого Сходу у 1905 р. становила 23,7%.

Найбільше переселенців у кінці XIX ст. у райони Переднього Сибіру було із Остерського, Стародубського, Мглинського, Новозибківського повітів, а найменше – із Чернігівського, Сосницького, Глухівського. У Південно-Уссурійський край морем вирушали переважно селяни із Конотопського, Кролевецького, Ніжинського, Борзнянського, Сосницького повітів. За 1890-1898 рр. із усієї губернії туди було відправлено на пароплавах 6 431 чоловіка (880 сімей), з них 4 905 чоловік були саме із названих повітів [35, с. 60-62]. З початку XX століття найбільше переселенців давали Суразький, Новгород-Сіверський, Чернігівський і Мглинський повіти, найменше – Козелецький [17, с. 11-12].

За національним складом основну масу переселенців з Чернігівської губернії становили українці: якщо в 1795 р. українців у губернії налічувалось 918,8 тис. чол. (89,0% від усіх жителів губернії), то у 1858 р. – 1248,7 тис. чол. (84,8%), у 1897-1900 рр. – 1526,1 тис. чол. (66,4%) [2, с. 23]. Зазначимо, що зменшення частки українців на Чернігівщині відбувалось в умовах швидкого зростання населення Чернігівської губернії взагалі. За період 1859-1904 рр. населення регіону зросло майже вдвічі [23, с. 8; 24, с. 235].

До 1895 р. справою селянських переселень займались: відділ земельного поліпшення, департамент земельних справ і переселенське управління, яке відало лише переселенням і розподілом районів переселення між губерніями, звідки виїжджали селяни. На місцях переселеннями займались також губернські і повітові в селянських справах присутствія в особі їх неодмінних членів. Переселенське управління було підпорядковане безпосередньо Міністерству внутрішніх справ. Наділенням переселенців землею відало Міністерство державних маєтностей, а на місцях – управління державними маєтностями. У зв'язку з подальшим розвитком міграційного руху 19 вересня 1895 р. всі функції, пов'язані з питанням переселення, були передані переселенському управлінню. З 1905 р. воно ввійшло до складу головного управління земельних справ і землевпорядкування [6, с. 33].

На початку XX століття ставлення царизму до переселенської справи змінилось. Цьому значною мірою посприяли селянські виступи в Полтавській та Харківській губерніях у 1902 р. На засіданні Комітету Сибірської залізниці 15 січня 1903 р. цар Микола II заявив про необхідність «швидшого вияснення можливих заходів по розселенню недостатньо забезпечених землею селян малоземельних губерній [9, с. 162]». На основі цієї вказівки Міністерство внутрішніх справ склало нові правила про переселення. В проєкті говорилось про необхідність скасування ст.13 закону від 13 липня 1889 р. про безоплатну передачу громаді земельних наділів тих селян, які переселялись, і встановити пільговий порядок переселення як в губернії Європейської Росії, так і в Сибір у зв'язку з тим, що землекористування населення, яке залишалось на місцях, покращувалось. З господарств переселенців передбачалося зняти недоїмки за казенними зборами, надати переселенцям пільговий проїзд залізницею, видавати їм шляхові позики [9, с. 162]. Таким чином, самодержавний уряд не лише припинив перешкоджати широкому переселенню селян на вільні землі, як це було в наприкінці XIX ст., а навпаки, почав сприяти переміщенню селянства в східні губернії Росії.

Проєкт Міністерства внутрішніх справ було схвалено Підготовчою комісією при Комітеті Сибірської залізниці і передано в засновану 25 червня 1903 р. Особливу нараду у переселенській справі. У законопроєкті і пояснювальній записці до нього, складених Переселенським управлінням Особливої наради у переселенській справі, мова йшла про необхідність підпорядкувати переселення не тільки завданню вирішення аграрного питання в центрі країни, а й політичним інтересам заселення окраїн з незначною часткою російського населення. Особлива нарада на засіданні 30 січня 1904 р. без істотних змін прийняла законопро-

ект і пояснювальну записку. Чим же законопроект Особливої наради відрізнявся від діючого законодавства? У нових статтях мова йшла про області заохочуваного виселення і оселення, переселенцю дозволялося продавати свій земельний наділ сільській громаді або окремим домогосподарствам і визначався порядок видачі позик. Статті, які доповнювали зміст діючого законодавства, спрощували порядок одержання дозволу на переселення і полегшували фінансове становище переселенців.

За раніше діючим законодавством, дозвіл на переселення видавав губернатор; недоїмки по казенних повинностях переносились із переселенця на громаду, в якій залишався його наділ. Ті, хто переселявся в губернії Європейської Росії, звільнялись від казенних повинностей на місці оселення на два роки повністю і на два роки – наполовину; ті, хто переселявся в інші місцевості, звільнялись від них на три роки повністю і на три роки – наполовину.

За новим законопроектом, дозвіл на переселення видавали адміністративні присутствія повітових з'їздів; недоїмки за казенними повинностями знімались із переселенця; переселенці в губернії Європейської Росії звільнялись від казенних повинностей на місці оселення на три роки повністю і на три наполовину; переселенці на Кавказ, у Туркестан і на Далекий Схід звільнялись від них на п'ять років повністю і на п'ять наполовину. Законопроект скасовував юридичну заборону переселення окремим групам селян, усував поділ на переселенців з дозволу і самовільних; вводився новий поділ: на переселенців за сприяння уряду і без сприяння уряду [9, с. 162-163].

24 травня 1904 р. Державна рада об'єднаних департаментів законів, цивільних і духовних справ, державної економіки і промисловості, науки і торгівлі схвалила новий курс у переселенській політиці, без зайвих суперечок затвердила законопроект і передала його на підпис царю.

6 червня 1904 р. цар затвердив законопроект під назвою «Тимчасові правила про добровільне переселення сільських мешканців і міщан-землеробів». У ньому конкретні статті, розроблені Особливою нарадою, щодо видачі позик сільським громадам і окремим селянам на купівлю земельного наділу переселенців, на покращення землевпорядкування були замінені однією статтею про допомогу уряду селянам, яка була загальною і неконкретною. Разом з тим було додано нові статті про пільги переселенцям. У цілому текст закону зберіг основні положення проекту, зміни стосувалися лише зменшення зобов'язань уряду щодо фінансової допомоги селянам [9, с. 163-164].

Закон 6 червня 1904 р. не відразу вступив у силу. Через війну з Японією переселення було призупинене на два роки. Однак навіть війна не стала нездоланною перешкодою для чернігівських переселенців. Незважаючи на небезпеку і заборони, у 1904 р. лише на Далекий Схід переселилось 1190 чернігівців, а в 1905 – 1850 чоловік [14, с. 1]. Сосницьке повітове земство вже в 1905 р. порушувало питання про організацію поїздки ходоків в Тургайську область з метою пошуку ділянок для нових переселенців [17, с. 4]. Коли ж до питання переселень повернулися, то стало зрозумілим, що в попередній закон необхідно вносити зміни, які назріли в зв'язку з революційними подіями. Свої пропозиції висловило переселенське управління та управління землевпорядкування і землеробства в записці від 20 лютого 1906 р. до Ради Міністрів. Конкретні пропозиції записки зводились до таких кроків: 1) для скорочення термінів дозвіл на переселення повинні давати не повітові з'їзди земських начальників, а самі земські начальники; 2) незалежно від регіону виселення і поселення надавати пільги тільки заохочуваним переселенцям; 3) переселенцям, відхід яких буде сприяти покращенню землекористування і побуту тих, хто залишається на батьківщині, а також сім'ям, члени яких брали участь у війні з Японією, особливо сприяти шляхом надання безкоштовного проїзду; 4) головному управлінню землевпорядкування і землеробства надати право обмежувати безкоштовний і пільговий проїзд ходоків і переселенців у райони Азіатської Росії в залежності від наяв-

ності відведеної землі, а також з тих губерній, які не страждали від малоземелля [9, с. 164].

Сім'ям, які закріпили за собою землю в Сибіру до 1904 р., але не встигли переселитись, надавалось право зробити це протягом року до 15 березня 1907 г. Уже циркуляром чернігівського губернатора від 30 квітня 1907 р. земським начальникам наказувалося припинити видавати прохідні свідоцтва сім'ям, які одержали земельні ділянки в 1902 і 1903 роках. Такі сім'ї повинні були знову посилати ходоків до Сибіру для повторного закріплення земельних ділянок за собою [25, арк. 47].

Організація переселення в інші місцевості була доручена землевпорядним комісіям, які почали створюватись у губерніях після відповідного указу від 4 березня 1906 р. [6, с. 32]. 7 березня 1906 р. Рада Міністрів розглянула подані пропозиції і затвердила їх, а 10 березня 1906 р. цар підписав указ, яким було введене в дію «Положення про застосування закону 6 червня 1904 р.». Уряд асигнував немалі кошти на витрати для облаштування переселенців на нових місцях, на їх медичне обслуговування і суспільні потреби, а також на прокладення доріг [26, с. 68].

Видання царського указу дало могутній поштовх для переселення чернігівських селян на схід. Відповідно до закону 6 червня 1904 р. і «Положення» 10 березня 1906 р. до переселення від сім'ї чи групи сімей (партії) до місцевості передбачуваного майбутнього проживання необхідно було послати ходока, який повинен був ознайомитися з природними і побутовими умовами ведення господарства на новому місці, вибрати і закріпити за своїми поручителями відповідну кількість ділянок із відведених для переселенців у даному році [17, с. 18]. Ходок, який зарахував за собою землю або який одержав прийомну згоду від якогось сільського товариства у Сибіру, отримував право перевезення сім'ї за здешевленим переселенським тарифом, причому відправлення таких переселенців відбувалось у певні терміни землевпорядною комісією [17, с. 19].

Тільки за березень-квітень 1906 року селянам Чернігівської губернії було видано 4309 «ходацьких» і 203 «прохідних» свідоцтв [15, арк. 40], а до кінця року їх кількість зросла відповідно до 9131 і 899. Третина «ходацьких» свідоцтв у 1906 році була видана в Приморський край (3511), туди ж вирушила і переважна більшість переселенців (554 свідоцтва). Друге місце серед напрямів переселенського руху чернігівських селян у 1906 р. посідала Томська губернія (1612 і 166 свідоцтв), третє – Тобольська (725 і 42 свідоцтва). На початку 1906 р. привабливими місцями для переселення у чернігівців були також степові регіони – Акмолинська, Тургайська області та Оренбурзька губернія. У березні-квітні туди було видано 1553 «ходацьких» свідоцтв. Однак з причини малочисельності вільних і придатних земель у названих місцевостях переселенський рух у цих напрямках поступово згас, і за серпень-грудень 1906 року у ці степові райони не було відправлено жодного ходока [15, арк. 22-40].

Не можна оминати увагою і того факту, що частина переселенців, яка не облаштувалася з різних причин на нових місцях, повернулася назад на батьківщину. У більшості випадків таке подвійне переселення пов'язане з повним розоренням сім'ї і навряд чи, повернувшись на батьківщину, переселенець зміг би відновити своє господарство навіть до того рівня, що було до переселення, адже перед переселенням сім'ї розпродавали власне майно. Переселенці не могли цього не розуміти і тому додому повертались тільки ті з них, які справді були не в змозі влаштуватися на нових місцях [17, с. 33]. Головними причинами, які спонукали чернігівських селян до повернення назад на батьківщину, були: відсутність вільних земельних ділянок, нестача майнових засобів, непридатні для ведення господарства кліматичні і ґрунтові умови, несприятливий склад сім'ї. Інші причини (неврожаї, стихійні лиха) носили випадковий характер [14, с. 48].

У табл. 1 подаємо кількість прямих і зворотних переселенців, які вирушали за Урал протягом 1896-1906 рр. (до 1896 р. регулярний статистичний облік переселенців не вівся [17, с. 1]).

**Кількість прямих і зворотних переселенців із Чернігівської
губернії до Сибіру в 1896-1906 рр.**

(Складено за даними: Переселение из Черниговской губернии в 1909-1911 гг. По материалам Челябинского и Сызраньского переселенческих пунктов. – Чернигов, 1913. – С. 3, 33)

Роки	Прямі переселенці		Зворотні переселенці			
	Кількість осіб обох статей (тис. чол.)	Кількість сімей	Кількість сімей	У % до прямих переселенців	Із кількості переселенців в тому ж році	
					Абсол. к-сть	У % до прямих
1896	35,5	5697	695	12,2	625	11,0
1897	9,7	1558	596	38,3	330	21,2
1898	6,0	991	193	19,5	66	6,7
1899	6,3	1031	95	9,2	44	4,3
1900	11,1	1672	249	14,9	167	10,0
1901	8,6	1306	296	22,7	124	9,5
1902	5,9	858	277	32,3	71	8,3
1903	4,3	646	125	19,4	27	4,2
1904	1,8	304	20	6,6	8	2,6
1905	3,2	494	31	6,3	12	2,4
1906	9,4	1533	54	3,5	37	2,4
Всього	101,8	16090	2631	16,8	1511	7,5

Дані табл. 1 не дають підстав для виведення якихось закономірностей у кількості переселенців, що поверталися назад у різні роки. Інтенсивність переселенських рухів як туди, так і у зворотному напрямі носила хвилюподібний характер – зростання кількості мігрантів у 1896 р. і спад її до 1899 р., зростання в 1900 р. і спад до 1904 р., а потім знову зростання в 1906 р. Незаперечним фактом залишається те, що зворотних переселенців у всі роки було немало. Значні коливання частки зворотних переселенців по роках пояснюються тим, що селяни, які поверталися, склалися не лише із прямих переселенців даного року, а й з минулих років, і залежали вони від інтенсивності переселенського руху в попередні роки [17, с. 34].

У своєму циркулярному листі від 29 грудня 1906 р. головноуправляючий земельними справами і землевпорядкуванням князь Васильчиков наказував губернаторам всебічно «...сприяти успішному ходові переселенської справи, на яку звернена особлива увага уряду в зв'язку з винятковою її важливістю в цей час, коли аграрний рух серед сільського населення Європейської Росії можна значно послабити виселенням надлишків населення в азіатські окраїни імперії [6, с. 32]». На важливість переселенської політики вказує той факт, що тільки з березня 1906 р. по травень 1908 р. вийшло близько 200 розпоряджень, циркулярів та роз'яснень, які стосувалися цього питання [8, с. 146]. На підставі закону від 10 березня 1906 р. відбувалися переселення і в усі наступні роки, допоки тривала століпінська аграрна реформа.

Необхідно відзначити, що в жодній інстанції, жодною службовою особою, яка брала участь в обговоренні законопроектів про переселення від 6 червня 1904 р. і від 10 березня 1906 р., не було згадано зв'язок нового курсу в переселеннях зі зруйнуванням общини, що, як відомо, було центральним пунктом у майбутніх столипінських реформах. До скасування общини самодержавство вдалось тоді, коли побачило недостатність переселення для заспокоєння селянства [27, с. 163-164].

Таким чином, ми бачимо, що переселенський рух чернігівських селян мав досить значні масштаби ще до столипінських аграрних перетворень, початок яких пов'язують із виданням указу 9 листопада 1906 р. Міграційний процес чернігівського селянства у 1861-1906 рр. можна умовно поділити на три етапи: сухопутний (до 1883 р.), коли селяни пішки або гужовим транспортом вирушали в не надто віддалені від Чернігівщини регіони; морський (1883-1901 рр.), під час якого мігранти добирались на Далекий Схід водним шляхом; і залізничний (з 1901 р.), коли переселенці почали використовувати залізницю для прямування за Урал – в Сибір і Середню Азію. Аграрне перенаселення і малоземелля були головними причинами того, що за період 1861-1906 рр. з Чернігівської губернії виселилося близько 150 тис. осіб. Свого найвищого розмаху переселенський рух досяг у наступні 1907-1908 рр. – перші роки столипінської аграрної реформи.

1. Брук С. И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII – нач. XX в. (Численность, структура, география) // История СССР. – 1984. – №4. – С. 41-59.

2. Брук С. И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – нач. XX в. // Советская этнография. – 1981. – №5. – С. 15-31.

3. Кабузан В.М. Переселения украинцев у Далекохвостий край в 1850-1916 рр. // Український історичний журнал. – 1971. – №2. – С. 65-70.

4. Якименко Н.А. Аграрные миграции в России (1861-1917 гг.) // Вопросы истории. – 1983. – №3. – С. 17-31.

5. Якименко Н.А. Советская историография переселения крестьян в Сибирь и на Дальний Восток (1861-1917) // История СССР. – 1980. – №5. – С. 91-104.

6. Якименко М.А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906-1913 рр.) // Український історичний журнал. – 1974. – №7. – С. 32-42.

7. Якименко М.Я. Міграції українського селянства (1861-1905 рр.) // Український історичний журнал. – 1982. – № 9. – С. 61-71.

8. Раєвський С. М. Переселення селян з Лівобережної України на Далекий Схід наприкінці XIX – початку XX ст. // Сумська старовина. – 2005. – №XV. – С. 144-151.

9. Степінин В.А. Из истории переселенческой политики самодержавия в начале XX века (Переселенческий закон 6 июня 1904 г.) // История СССР. – 1960. – №5. – С. 161-165.

10. Джошвілі В.Ш. Розселення українців на території Грузинської РСР // Український історичний журнал. – 1970. – №2. – С. 104-108.

11. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 213. – Дело по ходатайству крестьян Черниговского уезда о переселении их в др. губернии в связи с непригодностью обрабатываемой ими земли (26 января – 9 ноября 1984 г.), 43 арк.

12. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 230. – Дело о крестьянах Пакульской волости Макаренко, Литвиных, Стеченко, Пархоменко и др., изъявивших желание переселиться в Оренбургскую губернию (1886 – 1888 гг.), 101 арк.

13. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 214. – Дело о переселенцах, изъявивших желание переселиться в Южно-Уссурийский край на свой счет (1884 г.), 20 арк.

14. Переселение в Сибирь из Черниговской губернии в 1906-1908 гг. По материалам Челябинского переселенческого пункта. – Чернигов: Типография Губ. Земства, 1910. – 240 с.

15. ДАЧО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 1007. – Переписка с переселенческим правлением и представленные ему ведомости о числе выданных «ходоческих» и «проходивших» свидетельств по Черниговской губернии за март-декабрь месяца 1906 г. (март – декабрь 1906 г.), 40 арк.

16. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 229. – Сведения об экономическом и хозяйственном положении крестьян с. Ведилец, ходатайствующих о переселении в другие губернии (март – май 1886 г.), 2 арк.

17. Переселение из Черниговской губернии в 1909-1911 гг. По материалам Челябинского и Сызранского переселенческих пунктов. – Чернигов: Типография Губ. Земства, 1913. – 96 с.

18. Скляров Л.Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. – Л.: ЛГУ, 1962. – 568 с.

19. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 218. – Дело по прошению крестьян сс. Пакули, Навоза,

Рудни, Пыльни и др. о разрешении им переселиться на казенные земли в другие губернии (декабрь 1885 г. – март 1886 г.), 12 арк.

20. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. – М., Изд-во Академии Наук СССР. – 1963. – 600 с.

21. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 289 с.

22. Черниговская губерния. XLVIII. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – С.-Пб.: Отд. тип. П.П.Сойкина, 1903. – 442 с.

23. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов: Изд. ред. «Земск. сборника Черниг. губернии», 1898. – Т. 1. – 123 с. + карты.

24. Календарь Черниговской губернии на 1905 год / Черн. губерн. стат. ком./ – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1904. – 250 с.

25. ДАЧО в м. Ніжині. – Ф. 1336. – Оп. 1. – Спр. 24. – Циркуляры Черниговского губернатора о порядке проведения аграрной реформы (19 января – 30 ноября 1907 г.), 150 арк.

26. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги // Вопросы экономики. – 1990. – №10. – С. 63-74.

27. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Чернігівська область. – К.: Голов. ред. енциклопедії АН УРСР, 1972. – 780 с. з іл. і карт.

28. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 228. – Сведения, присланные Антоновским волосным правлением о жителях с. Малек Кузьменко, Сусленко, Макаренко и вдове Шкелевой, ходатайствующих о переселении в др. губернии (май 1886 г.), 3 арк.

29. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 225. – Дело о переселении крестьян сел Авдеевки, Вершиной Муравейки и Пески в Оренбургскую губернию на свободные казенные земли (февраль 1886 – апрель 1886 г.), 20 арк.

30. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 223. – Дело о переселении крестьян дд. Мнева, Андреевки и др. на казенные земли в Оренбургскую губернию (июнь 1886 г.) (копия), 10 арк.

31. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 226. – Дело о переезде 33-х крестьян д. Навоз на казенные земли в Оренбургскую губернию и о выдаче им увольнительных свидетельств (июнь 1886 г.), 7 арк.

32. Шаповал Ю. Держава: ілюстрована енциклопедія України. – К.: Балтія-Друк, 2008. – 160 с. : іл.

33. Лобода И.С. Аграрное перенаселение на Левобережной Украине в конце XIX столетия (По материалам Полтавской и Черниговской губерний) // История СССР. – 1958. – №5. – С. 137-143.

34. Лось Ф. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 г.). – К.: Госполитиздат, 1955. – 332 с.

35. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов: Изд. ред. «Земск. сборника Черниг. губернии», 1899. – Т. 2. – 312 с.

36. Сельскохозяйственный обзор по Черниговской губернии за 1903 г. По сообщениям корреспондентов. – Чернигов: Тип. Губ. земства, 1904. – 150 с.

37. Крестьянский Поземельный Банк в Черниговской губернии в 1900 году // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – №5. – С. 41-113.

В статье дана характеристика аграрного переселения крестьян Черниговской губернии до начала столыпинских аграрных преобразований (1861-1906 гг.). Миграции черниговского крестьянства рассматриваются в их связи с политикой правительства, социально-экономическим положением Черниговщины в конце XIX – начале XX века.

The article characterizes agrarian resettlement of peasants of the Chernihiv province prior to the beginning Stolypin's agrarian transformations (1861-1906). Migrations of the Chernihiv peasantry are considered in their communication with a policy of the government, social and economic position of the Chernihiv province at the end of XIX – at the beginning of the XX of centuries.

СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК ВІЗАНТІЇ У ПРАЦЯХ Є.О.ЧЕРНОУСОВА

У статті аналізується науково-педагогічна діяльність і творча спадщина відомого українського вченого на ниві античної та візантійської історії Євгена Черноусова. Головну увагу зосереджено на підходах науковця до дослідження суспільного розвитку Візантійської імперії в епоху середньовіччя.

Ключові слова: Візантія, суспільний розвиток, візантинознавство, історіографія.

В останнє десятиліття в Україні простежуються позитивні тенденції у напрямку відродження традицій українського візантинознавства, обірваних за радянських часів у зв'язку з визнанням цієї дисципліни «контрреволюційною». Про позитивні зрушення свідчить низка праць, що з'явилися в останні роки в Києві та Львові, Харкові та Чернівцях, Симферополі та Івано-Франківську. Разом з тим процес відродження не може бути миттєвим, а вимагає тривалої і кропіткої підготовки фахівців, здатних на належному рівні оперувати методологією предмета та методикою читання візантійських джерел. Корисним у цьому має стати вивчення напрацювань попередників з проблем візантійської історії, оскільки візантинознавство за часів царату посідало чільне місце в університетській історичній науці в Україні. Праці Д.Багалія, А.Кримського, Ю.Кулаковського, І.Нетушила, Т.Флоринського, Ф.Шміта та інших свідчать про підвищений інтерес до візантійської проблематики з боку дореволюційної історіографії в Україні. До цієї плеяди вчених слід віднести ще одне ім'я – Євгена Олександровича Черноусова, життя і наукова діяльність якого були тісно пов'язані з навчальними закладами Ніжина та Харкова.

До останнього часу діяльність та науковий доробок Є.О.Черноусова залишаються маловідомими широкому колу українських дослідників. Протягом ХХ – початку ХХІ століття ледь знайдеться два десятки згадок імені науковця або посилаць на його праці у наукових виданнях [1], не кажучи вже про спеціальне дослідження наукової спадщини вченого. Тому метою нашої розвідки стане аналіз візантинознавчих студій науковця та визначення його місця в українському візантинознавстві кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Євген Олександрович Черноусов народився 13 грудня 1869 року в с. Шкрябіне Стародубського повіту Чернігівської губернії в родині козаків Олександра Овер'яновича та Параски Іванівни Черноусових. Батьки з раннього дитинства Євгена прагнули надати йому гарну освіту, тому віддали сина спочатку до Стародубської прогімназії, а потім – до Ніжинської гімназії, яку він успішно закінчив у 1891 році. Ще за часів навчання в Ніжині юнак вирішив продовжити подальшу освіту, вступивши до знайомого йому Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. У цей час на історичному відділенні Історико-філологічного інституту викладали досвідчені професори, відомі українські та російські вчені: історик і краєзнавець М.М.Бережков, славісти В.В.Качановський і Є.В.Петухов, античники П.І.Люперольський, О.І.Покровський, І.Г.Турцевич та ін. У навчальному закладі, який займався підготовкою вчителів гімназій і прогімназій, значна увага приділялася вивченню загальної історії, давніх мов та палеографії.

© Самоїленко Олександр Григорович – кандидат історичних наук, викладач Ніжинського державного педагогічного університету ім. М.В.Гоголя.

Особливо ґрунтовною була підготовка з античної і середньовічної європейської історії та латинської мови, що дозволяло готувати не лише кваліфікованих викладачів, але й високопрофесійних науковців. Тому не виглядає дивним, що випускниками Ніжинської вищої школи різних років були відомі вчені – античники та візантиністи: І.Турцевич, В.Фохт, К.Штеппа, М.Левченко та ін.

У 1895 р. О.Є.Черноусов з відзнакою закінчив історичне відділення інституту зі званням вчителя гімназій та прогімназій, яке надавало всі права кандидата російських університетів, і був направлений викладачем Юр'ївського реального училища. Проте інтерес до історії, цілеспрямованість, прагнення до самовдосконалення і професійних занять наукою не могли зупинити Є.О.Черноусова на досягнутому, тому в 1901 році він склав екзамен на ступінь магістра загальної історії в Петербурзькому університеті, що надавало право викладати у вищих навчальних закладах. У 1904 році Євгена Олександровича перевели на посаду наставника-керівника з історії та географії до Ніжинської гімназії і одночасно запросили читати лекції із загальної історії на історичному відділенні НІФІ князя Безбородька.

У 1906 році за рішенням попечителя Київської навчальної округи Є.О.Черноусова призначили директором однієї з найдавніших гімназій на Лівобережній Україні – Новгород-Сіверської, де він одночасно обіймав посаду і голови педагогічної ради жіночої гімназії. У листопаді 1908 року Євгена Олександровича перевели на ті ж посади до м. Кобеляки Полтавської губернії. Часті зміни місця роботи не дозволили зосередитись на наукових заняттях і завершити написання дисертації. Лише з виходом у відставку та переїздом до Харкова вчений повернувся до активного наукового студювання.

У 1910 році Є.О.Черноусов почав працювати приват-доцентом на кафедрі загальної історії Харківського університету, де проводив практичні заняття з середньовічної історії та читав спецкурс з історії Візантії. Одночасно він працював викладачем Вищих жіночих курсів і 2-ої чоловічої гімназії. У літній канікулярний час 1911 року вчений здобув відрадження до Константинополя для роботи в бібліотеках та архівах. Метою даної поїздки було визначення кола джерел для дослідження організації торгівлі та промисловості Візантії. Займаючись переважно в бібліотеці Російського Археологічного Інституту, де науковець опрацював кодекси Феодосія, Юстиніана, зібрання актів та документів Міклошича, Міллера, Сати, Геймбаха та ін. [2]. Значну підтримку і допомогу Черноусову в Константинополі надали відомі російські вчені Ф.І.Успенський, Б.А.Панченко та Ф.І.Шміт, які стояли на чолі цього закладу в той час.

Наприкінці 1911 р. Євген Олександрович був направлений у складі університетської делегації (до якої також входили професори В.П.Бузескул і Я.О.Денисов, приват-доцент М.О.Маслов) [3] на Перший Всеросійський з'їзд викладачів давніх мов до Петербурга [4]. Учасниками досить представницького з'їзду (269 представників із 129 міст) були як вчителі-класики, так і відомі вчені з усіх університетів та наукових установ Російської імперії, серед яких: В.В.Латишев, Ф.Ф.Зелінський, Г.Е.Зенгер, В.П.Бузескул, Б.В.Варнеке, С.А.Жебелев, М.І.Ростовцев, Б.В.Фармаковський та ін. Особливістю даного з'їзду було те, що кожний день зібрань завершувався лекцією одного з університетських учених, які знайомили делегатів з новими новинками [5]. Без сумніву, участь у такому науково-методичному заході залишила помітний слід і позитивно вплинула на подальшу діяльність Євгена Олександровича.

Саме «харківський» період став найбільш плідним і в науковому плані. На друге десятиліття ХХ століття припадають найвагоміші праці вченого, розпочинається його авторська співпраця з фаховими науковими виданнями, такими як «Византийский временник» і «Византийское обозрение» [6].

У часи Української революції Євген Олександрович активно залучився до національно-демократичного руху, увійшов до складу Слобідської української ради, а також до ради Харківської «Просвіти», яку очолив Д.І.Багалій [7]. Значною мірою завдяки цьому Є.О.Черноусова влітку 1918 року було обрано деканом Ук-

раїнського історико-філологічного факультету в Полтаві, але, на жаль, через відомі політичні події це призначення виявилось короткотрасним.

Наукова спадщина Євгена Олександровича порівняно незначна і становить близько десятка монографій і статей та кількох не надрукованих рукописів, разом з тим, частина з них не втратила своєї актуальності і науковості в наш час.

Коло наукових інтересів ученого збіглося з його викладацькою діяльністю – грецька та римська історія, історія Візантії, але саме остання зайняла найпомітніше місце в серці науковця. Це захоплення історією колись величної Візантійської імперії розпочалося ще зі студентських років. Кандидатська робота Євгена Черноусова, написана і успішно захищена у 1895 році в Історико-філологічному інституті в Ніжині, під назвою «Партії іподрому в Константинополі», збереглася до наших днів у вигляді рукопису в Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету [8]. У ній автор порушив частково підняту в той час у російській історіографії (Д.Ф.Беляев, Ф.І.Успенський) проблему генези константинопольських партій цирку. Дослідник аргументовано відстоює тезу про успадкування Константинополем даної інституції у своєї попередниці – Римської імперії. На сторінках досить значної за розмірами праці (168 сторінок) Є.О.Черноусов намагався простежити час виникнення константинопольських партій, встановити причини зростання їх могутності та занепаду. Розглянув дослідник також роль партій у народному представництві, їх структуру, військові функції та релігійну спрямованість, а також проаналізував політику візантійського уряду щодо їх підпорядкування. Молодий дослідник поглибив думку Ф.І.Успенського про те, що партії цирку мали, крім спортивних, військові функції і були організаціями народу, через які у широких мас Константинополя з'явилося своєрідне право брати участь у вирішенні політичних питань у «конституційній» формі – шляхом виказування побажань, схвалення або засудження урядової політики [9]. «Можно заключить, что цирк для народа был чем-то большим, чем только средством повеселиться. Он помогал народу, собравшись вместе и пользуясь этим, открыто заявлять о своих желаниях правительству» [10]. В цілому висновки дослідника, висловлені у даній праці, в подальшому були підтверджені у пізніших дослідженнях М.Левченком, Г.Манойловичем, А.Дьяконовим та ін.

Розробку проблем суспільного розвитку Візантії було продовжено в наступних працях ученого, і це не дивно. На думку науковця, «... история принадлежит к разряду так называемых общественных наук и имеет своей задачей прошлое развитие отдельных человеческих обществ или их комплексов, или, наконец, отдельных общественных слоев в их взаимодействии ... история – *summa summarum* всех наук, занимающихся человеком, как существом общественным» [11]. Подібні методологічні підходи простежуються і в наступних працях ученого: «История имеет своим предметом деятельность человеческих обществ в их прошлом развитии и взаимодействии. Я говорю обществ потому, что некоторые рассматривают нашу науку только как историю государства, между тем, как первое представляется нам более правильным, именно – став на такую точку зрения, более широкую (точку зрения общественной эволюции), мы можем проследить историю какого-нибудь народа из самого начала его исторического бытия, будь он еще на стадии до государственного развития (первобытная орда). Государство – в конце концов, только продукт деятельности в определенном направлении данного общества» [12]. У цілому Є.О.Черноусов відстоював еволюційну теорію у формі навмисного підкреслення безпосередньої спадковості тих чи інших візантійських закладів від інституцій Римської імперії [13]. Схильність до теорії континуїтету підштовхувала дослідника до розробки імператорського періоду римської історії, в якому він намагався знайти джерела ранньовізантійських закладів. Його перу належить досить солідна праця «Нариси з історії Римської імперії 180-235 рр. Підготовка смути III ст.». Вчений одним із перших науковців Російської імперії порушив проблему соціальної смути в Римі, плануючи свою працю як продовження в хронологічному плані вивчення римської імперії, котру розпочав Е.Д.Грімм, але відсутність будь-якої наукової літератури російською мовою та обмеженість дже-

рельної бази дослідження призвели до деяких прорахунків автора, якими, на думку критиків, було переважання культурно-історичної теми над аналізом закладів та їх функцій; перебільшення «занепадного» характеру всієї імператорської епохи, слабе залучення нумізматичного і епіграфічного матеріалу [14]. Разом з тим Євген Олександрович залишився відданим своїм науковим уподобанням. На його переконання, «Римская история на протяжении ряда веков, начиная с эпохи Гракхов и до конца Западной Римской империи, представляет нам целый ряд таких смен внутренних потрясений, переворотов, дезорганизации, борьбы партий, в подкладке которой лежало противоречие социальных, экономических и политических интересов, и периодов внутреннего покоя и затишья. Надо заметить при этом, что чем дальше, тем этот покой покупался все большим напряжением сил, все более и более дорогою ценою, ценою постепенного превращения свободной в своем самоопределении гражданской общины полноправных квиритов в прикрепленное общество, управляемое не выборными и подотчетными магистратами, а монархами того типа, который выработался на персидском и эллинистическом востоке, объем власти коих очень красноречиво определяется такой формулировкой в титуле императора, как *dominus et deus*. Чем дальше подвигается процесс исторического развития, тем склоннее становится та плоскость, по которой скользило римское общество от народоправства европейского характера к деспотии по восточному образцу» [15]. Дослідник визначив й основні причини, котрі підготували смуту і коренились в умовах римського суспільного розвитку і державності в цілому: «...Насилия, тирания или неспособность правителей, озлобление и революционное настроение управляемых в связи с бессилием сената и распущенностью армии – вот те факторы, которые сделали эту смуту неизбежной, а потрясения, связанные с нею, тем более тяжелыми» [16].

Підвищений інтерес дослідника до розвитку візантійського суспільства знайшов своє відображення у низці розвідок: «Головні риси суспільного й державного устрою Візантії», «Сторінка з культурної історії Візантії XI ст.», «Із візантійського закутка XIII ст.» і «Римські та візантійські цехи» [17]. Однією з кращих, на нашу думку, праць Є.Черноусова є дослідження про суспільний і державний устрій Візантії, в якій він виказав особисте ставлення до власної методології: «... задача (історика. – **Автор**) – *sine ira et studio* установити головні фактори і моменти розвитку даного суспільного організму, участь їх сравнительную важность и ценность, определить, что из них имело положительное, что отрицательное влияние на ход развития, а в результате представить облик этого общественного организма и те причины, которые так или иначе способствовали, как его росту, так и разложению» [18]. Візантійська імперія, або Ромейське царство, як називали його середньовічні греки, була, по суті, спадкоємницею Римської імперії у східній її частині. Одна частина цього спадку, на думку дослідника, потрапила до її рук у готовому закінченому вигляді, інші продовжували свій подальший розвиток, пристосовуючись до тих нових умов і фактів, які виникали по мірі розвитку історичного процесу [19]. Вчений піддав критиці існуючу в російській історіографії тезу про багатовіковий застій імперії і досить об'єктивно охарактеризував суспільний і державний устрій Візантії, відзначивши основні фактори, які вплинули на її підйом і занепад.

Певний інтерес для сучасних дослідників може становити і розвідка про римські і візантійські цехи, яка, з одного боку, є рецензією на книгу німецького вченого Альберта Штекля, а з іншого, власний погляд Євгена Олександровича на константинопольський підприємницький і торговельний стан крізь призму «Книги єпарха».

Не залишилась поза увагою вченого і така популярна в російській та українській історіографії XIX – початку XX століття проблема, як вплив візантійського права на становлення давньоруської правової системи, поділяючи точку зору низки вчених про відсутність якого-небудь суттєвого впливу візантійського законодавства на формування давньоруського права [20].

У цілому, суспільний розвиток та політико-правові відносини у Візантійській імперії посідали вагомe місце в науковій спадщині Євгена Олександровича Чер-

ноусова, одного з відомих українських візантинознавців першої чверті ХХ століття, доробок якого ще до кінця не оцінено.

1. Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и нач. XX века. Ч. 1. – Л., 1929; Ч. 2. – Л., 1931. Домановский А.М. О рукописи Е.А.Черноусова «Партии ипподрома в Константинополе» // Тезисы конференции «Ломоносов – 2001». – Москва, 2001; Историко-филологический институт князя Безбородько в Нежине. 1901 – 1912. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1913. – С. 64-65; Историография античной истории / Учебн. пособие под ред. проф. В.И.Кузицина. – М., 1980; Самойленко О.Г. Спадщина істориків Ніжинської вищої школи в історіографії ХІХ – ХХ ст. // Література та культура Полісся. Вип.14. – Ніжин, 2000. – С. 131-148; його ж. Дослідження проблем медієвістики вченими-істориками Ніжинської вищої школи наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Вип. 15. Серія: Історичні науки. №1.– Чернігів, 2002. – С. 85-87; його ж. Еволюція методологічних підходів та науково-проблемних орієнтацій в дослідженнях античної історії вчених Ніжинської вищої школи наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Вип. 27. Серія: Історичні науки. №2. – Чернігів, 2004. – С. 114-120.
2. Отчет о заграничной командировке летом 1911 года приват-доцента по кафедре всеобщей истории Е.А.Черноусова // Записки Императорского Харьковского Университета. – 1912. – Кн. 1. – Ч. Официальная. – С. 1.
3. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1911 год // Записки Императорского Харьковского Университета. – 1912. – Кн. 3. – Ч. Официальная. – С. 5.
4. Труды Первого Всероссийского съезда преподавателей древних языков. – СПб., 1912.
5. Зельченко В.В. От съезда к съезду: Опыт Первого всероссийского съезда преподавателей древних языков (1911 г.) в современной ситуации // Презентация Российской ассоциации школьных преподавателей древних языков. – М., 2008. – С. 3-4.
6. Черноусов Е.А. Дука, один из историков конца Византии // Византийский временник. – Т. XXI. – 1914; його ж. Сирийский источник по истории Византии // Византийский временник. – Т. XXV. – 1918; його ж. К вопросу о влиянии византийского права на древнейшее русское // Византийское обозрение. – 1916. – Т. II. – Вып. 2.
7. Рідне слово. – Харків. – 1917. – 22 квітня, 17 червня.
8. Домановский А.М. О рукописи Е.А.Черноусова ... – С. 1-2.
9. Там само.
10. Черноусов Е.А. Партии ипподрома в Константинополе. – [Нежин, 1895]. – С. 57-58.
11. Черноусов Е.А. Очерки по истории Римской Империи 180 – 235 гг. Подготовка смуты III века. – Харьков, 1911. – С. 3-4.
12. Черноусов Е.А. История Греции. Конспект лекций. Рукопись. – Нежин, 1906. – С. 3-4.
13. Очерки истории исторической науки в СССР: В 4-х т. – Т.3. – М., 1963. – С. 517.
14. Русская литература по всеобщей истории. Вып. 1. Библиографический обзор / Под ред. Д.М.Егорова. – М.-СПб., 1913. – С. 18.
15. Черноусов Е.А. Очерки по истории Римской Империи ... – С. 7-8.
16. Там само. – С. 273.
17. Черноусов Е.А. Основные черты государственного и общественного строя Византии // Записки Харьковского университета. – 1912. – Кн. 1. – С.1-10; його ж. Страница из культурной истории Византии XI в. // Там само. – 1913. – Т.І. – С. 1-16; його ж. Из византийского захалустья XIII в. – Харьков, 1914. – 21с.; його ж. Римские и византийские цехи // ЖМНП. – 1914. – № 9 (сентябрь). – С. 154-178.
18. Черноусов Е.А. Основные черты государственного ... – С. 3.
19. Там само. – С. 3-4.
20. Черноусов Е.А. К вопросу о влиянии византийского права на древнейшее русское // Византийское обозрение. – 1916. – Т. II. – Вып. 2. – С. 303.

В статье рассматриваются вопросы научной и образовательной деятельности и творческого наследия выдающегося украинского ученого в области античной и византийской истории Евгения Черноуса. Основное внимание сосредоточено на подходах исследователей к изучению социального развития в истории византийского средневековья.

The article examines the scientific and educational activities and creative legacy of the famous Ukrainian scientist in the field of ancient and Byzantine history Yevgeny Chernousov. The main attention is focused on the researcher's approaches to the study of social development in the history of the Byzantine Middle Ages.

Юлія Кузьменко

●

ДИНАМІКА СОЦІОПРОФЕСІЙНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В УМОВАХ РОЗГОРТАННЯ КУРСУ НА ПЕРЕБУДОВУ (квітень 1985 – січень 1987 рр.)

У статті розглядається проблема соціо професійних характеристик партійно-радянської номенклатури УРСР на початковому етапі перебудови та динаміки їх змін під впливом кадрової політики М. Горбачова. На основі аналізу статистичних даних про склад та плинність керівних та управлінських кадрів автор доводить, що на цьому етапі історичного розвитку держави українська номенклатура не могла стати «локомотивом» реформаційного курсу в республіці.

Ключові слова: курс на перебудову, кадрова політика, номенклатура, геронтократія, технократія, кадрові ротації, партійно-політичний досвід.

У будь-якій державі, незалежно від її політичного режиму та форми правління, успіх реалізації загальнополітичного курсу завжди залежав не лише від ініціаторів і авторів цього курсу, а в першу чергу від тих, хто його втілював на місцях. Головним засобом контролю керівників над управліннями ставала кадрова політика, за допомогою якої панівна верхівка генерувала необхідний для держави функціонально-адміністративний персонал. Радянський Союз не був винятком. Вище партійно-державне керівництво СРСР, розгорнувши у 1985 р. широкомасштабні перетворення в країні, одночасно прагнуло сформувати опору курсу на перебудову як на всесоюзному, так і на республіканському рівнях, використовуючи з цією метою важелі кадрової політики. Адже, прийшовши до влади, М. Горбачов був переконаний, що «локомотивом» перебудови мала стати саме номенклатура.

Аналіз статистичних даних про склад та плинність кадрів, які обіймали керівні та управлінські посади в УРСР, дасть можливість з'ясувати динаміку та напрямок внутрішніх трансформацій, що відбувалися в середині партійно-радянської номенклатури України у 1985 – на початку 1987 рр. під впливом нових тенденцій у кадровій політиці.

Основними критеріями аналізу стали вік, освітньо-кваліфікаційний рівень, робочий та партійний стаж, національний та гендерний склад вищих партійно-державних органів влади та управління. Сукупність цих показників, проаналізована в динаміці, дає важливу інформацію про стан політичного та господарського апаратів. Окрім того, відтворення узагальнюючого соціо професійного образу владного прошарку УРСР дозволить визначити його вплив на хід, характер і темпи перебудови в республіці.

Вік. До 1930 р. партійна верхівка СРСР на 60-80% поповнювалася за рахунок молодих людей, які не досягли 40-річного віку. До 1940 р. на верхівку владної піраміди партії не прийшла жодна людина старша 49 років. Однак поступово «віковий ценз» приходу до влади змінювався. В останньому сталінському поповненні партійної верхівки 1952 року не було жодної людини, яка була б молодшою 40

© Кузьменко Юлія Володимирівна – аспірантка кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

років. Для порівняння наведемо ще деякі статистичні матеріали: середній вік члена Політбюро, обраного на VIII з'їзді партії (1919 р.), становив 38 років, на XVIII з'їзді партії (1939 р.) – 48,8, на XXII (1961) – 56,1, на XXVI (1981 р.) – 67,7 років [1, с. 38]. Отже, на початок 80-х років тенденція кадрового застою в країні та катастрофічного старіння номенклатури стала очевидною. Середній вік вищого партійного керівництва СРСР у середині 80-х рр. XX ст. наближався до 70 років.

Станом на 1 січня 1985 р. серед працівників апарату ЦК КПУ переважали працівники віком 40-50 років (зокрема, 41-45 років – 28,73%; 46-50 років – 29,84%). Особи віком старше 60 років становили менше 4% [11, арк. 1].

Серед перших, других секретарів та секретарів обкомів ситуація була дещо гіршою: переважали працівники, які перебували у віковій категорії 46-50 років (39,68%) та 51-55 років (24,6%). Показник кількості осіб, що були старші 60 років, становив майже 8%. Наймолодшою виявилася група перших, других секретарів, секретарів, та завідувачів відділами міськкомів, міських райкомів та райкомів Компартії України. Серед них майже 20% осіб – працівники віком 31-35 років, майже 29,5% – 36-40 років, 22,5% представників вказаних парткомів були у віці 41-45 років і лише менше 1% складали особи старші 60 років [11, арк. 31].

Кадри, що належали до радянської номенклатури УРСР, теж були переважно у віковій категорії від 41 до 55 років. Винятком були працівники Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів, серед яких 27,5% становили особи 56-60 років та 21,6% – старші 60 років. І, закономірно, наймолодшою кадровою групою були працівники комсомолу (до 30 років – більше 60%; від 31 до 35 років – майже 34%) [12, арк. 1; 13, арк. 1; 14, арк. 1; 15, арк. 1; 16, арк. 1; 17, арк. 1].

Протягом 1985-1986 рр. вікові характеристики партійно-радянської номенклатури фактично не змінилися, за винятком деяких нюансів. А саме, протягом 1985 року кількість працівників апарату ЦК КПУ, які були старші 60 років, зросла з 3,8% до 5,7%, а серед працівників Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів цей відсоток зріс з 21,6 до 35,9, а на початку 1987 р. він становив 42,6 [20, арк. 5; 25, арк. 5; 28, арк. 5], що з одного боку, суперечило всесоюзній кадровій політиці, спрямованій на омолодження кадрового складу керівних працівників, але з іншого – не суттєво впливало на загальну вікову характеристику партійно-радянської номенклатури УРСР, що виглядала значно краще, ніж всесоюзна номенклатура і, особливо, керівна верхівка держави. На нашу думку, це можна пояснити тим, що остання намагалася протиставити старінню влади квотування за віком: ЦК КПКС вимагав від усіх органів звітів про представництво молоді в структурах влади. Завдяки застосуванню квотам середній вік працівників апарату ЦК КПУ станом на 1 січня 1985 року був на 20 років менший, ніж, наприклад, вік членів Політбюро ЦК КПКС, і становив 48,5 року.

Загалом аналіз статистичних даних про склад кадрів, які перебували на номенклатурних посадах в УРСР протягом 1985 – початку 1986 рр., дозволяє зробити такі висновки. По-перше, в апараті ЦК КПУ складається специфічна ситуація: з одного боку, відбувається «омолодження» кадрів, як і по всій партноменклатурі в цілому. І хоча, показники вікової категорії осіб до 30 років протягом зазначеного періоду не сягнули більше 3,2%, однак у кадровому складі все ж спостерігається деяке збільшення притоку «молоді» переважно за рахунок осіб віком від 36 до 40 років. Але з іншого боку, водночас в апараті ЦК Компартії України дещо зростають категорії осіб віком від 51 до 60 років та старших 60 років.

По-друге, у радянській номенклатурній когорті «омолодження» кадрів фактично не відбулося, натомість категорія осіб віком від 56 до 60 років та старших 60 років кількісно зростає. Таким чином, якщо партійні кадри хоча не суттєво, але все ж оновлювалися за рахунок молодих кадрів, то в радянській номенклатурі відбувалися зворотні процеси.

Зрештою, тенденція до «старіння» працівників вищих партійних та державних

органів влади та одночасне «омолодження» керівних кадрів середньої та нижчої владної ланки наштовхує на думку про намагання компенсувати за рахунок останніх процес старіння правлячої верхівки республіки та «приховати» ці процеси під цілком привабливим середньостатистичним відсотком.

Проте вікова ситуація у партійно-радянській номенклатурі УРСР в порівнянні з загальносоюзними показниками, що переконливо вказували на існування в СРСР геронтократії, була значно кращою.

Освітньо-кваліфікаційний рівень. Аналіз статистичних даних про освітній рівень, спеціальність та наявність наукових ступенів показує: по-перше, не менше 99% керівних партійно-радянських кадрів мали вищу освіту [11, арк. 1; 19, арк. 1, арк. 3; 20, арк. 3; 22, арк. 1; 24, арк. 1, арк. 3, арк. 6; 26, арк. 1; 27, арк. 1, арк. 3, арк. 6]. Вірогідно, це є свідченням багаторічної планової кадрової політики в СРСР та УРСР, спрямованої на перетворення партійно-державної номенклатури на радянський елітарний прошарок шляхом підвищення її освітнього рівня. Для порівняння можна навести статистичні дані початку 20-х рр., що вміщені у монографії М.Дорошка «Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.)»: на 41 члена ВУЦВК вищу освіту мали лише 17 осіб, середню – 14, початкову – 6, домашню – 4 [3, с. 173].

По-друге, спостерігається тенденція хоча і незначною, але зростання відсотка осіб, які отримали науковий ступінь, що можна також віднести до беззаперечних позитивів кадрової політики даного періоду. Винятком були працівники апарату ЦК КПУ, серед яких відсоток осіб зі ступенем кандидата наук протягом 1985 – 1987 рр. знизився більше ніж на 1%.

По-третє, аналіз статистичних даних доводить, що на початковому етапі перебудови значну увагу приділяли не лише професійному рівню керівних кадрів, але й підвищенню партійної освіченості. Зокрема, серед партійної номенклатури протягом січня 1985 – січня 1987 рр. кількість працівників, які мали вищу партійно-політичну освіту, зросла у середньому на 2% і приблизно становила близько 39%. Найбільшим цей відсоток був серед перших, других секретарів та секретарів обкомів партії (у 1985 р. – 48,8% з них мали вищу партійно-політичну освіту, а у 1987 р. – 54,3%) [11, арк. 31; 26, арк. 31], а також серед завідувачів відділів обкомів (1985 р. – 45,1%, 1987 р. – 49,7%) [18, арк. 109; 24, арк. 163]. Меншим виявився середньостатистичний відсоток радянських і господарських працівників з вищою партійно-політичною освітою. Так, наприклад, серед працівників Ради Міністрів, Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР цей показник хоча і зріс з 11,8% до 14,8% протягом 1985-1987 рр., та все ж він залишався низьким, а серед господарників (працівників промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку та керівників підприємств сільськогосподарського виробництва) кадрів з вищою партійно-політичною освітою було не більше 3,4% у 1985 р. та 5,7% у 1987 р. [20, арк. 5; 25, арк. 5; 28, арк. 5; 19, арк. 10-11; 27, арк. 10-11].

По-четверте, у політичній практиці УРСР був наявний своєрідний діалектичний зв'язок між особливостями того чи іншого політичного курсу та тими, хто цей курс впроваджував у життя. З одного боку, всесоюзний чи республіканський політичний курс вимагав, щоб номенклатура складалася з таких кадрів, освіта та спеціалізація яких відповідали б стратегічним завданням держави. З іншого ж – тип спеціальності (гуманітарний чи технічний) переважної частини номенклатури визначав її ціннісні орієнтації та впливав на різні сфери життя республіки. В освітньо-кваліфікаційному рівні партійно-радянської номенклатури УРСР завжди була очевидною своєрідна диспропорційність між представниками технічних та гуманітарних спеціальностей, що було пов'язано спочатку з курсом керівництва держави на індустріалізацію, потім з «холодною війною», яка спричинила посилений розвиток військово-промислового комплексу в Радянському Союзі. Таким чином, необхідність керівних кадрів з технічною освітою диктувалася стратегічними курсами розвитку держави, що визначалися на найвищому рівні.

Період перебудови не став винятком. Курс на «прискорення» зумовлював по-

становку нових професійних вимог перед керівними кадрами, а саме розуміння науково-технічних основ виробництва, економічні знання та практичні навички володіння методами боротьби за високу продуктивність праці та якість продукції [5, с. 83]. Це зумовлювало поглиблення традиційної диспропорційності між «технарями» та «гуманітаріями» в номенклатурних колах. Зокрема, серед партійної номенклатури представники з вищою інженерною освітою становили приблизно 45% від загальної кількості працівників з вищою освітою, а у сукупності з економістами (у тому числі інженерами-економістами), кількість яких становила в середньому близько 11%, представники з інженерно-економічною освітою впевнено зайняли більше половини керівних посад у партапараті. Подібною ситуація була і серед радянської номенклатури. Так, наприклад, серед керівних працівників Ради Міністрів, Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР, обл-, міськ- та райвиконкомів кількість інженерів протягом січня 1985 – січня 1987 рр. зросла більше ніж на 2% (з 46,03 до 48,14%) [20, арк. 3; 28, арк. 3].

Домінування керівників з технічною освітою і, відповідно, малочисельність гуманітаріїв стало значимим фактором, що визначив технократичну орієнтацію системи республіканського управління. Варто зазначити, що технократизм призвів у СРСР до байдужого, а подекуди й негативного ставлення владної верхівки до проблем соціального, екологічного та культурного характеру. Це, у свою чергу, вплинуло на формування «шкали пріоритетів», за якою визначалися напрямки використання ресурсів. Віддаючи перевагу сфері промисловості та ігноруючи інші сфери життя суспільства, технократи прирікали соціально-культурну сферу на «залишкове» фінансування. Наслідки цієї тенденції залишаються відчутними і нині.

І останнє, аналізуючи статистичні дані про освіту партійно-радянської номенклатури, можна зробити висновок, що вища інженерна та економічна освіта в УРСР була стартовою сходинкою на кар'єрній драбині для більш ніж 50% номенклатурників. Освітяни теж мали чимало шансів опинитися на відповідальній партійній чи радянській посаді. Деяко меншою була така можливість для агрономів, зоотехніків, ветлікарів, юристів та журналістів. А для представників медичної професії доступ до вищих керівних посад був взагалі обмежений [11, арк. 1; 19, арк. 1, арк. 3; 20, арк. 3; 22, арк. 1; 24, арк. 1, арк. 3, арк. 6; 26, арк. 1; 27, арк. 1, арк. 3, арк. 6].

Стаж роботи. Важливим штрихом у соціо професійному портреті партійно-радянської номенклатури є рівень досвідченості, визначити який можна завдяки аналізу стажу роботи на посаді, що обіймалася, та стаж керівної та відповідальної роботи у певній галузі. Крім того, ці ж дані дають інформацію і про змінюваність кадрів.

Як уже зазначалося, протягом 1985-1987 рр. в Українській РСР відбулися певні ротації в керівних колах, і хоча вони були не такими широкомасштабними, як на всесоюзному рівні, та все ж зачепили фактично всі номенклатурні категорії.

Так, у 1985 – 1987 рр. серед партійної номенклатури працівники, які перебували на посаді менше одного року, становили приблизно від 12 до 16%. Причому, якщо в апараті ЦК КПУ основні кадрові зміни відбулися протягом 1986 року (в результаті чого, станом на 1 січня 1987 р., в апараті нараховувалося близько 18% працівників цієї категорії, що майже удвічі більше ніж за попередній звітний період) [26, арк. 1], то на рівні обкомів і особливо міськкомів, міських райкомів та райкомів основні оновлення відбулися вже протягом 1985 року, внаслідок чого кількість нових кадрів зросла на 10% і становила більше ніж 1/4 від усієї кількості працівників [22, арк. 31; 23, арк. 1].

Проте більшість представників партноменклатури у 1985-1987 рр. мала стаж роботи на відповідній посаді від 1 до 3 років (середньостатистичний відсоток – 27) та від 5 до 10 років (приблизно 23%). Проте, слід відмітити, що в партноменклатурі зберігався певний паритет між усіма категоріями працівників за стажем роботи.

Серед радянських та господарських керівних кадрів оновлення кадрового складу відбувалося більш динамічно. Зокрема, категорія працівників, які працювали на посаді менше 1 року, стрімко зростала (від 10,6% у січні 1985 р. – до 23,6% у січні 1987 р.) за рахунок кількісного скорочення усіх інших категорій працівників, особливо скоротилася чисельність кадрів, які обіймали певну посаду протягом 3 – 5 років (від майже 18% у 1985 р. до 13,4% у 1987 р.). Однак подібно до відповідальних партійних працівників склад радянської та господарської номенклатури за стажем роботи можна вважати відносно пропорційним. Винятком були лише працівники ВР УРСР, Президії ВР УРСР та Ради Міністрів УРСР, серед яких, станом на 1 січня 1987 р., працівники зі стажем роботи на відповідній посаді до 1 року становили лише 6,6%, від 1 до 3 років – 16,4%, від 3 до 5 років – 9,8%, від 5 до 10 років – 29,5% та більше 10 років обіймали посаду аж 37,7% [20, арк. 5; 25, арк. 5]. З одного боку, це було закономірним наслідком потреби у досвідчених кадрах на вищих державних посадах, однак, з іншого – зіставивши наведені дані з віковими показниками цієї когорти радянської номенклатури (42,6% становили особи віком 60 років і більше), можна констатувати факт її найбільшої закостенілості.

Важливо відмітити, що домінуюча кількість керівних кадрів УРСР мали більше 10 років стажу керівної та відповідальної роботи у певній галузі. Зокрема, серед партійних працівників цей відсоток приблизно дорівнював 60, а серед радянських і господарських керівних кадрів – близько 70.

Отже, оновлення кадрового складу партійно-радянської номенклатури УРСР протягом 1985 – 1986 рр. суттєво не вплинуло на рівень досвідченості працівників, адже воно відбувалося переважно за рахунок внутрішньогалузевих ротаций (так званих «пересаджувань»), а не шляхом інкорпорації нових кадрів.

Політична «соціалізація» (партійний стаж). Інформація про час вступу керівних кадрів УРСР до лав Компартії України є надзвичайно важливою для розуміння ментальних підвалин номенклатури, які керували нею у повсякденних практиках. Адже реальний політичний досвід ставав основою для вироблення особистих тактик поведінки та способу мислення кожного окремого представника правлячої чи управлінської верхівки та усієї номенклатури в цілому.

Згідно зі статистичними даними за 1985 – 1987 рр., абсолютна більшість партійно-радянської номенклатури (приблизно від 40 до 50%) УРСР стала членами Компартії України у період з 1956 по 1965 рр. [11, арк. 1; 19, арк. 1, арк. 3; 20, арк. 3; 22, арк. 1; 24, арк. 1, арк. 3, арк. 6; 26, арк. 1; 27, арк. 1, арк. 3, арк. 6]. Це зумовлювало наявність ряду суперечливих тенденцій в партійно-державному керівництві республіки.

По-перше, смерть Й. Сталіна, критика «культу особи» і його наслідків мали величезний вплив на радянську політичну систему. Припинення репресій, розгортання реабілітаційних процесів та лібералізація суспільно-політичного життя створювали якісно нову атмосферу в партійних колах. До того ж на XX з'їзді КПРС було прийнято рішення про розширення прав союзних республік, що давало більшу свободу дій республіканській номенклатурі [8, с. 103]. Одночасно з політичними процесами в літературному житті кінця 50-х – початку 60-х рр. зароджується течія «шістдесятників», що суттєво впливала на громадську думку. Тому закономірно, що для когорти номенклатурників, яка стала на партійний шлях у період правління М. Хрущова, реформаційні ідеї не були чимось чужорідним і не сприймалися як щось нереальне. На нашу думку, хоча, ймовірно, далеко не усім подобалися реформи у такому вигляді, в якому їх пропонував Хрущов, та все ж цьому поколінню партійно-державних керівних та управлінських кадрів був притаманний «політичний ген» реформізму.

По-друге, за період формування партійно-політичного досвіду більшості кадрів партійно-державного керівництва та управління (1956-1985 рр.) відбулося 3 – 4 зміни перших секретарів ЦК КПУ (1953– 1957 рр. – О.І. Кириченко; 1957-1963 рр. – М.В. Підгорний; 1963– 1972 рр. – П.Ю. Шелест та з 1972 р. – В.В. Щербицький), кожен з яких впроваджував у життя свій політичний та економічний курс. І хоча

їхня політика здійснювалася в єдиному руслі, та все ж мала суттєві відмінності, що були пов'язані не лише з особистісними якостями перших секретарів та власним баченням проблем соціально-економічного та політичного розвитку республіки, але й зумовлювалася відносинами з союзним центром. Суттєво різнилися також стиль та методи керівництва і, особливо, кадрова політика.

До того ж ця номенклатурна генерація формувалася не лише під безпосереднім впливом перших секретарів ЦК КПУ, але й під опосередкованою дією вищого керівництва Радянського Союзу, що протягом 1956-1985 рр. змінювалося п'ять разів.

Часті зміни влади на всесоюзному та республіканському рівнях виробили у номенклатури УРСР своєрідний «імунітет» до новаторських починань вищого керівництва держави, зводячи їх нанівець. Своєрідна вічікувальна позиція згодом набула знакової для номенклатури періоду перебудови ознаки – пристосуванства.

Конформізм, з одного боку, був негласною вимогою як до керівника, так і до пересічного функціонера, оскільки ієрархія влади, жорсткий внутрішньопартійний «моральний кодекс» та необхідність постійної взаємодії з партійним та будь-яким іншим колективом змушували постійно підлаштовуватися, а можливо, і долати власні принципи та переконання. Адже номенклатура являла собою своєрідний «розумний організм», систему, потрапивши до якої, людина мала «грати за її правилами», в іншому випадку існувала загроза фізичної розправи (сталінські репресії) або краху всієї кар'єри (постсталінський період). З іншого боку, це породжувало «роздвоєння реальності» номенклатурника на формальну, яка відображалася у звітній документації, офіційних промовах та виступах, та неформальну, що найчастіше характеризувалася вмилім імітуванням того виду активності, який хоче бачити вище керівництво. Як наслідок, будь-які реформаторські починання, що спускалися з центру, пробуксовувалися на місцях. Так, в одній з довідок про організаторську та організаційно-масову роботу місцевих рад народних депутатів вказувалося: «Дехто підлаштовується під нові віяння, слова «перебудова», «прискорення», «людський фактор», нічого не змінюючи у практиці організаційної роботи, некритично підходить до оцінки кінцевих результатів своєї діяльності, не відчуваючи вимог часу» [10, арк. 57]. Звітна документація партійних комітетів і радянських органів влади 1985 – початку 1987 рр. рясніла подібними зауваженнями.

По-третє, зіставлення даних про партійний та робочий стаж партійно-радянської номенклатури дає відомості про те, що більшість з партійного призову 1956 – 1965 рр. досягнула певних кар'єрних висот у період «застою» (адже близько 60% партійної та 70% радянської номенклатури, станом на 1 січня 1985 р., мали більше 10 років стажу роботи на керівній та відповідальній посадах).

У період правління Л. Брежнєва скоротилося оновлення кадрів, збільшився їх середній вік. Зросла кількість формальних показників, яких потребувала бюрократична машина, щоб виправдати своє існування. У цій соціальній групі сформувалися свої норми, з'явилися ритуали, сформувався певний дух. Усе це свідчить про те, що номенклатура почала жити своїм життям, набрала достатньо сили для того, щоб самій себе підтримувати, відтворювати, оберігати свої межі та захищати інтереси [4, с. 215]. Вказані риси функціонування номенклатури і, у першу чергу, стабільність кадрів перетворили її з інструмента вирішення державних задач на інститут захисту вузькокорпоративних інтересів [6, с. 44]. Період правління Л. Брежнєва став золотим віком номенклатури [7, с. 76].

Отже, вища партійно-радянська номенклатура УРСР у період 1964 – 1982 рр. була у виключно комфортних умовах. Винятком стало хіба що призначення на посаду першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, внаслідок чого в республіці відбулися деякі кадрові зміни. Інноваційні підходи М. Горбачова у кадрових питаннях створювали для номенклатури труднощі, від яких вона вже встигла відвикнути, тому модернізаційна пасивність партійно-радянської номенклатури була

цілком закономірним явищем, яке супроводжувалося імітацією активності та підлаштуванням.

Національний склад. Офіційним початком антиукраїнського наступу в УРСР вважається доповідь Л.Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС у 1971 р., у якій прозвучала теза про необхідність формування нової історичної спільноти – радянського народу. На думку Я.Грицака, її практична реалізація передбачала усунення «буржуазно-націоналістичних пережитків», що стояли на шляху формування цієї нової історичної спільноти, та русифікація усіх народів СРСР [2, с. 288]. Втілення рішень XXIV з'їзду розпочалося з приходом до влади в УРСР В. Щербицького та іншими кадровими перестановками, котрі привели до ключових посад антиукраїнськи налаштованих функціонерів, зокрема В. Маланчука. Однак, незважаючи на те, що русифікаторська політика нанесла значної шкоди мовно-культурному життю республіки, у національному складі керівних та управлінських кадрів продовжували домінувати українці. Так, станом на 1 січня 1985 р. кількість українців за національністю в рядах партійно-радянської номенклатури УРСР становила приблизно 74%, росіян – 23%, білорусів – близько 1% та представників інших національностей – в цілому, теж близько 1% [11, арк. 1; 19, арк. 1, арк. 3; 20, арк. 3; 22, арк. 1; 24, арк. 1, арк. 3, арк. 6; 26, арк. 1; 27, арк. 1, арк. 3, арк. 6]. Згідно з даними перепису населення УРСР за 1989 р., українці становили 72,73%, росіяни – 22,07%, білоруси – 0,86% [30, с. 83]. Це свідчить про те, що на момент початку перебудови зберігалася відносна симетрія між національним складом керівних та управлінських кадрів УРСР та національним складом населення республіки.

Але, простежуючи динаміку зміни складу партійно-радянської номенклатури УРСР за національним критерієм, виявляється цікава тенденція до кількісного зростання відсотку росіян у вищих органах влади. Зокрема, протягом січня 1985 – січня 1987 рр. серед працівників апарату ЦК КПУ кількість росіян зростає майже на 1%, серед перших, других секретарів та секретарів обкомів партії – більше ніж на 1,5%, серед перших, других секретарів, секретарів та завідувачів відділами міськкомів, міських райкомів та райкомів КПУ – майже на 2% [11, арк. 1, 31; 18, арк. 135; 26, арк. 1, 31]. У вищих радянських органах влади – Верховній Раді УРСР, Президії ВР УРСР та Раді Міністрів – кількість росіян теж зростає майже на 2,5%, причому це кількісне зростання відбувалося за рахунок скорочення українців на відповідний відсоток. Зважаючи на невеликий статистичний відсоток номенклатури у професійній структурі в масштабах республіки, це зростання виглядає некритичним. Але, зіставивши його з динамікою зміни національного складу номенклатури по галузях, усе ж мусимо констатувати явище концентрації росіян у найбільш статусних сферах.

Зокрема, у 1985 році росіяни мали достатньо міцні позиції (30% і більше) на керівних посадах у таких ключових сферах, як промисловість, будівництво, транспорт і зв'язок (близько 36%) [19, арк. 10], наука (32%) [19, арк. 12], культура, мистецтво та охорона здоров'я (30%) [19, арк. 14]. Станом на 1 січня 1987 р., відсоток росіян також стрімко збільшився серед комсомольських працівників (з 24,3% до 29,4%), котрі становили ядро «молодої генерації» партпрацівників [27, арк. 8]. Показово, що це зростання відбувалося за рахунок скорочення українців. На основі аналізу статистичного ряду коливання національного складу номенклатури у 1985 – 1987 рр. можемо виділити також закономірність зростання частки росіян у статусних та економічно вигідних сферах життя республіки та їх зменшення у «непривабливих». Наприклад, у 1985 р. росіяни займали 25% керівних посад у сфері торгівлі, до 1987 р. цей показник зріс до 32,1% [19, арк. 20; спр. 27, арк. 20]. В умовах загострення економічної кризи та зростання кількості дефіцитних товарів номенклатурні крісла у сфері торгівлі давали своїм власникам не лише прямий доступ до матеріальних благ, але й неформальний високий статус у суспільстві, що зумовлювався поширенням такого явища, як блат. За відповідний часовий проміжок частка росіян серед керівництва сільськогосподарського виробництва, що було менш перспективним у плані задоволення особистих чи кор-

поративних інтересів, зменшується з 18,6% до 13,21% % [19, арк. 11; 27, арк. 11].

Варте уваги й те, що частка росіян протягом 1985 – 1987 рр. особливо зросла серед членів міністерств та відомств (з 24,7% до 40%), тобто тих інституцій, що тлумачили розпорядження центру і мали змогу безпосередньо впливати на хід їх впровадження [21, арк. 1; 29, арк. 1].

Гендерний аспект. Радянська епоха вважається дослідниками добою високого рівня інтеграції жінок у керівні сфери політичного, наукового та культурного життя [9, с.114]. Однак це не дає підстави заперечувати той факт, що партійно-радянська номенклатура мала чоловіче обличчя. Станом на 1 січня 1985 р., кількість жінок у вищих партійних і радянських органах влади коливалася у межах 4,9 – 7,8%. Найбільшим відсоток жінок був серед перших, других секретарів, секретарів та завідувачів відділами міськкомів, міських райкомів та райкомів КПУ (20,68%). Серед радянських керівних та управлінських кадрів більше 10% жінки становили лише у профспілковій роботі, пресі та республіканських громадських організаціях. Зважаючи на вимоги вищих партійно-державних органів влади щодо включення до номенклатури та резерву більшої кількості жінок [5, с. 116], протягом 1985 – 1987 рр. відсоток останніх на партійних посадах дещо зростає, зокрема, в рядах перших, других секретарів та секретарів обкомів партії їх чисельність зростає з 4,8% до 7,8%, а серед перших, других секретарів, секретарів та завідувачів відділами міськкомів, міських райкомів та райкомів КПУ – з 20,7% – до 24,4%. Одночас протилежною була тенденція в радянських органах влади та господарських структурах, у яких середньостатистичний показник кількості жінок знизився на 1% [11, арк. 1; 19, арк. 1, арк. 3; 20, арк. 3; 22, арк. 1; 24, арк. 1, арк. 3, арк. 6; 26, арк. 1; 27, арк. 1, арк. 3, арк. 6]. Таким чином, кадрова політика на початковому етапі перебудови незначною мірою зачепила радянську «жіночу еліту». Вона, як і раніше, залишалася малочисельною. Проте, не можна не згадати про Валентину Шевченко, яка протягом 1984 – 1990 рр. була Головою Президії Верховної Ради Української РСР і стала справжнім еталоном жінки-високопосадовця в УРСР.

Отже, соціо професійний портрет номенклатури у 1985-1987 рр. відображав загальний розвиток процесів перебудови в Українській РСР. Початковий етап перебудови характеризувався конфліктом впроваджуваних ідей та реального становища всього державного механізму. Ця ситуація проектувалася на номенклатуру, у котрій все виразнішими ставали суперечності в динаміці та напрямку розвитку її партійної та радянсько-господарської складових. Перша прагнула до втілення (або, принаймні, імітувала це прагнення) ідей перебудови, що висувалися М.Горбачовим, та усіляко виявляла прихильність до них. На практиці це відобразилося у деякому омолодженні, підвищенні освітнього рівня представників партійної номенклатури, збільшенні чисельності жінок в її рядах тощо. Натомість у радянській та господарській номенклатурі відбувалися абсолютно зворотні процеси, які в умовах постійних ротаций керівних та управлінських кадрів у межах стандартного номенклатурно-кар'єрного циклу «господарська – партійна – радянська – партійна робота» найчастіше зводили нанівець усі позитивні зрушення.

Соціо професійні характеристики партійно-радянської номенклатури УРСР у загальних рисах відповідали вимогам, які були продиктовані курсом М. Горбачова на «прискорення» економічного розвитку держави (зокрема, відносно молодий середньостатистичний вік, переважання інженерно-економічної освіти тощо). Це зумовило значно менший масштаб кадрових змін у республіці у порівнянні зі загальносоюзними показниками. Проте партійно-політичний досвід номенклатури УРСР спричинив формування своєрідного «системного ефекту», що втілювався у колективному «імунітеті» до будь-яких новацій та породив такі знакові явища періоду перебудови, як конформізм, формалізм, імітація активності тощо. Тому вважаємо, що номенклатура, у силу своєї природи, що зумовлювалася усталеними номенклатурними практиками, не могла стати «локомотивом» реалізації ідей перебудови. Відповідно, початковий розрахунок на це новообраного Генсека був хибним.

1. Вишневський А. Высшая элита РКП(б) – ВКП(б) – КПСС (1917 – 1989): немного статистики // Мир России. – 1997. – №4;
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.;
3. Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.): Монографія. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.;
4. Дудкина Д. Советская кадровая политика и местный государственный аппарат (1917 – 1991 гг.): диссертация...канд. исторических наук: 07.00.02. – Самара, 2002;
5. Материалы XXVII съезда КПСС. – М.: Политиздат, 1986. – 352 с.;
6. Мохов В.П. Номенклатурная организация власти: функциональные пределы // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. – 360 с.;
7. Пихоя Р. От номенклатуры к олигархии. Функционально-социальная группа на пути к сословию // Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность/ Под общей ред. Т.И. Заславской. – М.: МВШКЭН, 2000
8. Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель». – М.: Олма-Пресс, 2002. – 511 с.;
9. Силласте Г. Женские элиты в России и их особенности // Общественные науки и современность. – 1994. – № 1;
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 15, спр. 102;
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.67, спр. 1223;
12. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр. 1226;
13. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1227;
14. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1228;
15. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1229;
16. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1231;
17. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1232;
18. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1235;
19. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1243;
20. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1244;
21. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1245;
22. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1263;
23. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1273;
24. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1280;
25. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1281;
26. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1302;
27. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1319;
28. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1320;
29. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1321;
30. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник. Серія «Україна на межі тисячоліть». ДНВП «Картографія», К., 2001. – 88 с.

В статье рассматривается проблема социофессиональных характеристик партийно-советской номенклатуры УССР на начальном этапе перестройки и динамики их изменения под влиянием кадровой политики М. Горбачева. На основе анализа статистических данных о составе и сменяемости руководящих и управленческих кадров автор доказывает, что на этом этапе исторического развития государства украинская номенклатура не могла стать «локомотивом» реализации реформационного курса в республике.

The article looks at the problem of socio-professional features of the Soviet Ukraine party nomenclature at the early stage of Perestroika and explains the dynamics of their change under the influence of Gorbachev's personnel policy. On the basis of the in-depth analysis of statistics on the body and fluctuation of executive and management personnel, the author proves that at the given stage of the state development Ukrainian nomenclature couldn't become the driving force of reforms in the republic.

ЛИСТУВАННЯ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО З ВІДОМИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ДІЯЧАМИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

У статті вміщене листування М.Коцюбинського з відомими українськими діячами – Л.Українкою, В.Винниченком, М.Могилянським, О.Куліш. З цих листів дізнаємося про розвиток української культури наприкінці XIX – на початку XX століть.

На сучасному етапі відчувається потреба суспільства в об'єктивному відтворенні подій минулого, у визначенні ролі окремих діячів у суспільно-культурному житті того часу. Останнім часом значна увага надається публікації приватних листів, оскільки приватне листування більш повно віддзеркалює думки їх авторів. Такого плану кореспонденція є джерелом до вивчення передусім життя та творчості діячів, стосунків між ними.

На сьогодні велике значення набуває архів М. Коцюбинського, що містить листування мало не з усіма його сучасниками – видатними українськими діячами. Вивчення цієї спадщини допоможе встановити головну лінію розвитку української культури взагалі та літератури зокрема в умовах царської цензури. Нижче подані листи Лесі Українки, адресовані М.Коцюбинському, листи письменника до В.Винниченка, до дружини М. Куліша, до М. Могилянського. Ці матеріали зберігалися у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Листи Лесі Українки до Михайла Коцюбинського

Італія

Неаполь

Київ, 13 грудня 1893 р.

Високоповажний добродію!

Мені доручено повідомити Вас про ту зміну, що зайшла в Редакції «Дзвінка». Товариство Педагогічне у Львові згодилося на те, щоб українські твори надслані до «Дзвінка» редагувались у Києві і щоб до Львова посилались звідси вже зовсім упорядковані числа. При тому «Дзвінок» має виходити в іншому форматі, але в подвійному об'ємі і через те в ньому могтимуть міститися довші оповідання і поеми. Нам навіть побажані такі оповідання, щоб могли бути друковані в кількох числах, себ то який історичний роман для дітей або повість, бо ми не думаємо триматися тої засади, якої досі трималася редакція «Дзвінка», що приймала тільки такі оповідання, які поміщалися в одне число. З тієї засади вийшов той смуток, що числа стали наповнятися дуже стислим об'ємом, а мало цікавими змістом, бо всякий боявся давати простір своєму перу. Взагалі останнього часу у Львові нікому було зайнятися «Дзвінком». Ми одважилися прийняти на себе редагування українських творів, галицькі, як і перш, будуть у Львові редагуватись. Ми складаємо громадку старших і молодих письменників українських і маємо на меті підтримувати розвиток української літератури красної. Одним з розділів нашої діяльності і буде редагування «Дзвінка». Отож тепер ми вже від себе запрошуємо до помочі нам тих людей, що досі так щиро помагали «Дзвінкові» своєю працею. Не відмовте, шановний добродію, нам поради і помочі при сій не блискучій але

© Бардаш Ольга Дмитрівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Українського етнологічного центру ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України.

корисній праці. Ваші твори, які ми сподіваємось отримати від Вас, ми прийматимемо з подякою і запевне скористаємо з них багато.

Ще раз прошу від імення всієї нашої громадки, не забувайте нас своєю працею. Щиро поважаючи Вас

Леся Українка
(Л.Косач).

Прочу писати на адресу: Київ, Стрелецький переулоч, № 9 Ларисі Косач. Або: Київ, Маріїнсько-Благовіщенська, № 105 Людмилі Михайлівні Старицькій.

Чернівці, ул. Новий Світ, 61
11.05 (28 квітня) 1901

Високоповажний Добродію!

Ще перед Великоднем отримала я від п. Чернявського запросини до участі в Вашому Чернігівському Збірнику та через дуже прикрий стан свого здоров'я не могла тоді ні віршів переписати, ні навіть на листа як годиться відповісти. Дуже прошу, нехай п. Чернявський вибачить мені сю негеречність, що й тепер не пишу до нього просто, а се тим, що я згубила його адресу, чи може лишила її ненароком вдома.

Тепер я оце від двох тижнів прибуваю в гостині у п. Ольги Кобилянської, отже ми зважили послати наші вкладки літературні вкупі, та ще взяли три вірша від п. Маковея, що тут у Чернівцях мешкає. Сподіваємось, що наша посилка прийде ще не занадто пізно.

Як би до Вашого Збірника мої «Єгипетські фантазії» не придалися, то дуже прошу прислати мені їх назад, бо переписування мені тяжче йде, ніж складання віршів, а тим часом треба вже помалу братись до переписування для того видання віршів моїх, що має таки вийти (може я зберу на те енергію!) на Україні російській.

Мій щирий привіт Вам з дружиною, п. Чернявському і всім, хто мене собі пригадає у Чернігові. Панна Ольга Кобилянська також просить привітати Вас і просить вибачити, що не пише Вам сама через надмір літературної і всякої іншої праці.

З найбільшою повагою
Л. Косач.

10.1. 1904.

Тіфліс

Тер-Гусаковська, 2.

З Новим Роком!

Високоповажний пане Товаришу!

Пробачте, що не одразу відповіла я Вам на Ваш ласкавий лист, але я не хотіла посилати відповіді, поки не перепису і віршів, до неї приналежних. Але тим часом через всяк перешкоди (дрібні здебільшого) переписування трохи затяглось та ще я все очікувала одного свого віршика, посланого до одного вченого чоловіка на прелімінарний розгляд (бо там, здавалось мені, треба де що перевірити з історичного погляду). Я воліла послати Вам той вірш, ніж оці, що тепер посилаю, бо на мою думку, той мені більше вдався, та що ж коли він все не вертається до мене ні з коментарями, ні без коментарів... То вже прийміть хоч се, не хочу Вас далі затримувати з друком тай непогода ж було мені і «взяти назад» свою обіцянку, бо я ж її дала щиро, а не «для годиться».

Вірші сі ніде ще не були друковані, тай написані зовсім недавно. Як би тепер були ліпші для мене часи, я б може Вам ще ліпшого послала (і давно вже!), а так – вибачайте й наському!

Мій щирий привіт Вашій дружині. З правдивою пошаною до Вас.

Ваша товаришка Л. Косач.

Капрі

/В. Старосольський/

З Чернігова, Сіверянська, соб. д. 3

Від М.Коцюбинського

15 квітня 1908 р.

Тільки що почав писати до Вас свого листа, як прийшла почта і принесла мені дуже сумну звістку, яка мене просто прибила: ми втрачаємо Франка. Нема надії, щоб він лишився живий. Лежить тепер в санаторії для нервово хворих, обидві руки спаралізовані, так що сам нічого не може робити і слуга годув його навіть. Опріч багатьох хвороб, які збіглися разом і звалили сей залізний, мужицький організм, найбільш небезпечно – якісь зміни у мозкові, що можуть викликати моментальну смерть. Колиб яким чудом Франко одужав навіть, то вже однаково буде страчений для нас, як в письменник, бо розумною істотою не може вже бути. Мене обхопив не тільки жаль, а якийсь жак. 35 літ напруженої праці і боротьби, цілий вік біда, злидні, ворожнеча; безумна трата сил, енергії, здоров'я – і от результати – лежить розбитий, в нужді, бо ж він тільки те й мав, що заробляв літературною працею.

Образ сумний, болючий.

Науков. Товариство /Львівське/ задумало зібрати дещо для допомоги Франкові і його родині. Треба і мені, не тратячи часу, взятися до сього діла – тільки чи багато назбираю при нашій некультурності?

Так мене звістка ця викинула з колії, що ні про що друге не можу думати. Хотів дещо написати до Вас у справах літературних – та нехай вже другого разу. Все таки напишіть мені, що саме робите тепер, які маєте заміри. Це дуже цікавить мене. В неділю /20 квітня/ в нашій «Просвіті» буде прочитаний реферат про Вас і будуть читатися Ваші оповідання. Вечір обіцяє бути цікавим. Як будете писати, перекажіть мені свої враження про Горького. Що він тепер пише?

Бувайте здорові, поправляйтесь, пишіть щось нове і не забувайте Вашого щирого Коцюбинського.

Почуваю себе не дуже добре, мушу спочити і навіть думав не посилати Вам своєї фотографії, а завезти. Та ще нічого не знаю, як буде. Фотографія погана, я тепер худий.

Листи М.Коцюбинського до В.Винниченка

15/28 червня 1909

Готель Royal

Капрі

Дорогий товаришу.

Листа Вашого, спасибі, дістав, але недавно, бо на Капрі я приїхав лише 1 і не догадався піти по нього на почту. Очевидячки, я з дорогою душею пристаю на Вашу пропозицію і радий брати участь у Вашому журналі. Що ж до того, чи дам я щодо 1-го числа – зараз сказати не можу. На Капрі нічого робити не буду, спочиваю, а як поверну додому – побачу. Тоді оповім.

Мені так пощастило, що я побачився з Вами, що й досі не можу натішитися. Жаль тільки, що це було на людях, коли увага розсипається і не можеш ні самим собою бути цілком, ні більше дістати од людини, яка тебе цікавить. Проте не трачу надії, що ми ще колись стрінемось.

У Горького я був і доволі часто буваю. Він все хвалив мені Вас і жалкував, що Ви пишете йому «обидные вещи». Коли ж прочитав у «Раді» листа Вашого, то дуже засмутився, посумнів, усе ходив і повторяв: «так мне и надо», «так и надо, пока я в издательстве». Я його не розпитував, бачучи, що він переживає неприємність, а сам на сю тему ширше не говорив. На мою думку, дуже досадно, що вийшов цей інцидент.

На Капрі живеться мені дуже добре, краще, ніж я сподівався навіть. Тут гарно, тепло, а найголовніше – спокійно. Форестьєра мало, я його сливе не бачу, а природа мене чарує. Нерва мені и мої міцніють.

Я можу спати і не чую тої перевтоми, яка робила мені весь світ немилим. Може поверну додому здоровшим, а для сього я й їхав сюди. Був би дуже радий, коли б Ви мені написали пару слів ще сюди.

Чи Ви що пишете тепер? Горький мені казав: «я чувствую, что Винниченко

накануне большой вещи». Дуже хотілось би, щоб він був пророком – та я навіть певний, що воно так мусить бути.

Ну, будьте здорові. Сердечно цілую вас і обіймаю.

Ваш М. Коцюбинський.

Франція. Париж

31 грудня 1909 Чернівці

Дорогий товаришу. Ви мене так засмутили, що я довго не міг навіть одписати на Вашого листа. Ви, людина ідейна, яка міцно зв'язала себе з нашим народом, переходите в чужу літературу, мотивуючи свій вчинок тим, що Вас «випихають» /../, а Ви не хочете пручатись. Збоку я просто дивуюсь. Хіба ж Ви пишете для критики? Хіба для Вас таку велику, таку рішучу має вагу те, що скаже той або інший? Хіба, нарешті, Ви думаете, що у нас є серйозна критика, як у людей? Тим часом дуже несправедливі для свого читача, навіть кривдите його. Ви маєте найкращого читача, якого можна мати – молодь. Кого у нас читають? Винниченка. Про кого скрізь йдуть розмови, як тільки річ торкається літератури? Про Винниченка. Кого купують? Знов Винниченка. Чого ж Ви хочете. Не можна ж європейською міркою міряти наші відносини. Наш читач не настільки культурний ще, щоб додумався до безпосередніх зносин з письменником, щоб свої симпатії і вивисив з хати на вулицю, давав, сказати б реальний знак свого існування. Те, що є у людей, у нас не скоро буде, особливо коли наші люди, творці культури, з легким серцем покинуть свій народ та перейдуть до багатших. З нашою ж критикою не можна справді серйозно рахуватись: вона далеко слабша од белетристики.

Дуже гірко було мені читати Ваші слова, досадно на Вас і за Вас навіть, бо я певний, що коли Ви перейдете на російський ґрунт, то тільки собі на шкоду. Письменник/поет, белетрист/ не може безкарно змінити мову: вона помститься.

Не гнівайтесь на мене за одверто сказане слово; мені здається, що я маю право на се як людина, що може найбільше цінити Ваш талант і любить їм, як дорогим скарбом нашого народу.

Про себе нема чого багато писати. Не поправляюсь, весь час слабую. Почав писати продовження оповідання, та не задоволений. Доведеться переробляти, або й подерти.

Взагалі почуваю себе настільки погано, що не раз задумуючись, чи не пора покинуть писати. Краще зробити се навіть трохи раніше, ніж треба, аніж занадто пізно.

Дуже сердечно дякую за книжку. Деякі речі я перечитав удруге і вони ще більше сподобались мені. Спасибі Вам.

Тепер нетерпляче чекатиму Вашої п'єси «Базар».

Будьте здорові і не забувайте сердечно відданого Вам М. Коцюбинського.

20 грудня 1911 р.

Дорогий товаришу. Не відповідав на вашу картку так довго тому, що хотів перше прочитати Вашу брошуру, а вона йшла чогось довго. Ще за ким прочитати її, я собі думав: «навіщо писати оповід критикам, чи полеміка з ними придасть ся на що?.. Чи не краще белетристові лишитися белетристом, ніж виступати в невдячній ролі коментатора власних творів?» Але познайомившись з книжкою /за що Вам велика подяка/, признаю й бачу, що Вам не тільки не можна було інакше зробити, але що Ви навіть добре зробили, вивівши на чисту воду тих, хто з різних причин ховався у каламутній. Уявляю собі, як Вам нудно, а нераз й соромно було писати про такі загальновідомі, елементарні речі, які повинні були пам'ятати критики Ваші й чомусь не пам'ятали. В кожному разі сталося добре, що Ви висловились вже, зайняли позиці перед читачем і тепер легше буде йому розібратися у тому недостойному гвалті, який знявся з приводу останніх праць Ваших.

І будемо сподіватись, що Вам не доведеться більше міняти перо белетриста на інше. Сердечно цього бажаю.

Олексій Максимович прочитав брошуру. Він такої думки, що вона зачіпає важні й болючі питання. Помітив дрібні помилки, але все це, повторюю, дрібниці. Львова у нас нема /він тепер у Петербурзі/ і Вашої брошури опріч нас двох ніхто тут не читав.

Звістка про конфлікт з «Вісником» дуже мене затривожила. Що таке? Я не можу собі уявити «Вісника» без Вас. Просто опадає охота писати. Коли не секрет, то напишіть ширше про се. А може вже все залагодилось. Сердечно хотів би цього.

Оповідання до «Дзвону» я написав, але воно не подобається мені. Пишу друге. Просив би Вас не підганяти.

Мене, а коли будете мати весь матеріал і треба буде приступати до друку – черкніть словечко, а я обіцяю зараз вислати оповідання. Нехай воно полежить краще у мене, ніж має лежати у Вас, бо я тоді зможу щось поправити або переробити. Оповідання буде невелике, аркуш друку, а може трохи менше. В кожному разі не більше аркуша.

Що тепер переробляєте, що пишете? Був би радий дізнатися щось більше про Вас, ніж дає картка.

Вашій дружині засилаю привіт, а Вас сердечно цілую.

Вітаю товаришів.

М. Коцюбинський.

Листи М.Коцюбинського Олександрі Куліш

24 серпня 1905 р.

Чернігів, вул. Сіверянська, 3

Високоповажна Добродійко Олександра Михайлівна!

І я, і дружина моя сердечно дякуємо за Ваші ласкаві запитання. Вважаємо за свій обов'язок прилучитися до гурту людей, що високо цінують славу і незабутню діяльність великого діяча українського. Раді будемо при тій нагоді особисто скласти і Вам, Високоповажна Добродійко, щирі пошани і вдячність за Ваші цінні праці на ниві нашого письменства. Коли не стане на перешкоді нам яка-небудь значна причина, прибудемо у Канашовку 7-го вересня вранці.

З високим і правдивим поважанням до Вас М. Коцюбинський.

26 вересня 1908 р.

Чернігів

Високоповажна Добродійко, Олександра Михайлівна.

Щира й сердечна подяка Вам за дорогий для мене дарунок, дорогий подвійно: як ознака Вашої ласкавої уваги до мене, і високоцінне слово великої і незабутньої людини-артиста. Ще раз спасибі.

Буду щасливий одячити чим зможу за пам'ять. Хотілось би мені теж побувати в Канашівці у музеї, та здоров'я моє настільки погане, що трудно мені зміркувати, коли б я міг вибратись.

Добре було б, коли б внутрішня обстановка музею була сфотографована і малюнки віддруковані в якийсь часописі, щоб познайомити з ними ширшу публіку. Або зробити одкритки з такими малюнками.

Прошу прийняти від мене щире бажання Вам здоров'я та всього найкращого. Дружина моя засилає Вам свої привітання.

З високою повагою до Вас М.Коцюбинський.

Листи М. Коцюбинського до Михайла Могилянського – письменника, публіциста, відомого перекладача

16/29 VI 1910 Capri. Hotel Royal, № 26

Дорогий Михайле Михайловичу!

Дуже Вам дякую, за Ваш лист, за звістки про себе та свої плани на літо. Сподіваюся, що в Чернігові побачимось. Живеться мені тут дуже добре, тільки трохи сумління докучає, бо нічого не роблю.

Вранці блукаю або лежу на сонці над морем, по обіді Горький вже конче заходить до мене і щодня їздимо на море ловити рибу. А риба тут – як квіти, приноси-

мо додому букети. У вечері вже у нього і ведемо безконечні літературні розмови, або він розказує (і розказує артистично) епізоди свого життя. Взагалі ми дуже зішлись з ним. Тут гостює К.П. Пятницький, Ваш знайомий.

Щодо видання томика моїх оповідань «Знанієм», то це було б дуже добре, але я з Горьким про це говорити не буду. Коли б річ шла про другого автора, я залюбки поговорив би з ним, але про себе, Ви це розумієте, я не можу. Може зробити так: Ви напишіть сюди К.П. Пятницькому (Villa Spinosa), розкажіть йому, що думаєте помістити в книжці, а вже вони і Горький, і Пятницький самі заговорять зі мною на сю тему, бо вони читали навіть Ваші переклади – Сміх і В дорозі. Так буде найкраще, я думаю. Якщо Ви пристанете на мою раду, то прохав би звістити разом і мене, що Ви написали вже сюди листа.

Сподіваюся, що цей лист застане Вас ще у Петербурзі, хоча од цілого серця бажаю, щоб Ви швидше вирвалися на лоно природи і спочили за літо.

Бувайте здорові.

Ваш М. Коцюбинський.

25/8 VI 1910 Саргі

Любий Михайле Михайловичу!

Боюсь, що Ви перше виїхали з Петербурга до Чернігова, поки дійшов туди мій лист. Між іншим я писав, що мені незручно особисто звертатися в справі видання моїх оповідань і радив Вам звернутися до вашого знайомого, Костянтина Петровича Пятницького (Villa Spinosa, Саргі). Очевидячки, буде загальна розмова і тоді я зможу говорити. Коли уважаєте, напишіть до нього зараз, так буде краще. Може Вам дошлють мого листа до Петербурга засланого. Пишіть.

Ваш М. Коцюбинський.

3/16 07 1910 Капрі

Дорогий Михайле Михайловичу!

Дуже Вам дякую, що не забуваєте мене. Тут так приємно дістати листа з рідного краю, особливо од людини, з якою зв'язують себе спільні інтереси та симпатія.

До Пятницького напишіть, але я думаю, що навряд вийде що з того. Може вони й візьмуть яке оповідання до збірника «Знание», тай годі. А врешті не знаю.

Певнішими мені здаються переговори з московською фірмою «Польза». Коли що вийде з того, я прохав би Вас перше, ніж друкувати, пересилати переклади мені. Я їх переглянув би, може зробив би деяк авторські зміни в самому тексті. Це дуже корисно, коли передивляєшся свою річ удруге, бо завжди маєш за собою гріхів більше, ніж треба.

Не думаю, щоб Ви мали що проти того. Я доволі акуратний і затримувати рукописів не буду.

Охоче посилаю Вам уповноваження перекладати мої оповідання.

Щодо поданої теми, за яку дуже дякую Вам, то якимсь дивом думки наші збіглися. Подібна тема прийшла мені до голови, коли я дивився на Горького. Зараз ще не зважився взяти її, бо хоч я й додивлюся до Капрійської природи й і хоч у записній книжці маю вже багато спостережень, але все ще боюся. Треба все добре переварити, виносити і зрозуміти. Як же Вам живеться на селі? Чи добре себе почуваєте, чи робите що, чи може, як я, про все забули на лоні природи? Чи всі у Вас здорові тепер?

Дуже був би радий, коли б згадали мене часом. Тут я пробуду ще 17 днів, а потому поїду блукати по світах – і ще сам не знаю, де опинюся: чи в Швеції, чи в Карпатах. Вдома буду 15 серпня (Августа) і маю надію побачити Вас.

Почуваю себе краще, сонячні ванни дуже спомагають мені. В хаті тільки сплю, а цілими днями або над морем, або на морі, а як ні, то можу по самих диких кутках, де тільки кактуси, ящірки та гадюки, але краса надзвичайна.

Ну, бувайте здорові. Щиро цілую Вас.

Ваш М. Коцюбинський.

21 липня 1910 р. Капрі.

Дорогий Михайле Михайловичу!

Не писав Вам так довго, бо нічого в справі видання «Знанням» моїх оповідань не міг дізнатись. Горький виїздив і повернув тільки позавчора і через те справа затяглась.

Нарешті вчора ми умовились з «Знанням» так: воно видає том моїх оповідань на 18 – 20 аркушів (формат «сборников»), вибір оповідань мій; умовитися щодо гонорару з тою особою, яка буде перекладати (себто з Вами) повинен автор, а не видавництво. З кожного проданого примірника мені будуть платити 25%, себто 25 коп. Я згодився.

Як бачите, справа покінчена. Просять прислати рукописи, як можна найшвидше.

Ну, звісно, щодо грошових справ, то ми з Вами якось поладимо, коли я буду в Чернігові (15 липня). Може б Ви тим часом, коли тепер вільні, дещо перекладали. Чи не можна покористуватися деякими готовими ж перекладами з «Русского богатства», «Русской мысли», «Жизнь», «Южн. Записки» і т. ін.? Все було б менше роботи Вам. З перекладачами можна б списатися і поправити переклади, де треба.

Простіть, що я пишу поспішаючись. Треба прощатися, бо завтра вранці виїду з Капрі і у мене зовсім нема часу зараз. Може напишете до мене на адресу Oesterrenow, galizien (Австрія), р. Tassenow gornu, Ясенів Горішний, Криворівня, професору М.С. Грушевському для мене. Я там буду 10/VIII.

Напишіть, як Вам живеться тепер, чи добре себе почуваєте? Чекаю доповіді.

Сердечно стискаю Вашу руку.

М. Коцюбинський.

К.П. Пятницький казав мені, що він напише до Вас. Показалося, що вони давно вже хотіли видати книжку.

1.Ф. 17405. Коцюбинський М.М. Листи Лесі Українки до Михайла Коцюбинського. – 6 арк.

2.Ф. 338, №. 69. Коцюбинський М.М. Листи до О.М. Куліш. 1905, 1908 рр. З Чернігова до Борзни. – 11 арк.

3.Ф. 274, № 108. Півторадні В.І. Машинописні копії листів М.Коцюбинського до В.Винниченка. 1908 – 1911. – 17 арк.

4.Ф. X. 17769. Архів АН УРСР ж. «Україна». Листи М. Коцюбинського до М. Могилянського. – 6 арк.

Стаття содержит переписку Михаила Коцюбинского с известными украинскими деятелями – Л. Украинкой, В. Винниченком, М. Могилянским, А. Кулиш. Эти письма помогут узнать о развитии украинской культуры в конце XIX – начале XX веков.

Article contains correspondence Michael's Kotsjubinsky with known Ukraine Figures – L. Ukrainan, V. Vinnichenkom, M. Mogilijanskim, O. Kulish. These letters will help to learn about development of the Ukrainian culture in the end of XIX – the beginning of the XX centuries.

СТОСУНКИ ПРЕДСТАВНИКІВ СТАРОЇ НАУКОВОЇ ЕЛІТИ В СВІТЛІ ЛИСТУВАННЯ І. ТУРЦЕВИЧА Й І. ЙОНИНАСА

У запропонованій статті на підставі здійсненого аналізу епістолярних джерел, біографічних відомостей про кореспондентів та літератури, здійснюється реконструкція професійних та приватних взаємин професора Ніжинського інституту народної освіти І. Турцевича та професора Каунаського університету І. Йонинаса наприкінці 1920-х років. До статті додаються повні тексти виявлених листів, що друкуються вперше.

Ключові слова: І.Турцевич, взаємини, професор, листи.

Останнім часом історія історичної науки¹, академічних установ², навчальних закладів³, наукова та людська доля відомих, але незаслужено забутих вчених⁴, усе частіше стають предметом зацікавлення сучасних дослідників. У цьому контексті особливого значення набуває дослідження впливу соціо-культурного оточення та різноманітних зв'язків представників старої наукової еліти на їхні наукові погляди, тематичні уподобання, дослідницькі завдання та місце в історіографії⁵.

Особливий дослідницький інтерес, на нашу думку, викликають стосунки вчених, які волею долі на початку 1920-х років опинилися на теренах різних держав, але продовжували підтримувати як наукові, так й приватні контакти. Саме така ситуація склалася у житті знаного, але забутого за радянських часів вченого, історика-мідієвіста, дійсного члена кількох наукових товариств, співробітника українських академічних науково-дослідних інституцій, професора Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, ніжинського громадського діяча – Івана Григоровича Турцевича (1856 – 1938)⁶ та його молодшого колеги – історика, дипломата та професора Каунаського та Вільнюського університетів Ігнаса Йонинаса (Ігнатий Зигмонтавич Йонинас) (1884 – 1954)⁷.

В особовому фонді І. Г. Турцевича, що зберігається у Філії Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, нам вдалося виявити чотири листи проф. І. Йонинаса до фондоутворювача, що датовані 1929 роком (перший – від 8 серпня; останній – від 10 листопада). Як свідчить зміст цих листів, кореспонденти познайомилися значно раніше й листування, що між ними зав'язалося, також розпочалося до 8 серпня 1929 року. Про це, зокрема, свідчить початок першого листа І. Йонинаса: «У нас было завязалась связь с Вами, но потом она как-то неожиданно порвалась. Я долгое время даже не знал, живы ли Вы, только в январе из письма г. Директора Вашего Института узнал, что Вы благополучно здравствуете»⁸. На жаль, за браком джерел не вдалося встановити обставини, за яких сталося знайомство обох учених. Можемо лише припустити, що воно було заочним і стало можливим через посередництво третьої особи (імовірно, того самого директора Ніжинського інституту народної освіти І. І. Іванова, якого згадує в листі І. Йонинас. – Докладніше див. Коментарі – [1]). Зі змісту листів також стає очевидним, що І. Турцевич активно підтримував листування. Але чи існують його листи-

© Ковалевська Ольга Олегівна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

відповіді в архіві І. Йонинаса, невідомо. Напевно можемо сказати лише одне – в книзі, присвяченій цьому литовському історику та державному діячеві, яка містила тексти його основних праць та кореспонденцію, цих листів немає⁹.

Лист І. Йонинаса, датований 10 листопада 1929 року і останній у переліку виявлених листів, передбачає продовження спілкування з І. Турцевичем, але серед документів, що становлять зміст 58 архівної справи, їх не знайдено. Можливо, закінчення листування буде виявлено в подальшому, внаслідок детальнішої розробки особового фонду останнього.

Незважаючи на фрагментарність згаданого листування, воно є досить змістовним та цікавим, містить чимало інформації про кореспондентів, їхні наукові інтереси, проблематику досліджень, контакти з іншими вченими, а також умови життя, особливості міжвоєнного періоду на теренах Литви та України (УСРР).

Ознайомлення з текстом листів І. Йонинаса до І. Турцевича дозволяє дещо по-інакшому сприймати відомі факти біографій учених та особливості тогочасного життя тієї верстви, яку вони представляли. Так, у першому ж листі І. Йонинас повідомляє І. Турцевичу, що має інформацію про розпродаж бібліотек К. Харламповича та Д. Абрамовича і про те, що попросив свого знайомого пошукати серед цих книг книги з історії Литви або тих теренів, які колись входили до складу Великого князівства Литовського. Для уточнення свого завдання, а також розуміючи, що С. Мелешенко, який мав виконати доручення І. Йонинаса, не був фаховим істориком, Ігнас Зигмунтович переслав І. Турцевичу список тих книжок, які його цікавлять. Якщо поєднати цю інформацію з тим відомим фактом, що І. Йонинас стояв біля витоків формування наукової бібліотеки майбутньої Академії наук Литви, до якої передав ним особисто сформовану колекцію історичної літератури, то стане зрозумілим, що виявлений «книжковий» інтерес науковця мав не приватно-колекціонерське підґрунтя, а професійно-наукове та певною мірою благодійне. Водночас цей невеличкий епізод підтверджував той факт, що представники старої наукової еліти, тобто викладачі вищих навчальних закладів, працівники академічних установ колишньої Російської імперії починаючи з 1918 року у багатьох випадках зазнали гонінь, репресій, були поставлені новою владою у надзвичайно скрутне становище, яке примушувало їх шукати кошти на проживання шляхом розпродажу найціннішого у їхньому житті – книг. Життєписи К. Харламповича й Д. Абрамовича є яскравим тому свідченням (Див. Коментарі [6, 7]).

У трьох з чотирьох листів І. Йонинас, очевидно, відповідає на поставлені І. Турцевичем запитання щодо історії литовської мови, її абетки та орфографії: «В этом году мы отпраздновали 25-летие со дня снятия запрещения писать и печатать литовские книги латинским шрифтом. Все в прошлом. Теперь можно уже судить *seire ira et studio* о полезности и бесполезности русского шрифта для литовского языка. Относительно этого – нет двух мнений. Русский шрифт, незаменимый, по моему мнению, для русского языка, абсолютно не годится для литовского»¹⁰. І. Йонинас також із задоволенням розповідав про тогочасне життя незалежної Литви¹¹, особливе захоплення у нього викликали ті зміни, які відбувалися з його рідним містом, де він працював і де мешкала його родина: «Город Ковно после восстановления литовского государства так преобразовался, что не только Вы не узнали бы его, но и те лица с трудом узнают, которые здесь были до войны. В территориальном отношении он вырос, вероятно, в 3 раза, старые, большей частью, деревянные дома исчезают и на их месте появляются каменные многоэтажные. Гимназий, о которых Вы пишете, нет больше; нет кажется, и тех домов, где они помещались»¹². Цікаво, що апелюючи до глибинних почуттів І. Турцевича щодо його малої батьківщини, до місць, де він народився та отримав освіту, І. Йонинас впевнено зараховує ці місцевості до виключно до литовських, хоча рідне село ніжинського професора, зокрема, розташовувалося на білоруських теренах – Речицький повіт Мінської губернії. Очевидно, що І. Йонинасу, як литовцю та фахівцю з історії Литви, підсвідомо важко було змиритися з втратою значних

територій, які колись входили до Великого князівства Литовського.

У листах до І. Турцевича професор І. Йонинас жваво цікавився приватних життям «руських и українских профессоров», їхнім матеріальним та соціальним станом, потребами. Однак навряд чи Іван Григорович міг відверто написати своєму колезі про своє повсякденне життя. Як відомо, з 1922 року його було звільнено з посади професора Ніжинського інституту народної освіти. З 1926 р. він був змушений відмовитися від роботи з аспірантами, оскільки не розумів, як можна йти в науку за покликом партії, а не за покликанням душі¹³. З 1919 р. І. Турцевич не зміг опублікувати жодної своєї праці. До того ж протягом кількох років він жив на аспірантську зарплату – 59 руб. у жахливих житлових умовах, коли на власний розсуд місцевої влади йому постійно підселяли квартирантів (іноді їх кількість доходила до 15), що нищили будинок і не давали йому можливості працювати¹⁴. У зв'язку з цим, про що професор І. Турцевич не міг повідомити І. Йонинаса, йому справді було складно виконати ті прохання щодо висилання книжок, з якими звертався до нього литовський колега. До речі, в одному з листів І. Йонинас писав, що може допомогти І. Турцевичу придбати книги з-за кордону, бо знає, що «руським профессорам очень трудно покупать книги за границей из-за валюты»¹⁵. Імовірно, І. Турцевич погодився на певну допомогу, бо в його особовому фонді зустрічаються окремі фінансові документи, а також листи до Державного банку з приводу з'ясування питання, куди зникли кілька доларів, сплачених професором з метою викупу потрібних йому книг, замовлених у Франції. Про те, що наприкінці 1920 – на початку 1930-х років в країні тривав повний безлад у фінансовій системі й у питаннях легального та тіньового («чорного») ринку, а також про той стан, в якому опинилися представники старої наукової еліти, позбавлені державного утримання, певним чином свідчить й одна фраза з листа академіка К. Харламповича до колеги І. Турцевича, професора Ніжинського інституту народної освіти М. Бережкова, датованого 1932 роком: «Оказывается, что в Киеве за доллары можно все купить, и чай в том числе. Но увы! У меня никогда не было долларов»¹⁶.

Завершуючи огляд виявлених листів професора І. Йонинаса до І. Турцевича, хотілось би звернути увагу на одну фразу, яка, безумовно, стосувалася кінця 1920-х років, але водночас один до одного відтворює сучасну ситуацію в системі освіти Литовської республіки, її світоглядні пріоритети: «Русский язык в литовских школах не преподается. Изучаются немецкий, английский и отчасти французский языки. В университете русский язык является обязательным только для лиц, избравших своей специальностью историю Литвы и славянские литературы. Среди теперешних наших студентов имеется очень мало лиц, говорящих по-русски»¹⁷. Натомість така ситуація не заважає сучасним литовським студентам, а отже, й дослідникам, цікавитись історією суміжних з Литвою країн, а також історією та сьогоденням України, оскільки останню з Литвою єднають кілька століть спільної історії.

Варто також наголосити, що, враховуючи заслуги професора Ігнаса Йонинаса перед Литвою, до 100-річчя з його дня народження та 30-ої річниці з дня смерті у Вільнюсі 1984 р. була випущена книга, присвячена цьому істориком та державному діячеві. У 1991 р. на будинку, в якому він проживав у Каунасі, відбулося відкриття меморіальної дошки: «У цьому будинку в 1927 – 1954 роках проживав історик, професор Ігнас Йонинас».

Про професора Івана Григоровича Турцевича чи не вперше згадали лише 2006 року, коли виповнилося 150 років з дня народження вченого. Саме тоді редакцією журналу «Ніжинська старовина» були опубліковані певні матеріали, присвячені цьому відомому ніжинцю. Як виявилось, вцілів і його будинок, але меморіальної дошки він не містить.

Далі подано повні тексти листів І. Йонинаса до І. Турцевича. В листах збережено орфографію автора. У випадках, де автор скорочував слова, у квадратних дужках подано повну форму слова. Листи супроводжуються коментарем.

1. *Водотика С. Г.* Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування. – Дисерт. на здобут. наук. ступ. док. іст. наук. ? К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 534 с.
2. *Каран Д.* Діяльність постійної Комісії для складання біографічного словника українських діячів в контексті епістолярної спадщини К. В. Харламповича (Листи К. В. Харламповича до М. М. Могилянського) // http://www.archives.gov.ua/Publicat/Studii/Studii_2004.11_08.php
3. Хроніка подій із життя Ніжинської вищої школи (1805 – 2000 pp.) // <http://www.ndu.edu.ua/ua/univer.php?id=3>.
4. *Ониський В.* Іван Горбачевський – незаслужено забутий вчений // Київ. – 1990. – №4. – С. 171.; *Дзюба О.* Костянтин Харлампович // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України Інститут історії України, 2005. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст. – С. 395 – 431; *Справа академіка К. В. Харламповича.* Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 71–87; *Справа академіка К. В. Харламповича.* Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 63–73 ; *Справа академіка К. В. Харламповича.* Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 55–56; *Медовкіна Л. К. В. Харлампович: трагічні сторінки біографії відомого історика* // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В. Добров, № 3-4 (39-40), 2008. ДонНУ. – С. 52–58; *Роєнко В. І. М. І. Яворський – історик України: життя і наукова діяльність.* – Дисерт. на здобут. наук. ступ. канд. іст. наук. – Запоріжжя.: Запорізький національний університет, 2008. – 198 с.; *Михайленко Г. М.* Олександр Лотоцький (1870 – 1939 pp.): інтелектуальна біографія історика. – Дисерт. на здобут. наук. ступ. канд. іст. наук. – К.: Укр. науково-досл. ін-т архів. справи та документознавства, 2009. – 258 с. та інші.
5. *Гаврилюк С. В.* Дослідження з історії Холмщини і Підляшшя (за списками М. Петрова до П. Батюшкова) // Архіви України. – 2001. – № 1 – 2. – С. 32–42; *Найтко О. М., Пасько І. В.* До історії видання українського перекладу Євангелія в 1906 – 1911 pp. (листи О. Г. Лотоцького до О. О. Шахматова) 1999. – № 1 – 6; *Пасько І. В.* З петербурзьких адресатів М. С. Грушевського: листи до О. О. Шахматова (за матеріалами архіву Російської академії наук у С.-Петербурзі). – 1996. – № 1 – 3; *Мицик Ю.* Листи М. Битинського до митрополита Іларіона (Огієнка) за матеріалами канадських архівосховищ // http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV41_2005_history/11_mytsyk_yu.pdf; «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906 – 1909 роки / Упоряд., вступ та комент. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – 344 с.: іл. та інші.
6. Іван Григорович Турцевич // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2(5). – С. 114 – 142; також див. Коментарі – [2].
7. Ігнас Йонинас (1884 – 1954) – відомий литовський історик, дипломат. Народився у Литві в районі Алітус. Навчався в Московському університеті. Внаслідок революції 1905 року був змушений виїхати до Франції, де студіював французьку історію та літературу. Повернувшись до Москви, закінчив навчання у 1911 р. Суттєвий вплив на молодого І. Йонинаса здійснив професор М. Любавський, який був фахівцем з історії Литви. Протягом 1911 – 1918 pp. І. Йонинас викладав у середніх школах, а в 1919 – 1920 роках був ректором Литовської вищої школи для жінок у Вільнюсі. Після захоплення Литви поляками у 1920 році, І. Йонинас залишився в країні як повноважний представник литовського уряду в комісії воєнного контролю при Лізі Націй. Ця комісія повинна була врегулювати воєнний конфлікт між Польщею та Литвою. Протягом 1924 – 29 років І. Йонинас на правах вільно найманого працівника заступав керівників різних департаментів. Будучи високоосвіченим фахівцем, володіючи кількома мовами, він постійно брав участь у переговорах та конференціях. Протягом 1920 – 1940-х років постійно проживав у Каунасі. У 1929 р. разом із приятелями створив Товариство Литовців для пізнання культур народів СРСР. Був членом його правління, секретарем, бібліотекарем, а в 1938–1939 – керівником. З 1940 по 1954 рік працював у Вільнюсі, але у вільний від праці час повертався до родини, що мешкала в Каунасі. З 1924 по 1932 рік працював лектором на кафедрі історії Литви в Університеті Литви (нині – Університет Вітовта Великого в Каунасі), від 1929 р. був доцентом. Наприкінці 1931 р. він очолював кафедру, а з 1932 р. став її професором. І. Йонинас викладав курси з історії Росії, Польщі, Франції, Латвії, Пруссії. Однак найцікавішими були лекції з історії Литви, видані пізніше його учнями. З 1931 р. І. Йонинас співпрацював з Литовською енциклопедією, для якої він писав численні статті, зокрема ті, що були присвячені князям, магнатам, політичним діячам, міжнародним договорам, джерелам з історії Литви. Його перу також належать кілька фундаментальних праць, присвячених Миколаю Литвіну, звичаям татар, литовців та москалів, Литовського статуту, але найголовнішою його працею стала монографія «Родина Вітовта Великого». Протягом 1944 – 46 років І. Йонинас працював у Каунаському та Вільнюському університетах. Помер та похований 1954 р. у Каунасі / Jonynas Ignas // Encyclopedia Lituanica. – Vol. 2. – Boston, 1972. – P. 547 – 549.
8. Філія Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – НФ ДАЧО), Ф. Р – 6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 9.

9. Книга називалася: Jonynas I. Istorijos baruose. – Vilnius-Mokslas, 1984. Зі змісту ставало зрозумілим, що в книзі опублікована лише певна частина кореспонденції вченого. Зокрема, там було розміщено листи І. Йонинаса до М. Грушевського, В. Липського (Липинського?), М. Любавського, І. Свенцицького. Листів-відповідей адресатів в книзі немає.

10. НФ ДАЧО. – Ф. Р – 6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 10.

11. Литовська республіка остаточно отримала незалежність унаслідок мирного договору з РРФСР від 12 липня 1920 р.

12. НФ ДАЧО. – Ф. Р– 6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 22.

13. Иван Григорович Турцевич // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2(5). – С. 118.

14. Там само. – С. 118–119.

15. НФ ДАЧО. – Ф. Р–6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 17.

16. ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 55994. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 5 січня 1932 р. – Арк. 1, зв.

17. НФ ДАЧО. – Ф. Р – 6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 17.

В представленной статье на основе осуществленного анализа эпистолярных источников, биографических данных о корреспондентах и литературе, сделана попытка реконструкции профессиональных и частных взаимосвязей профессора Нежинского института народного образования И. Турцевича и профессора Каунасского университета И. Йонинаса в конце 1920-х годов. К статье прилагаются полные тексты выявленных писем, которые публикуются впервые.

In the proposed article on the basis of assayed epistolary sources of biographical information on reporters and literature, a reconstruction of professional and private communications professor Institute of Education Nijinsky I. Turtsevycha and professor of Kaunas University of I. Yonynasa late 1920's. The article included the full texts found letters that are printed first.

№ 1. Лист Ігнаса Йонинаса до Івана Турцевича, 8.08.1929 р.

Каунас, 8 августа 1929 г.

Дорогой Иван Григорьевич,

я очень обрадован Вашим письмам от 2 августа. У нас было завязалась связь с Вами, но потом она как-то неожиданно порвалась. Я долгое время даже не знал, живы ли Вы, и только в январе из письма г. директора Вашего Института¹ узнал, что Вы благополучно здравствуете. Ваше последнее письмо дает мне возможность понять, что Вы переживаете какой-то кризис, но я не могу догадаться, какого он свойства². Проф. Рязанов³ был любезен прислать мне свой труд «Школьные драмы польско-литовских иезуитских коллегий». Из него я узнал, что он является дополнением его книги: «К истории русской драмы. Экскурс в область театра иезуитов. Нежин. 1910». Кроме того, я увидел, что проф. В. И. Рязановым издано много других трудов, относящихся к той же области, как-то: «Из истории русской драмы. Школьные действия XVII – XVIII вв. и театр иезуитов», «К истории русской драмы. Поэтика Сарбевского», и просил г-на Директора посодействовать присылке этих книг, обещая вернуть стоимость их и расходы по пересылке. К моему сожалению, ответа я не получил. Относительно книг, которые значились в посланном мною списке, господин Директор, написал кратко, что они имеются в единственном экземпляре и потому не могут быть высланы.

На днях из письма одного моего хорошего знакомого в Киеве, г. С. И. Мелещенко⁴, я узнал, что в 2 часах езды от Киева⁵ продаются библиотеки проф. Харламповича⁶ и Абрамовича⁷, и поэтому просил его поехать туда и посмотреть, не найдется ли чего-либо и для меня, и даже прибавил, что он может располагать 100 руб. Вы вероятно имеете ввиду те же самые библиотеки. Не знал, какие книги интересовали Харламповича и Абрамовича, не знаю, насколько эти библиотеки могут быть мне полезны, я интересуюсь книгами только из области истории Литвы и смежных с нею стран. За последние годы я значительно пополнил свою библиотеку и в настоящее время список искомых мною книг значительно сократился. Мне стыдно признаться, что я до сих пор не знаю, какая область науки является

Вашей специальностью и какие книги Вы могли бы предложить мне или нашему университету. Если у Вас найдется свободная минута, может быть, черкнете несколько слов. Очень жаль, что Вы не можете приехать к нам и взглянуть, как выглядит та страна, по которой Вы, по-видимому, испытываете ностальгию. Вероятно, она очень отличается от той, которую Вы когда-то покинули⁸. О Вашем родственнике я ничего не слышал⁹. – Газеты Вам посылаю.

С искренним приветом и уважением.

Игн. Ионынас.

Ф. Р – 6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 9.

№ 2. Лист Ігнаса Йонинаса до Івана Турцевича, 10.08.1929 р.

У правому верхньому куті штемпель:

IGNAS JONYNAS
Lietuvos universiteto docentas
Rytų gatvė, 3
Kaunas.

Каунас, 10 августа 1929 г.

Глубокоуважаемый Иван Григорьевич,

на днях я послал Вам письмо, в котором затронул вопрос о нужных мне книгах. Сегодня я решил послать список их¹⁰. Я думаю, что у Вас будет возможность навести справки, какие из них находятся в библиотеках, о которых Вы мне писали в последний раз, и за какую цену можно было бы приобрести их. Посылаемый Вам список является минимумом. Всякое расширение его, в особенности, в смысле печатных источников было бы очень желательным. Я надеюсь вскоре получить Ваш ответ на мою просьбу.

В своем письме Вы, между прочим, затронули вопрос об алфавите. Вы, вероятно, имеете ввиду попытку русского правительства ввести в употребление для литовского языка русский гражданский шрифт, который вызвал такой протест со стороны литовцев и так озлобил их. В этом году мы отпраздновали 25-летие со дня снятия запрещения писать и печатать литовские книги латинским шрифтом. Все в прошлом. Теперь можно уже судить *seire irą et studio* о полезности и бесполезности русского шрифта для литовского языка. Относительно этого – нет двух мнений. Русский шрифт, незаменимый, по моему мнению, для русского языка, абсолютно не годится для литовского. Мы литвины, положили в основание своего шрифта латинский шрифт, но в сущности взяли только остов его. Покойный Юшкевич¹¹ пробовал было приноровить русский гражданский шрифт для литовского языка, поприставлял к нему всевозможных значков и хвостиков и в результате получилось нечто неудоваримое.

Меня очень интересует частная жизнь русских и украинских профессоров в настоящее время: какое их материальное и социальное положение, какие запросы и т. п.

Как бы было хорошо, если бы Вы могли хотя [бы] на время приехать в Литву и увидеть, как интенсивно у нас началась жизнь. Вы могли бы поселиться у меня, для Вас нашелся бы уголок. Наш город растет с прямо поражающей быстротой. Иногда поневоле себя спрашиваешь: а что же будет дальше?

Прошу Вас принять мой самый сердечный привет.

Игн. Ионынас.

Ф. Р – 6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 10.

№ 3. Лист Ігнаса Йонинаса до Івана Турцевича, 29.08.1929 р.

У правому верхньому куті штемпель:

IGNAS JONYNAS
Lietuvos universiteto docentas
Rytų gatvė, 3
Kaunas.

У лівому верхньому:

Каунас (Ковно)

28 августа 1929 г.

Дорогой Иван Григорьевич,

Ваше последнее письмо, без даты, я получил. Большое спасибо за него.

Из его строк я понял, что очень мало надежды получить книги, список которых я Вам послал. Я, однако, не отчаиваюсь. При желании можно достичь многого. Вам, как профессору, гораздо легче поговорить с теми лицами, у которых, по Вашим сведениям, имеются разыскиваемые мною книги. Мой киевский приятель – человек частный, артист, только очень услужливый. Он делает для меня в меру своих сил, но для него не все доступно. Что касается платы за книги, то можно поступить двояко: я могу либо заплатить наличными, либо за соответствующую сумму выписать заинтересованным лицам книги из-за границы. Я слышал, что русским профессорам очень трудно покупать книги за границей из-за валюты. Тот и другой способ я уже не раз практиковал по отношению к киевским профессорам. Вы пишете, что Вам нужны две книги Miellet¹². Если бы Вы могли согласиться на предложенные мною условия, я начал бы для Вас розыски в Париже. Кстати, с проф. Miellet я знаком лично. Может быть, даже Ваш Институт согласился бы, так сказать «обменяться» с мною книгами: некоторые из его книг лежат без всякого употребления, а нужных новых заграничных трудов ему не достает.

Спасибо Вам за обещание выслать коллекцию Ваших научных трудов. Сделать это будет не трудно. Мне думается, что это можно послать по почте заказною бандеролью.

Ваш родственник, г. Ар. Турцевич, издал «Хрестоматию по истории западной России»¹³. У меня имеется один экземпляр, но к сожалению, дефективный: недостает одного листа. Может быть, у Вас найдется лишний дублет.

Я писал и Вам и г. Ректору Института о книгах проф. Резанова. Ответа не получил. Где же [они] в настоящее время находятся? Кстати, мне лично его труды не особенно нужны, я хотел достать их для университета¹⁴.

У Вас, вероятно, не трудно достать книгу «А. Барбашева. Витовт. Последние 20 лет княжения»¹⁵. Если нельзя получить навсегда, то может быть, кто-либо согласится мне одолжить ее на время.

Русский язык в литовских школах не преподается. Изучаются немецкий, английский и отчасти французский языки. В университете русский язык является обязательным только для лиц, избравших своей специальностью историю Литвы и славянские литературы. Среди теперешних наших студентов имеется очень мало лиц, говорящих по-русски. Полномочный представитель СССР в Литве мне как-то сказал: «В Литве молодежь Россию знает меньше, чем Китай»¹⁶. Вот как переменялись времена!

Всего хорошего, дорогой Иван Григорьевич. Надеюсь вскоре опять получить весточку от Вас.

Ваш Игн. Ионынас.

Ф. Р – 6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 17.

№ 4. Лист Ігнаса Йонинаса до Івана Турцевича, 10.11.1929 р.

У правому верхньому куті штемпель:

IGNAS JONYNAS
Lietuvos universiteto docentas
Rytų gatvė, 3
Kaunas.

У лівому верхньому:

Ковно, 10 ноября 1929 г.

Дорогой Иван Григорьевич,

Большое Вам спасибо за Ваше последнее длинное письмо, без даты. Я удивля-

юсь, что Вы несмотря на свой почтенный возраст так интересуетесь и научными новинками и нашей жизнью в Литве, и даже языком Ваших предков. Очевидно, что Вы сохранили во всей свежести свою душу, которая так и осталась молодой. Вам очень можно позавидовать в этом отношении.

По вопросу о книгах: у меня довольно большая библиотека, и в книгах по рус[ской] истории я не испытываю недостатка. Упомянутые в Вашем последнем письме книги у меня имеются. Мне нужны книги по истории Литвы. Список их я Вам посылаю и буду Вам очень благодарен, если тем или иным способом Вы мне их достанете и пришлете. В обмен я вышлю те книги, которые Вам нужны. Надеюсь, что не трудно их будет найти. Думается, что мой список у Вас имеется, и нового не посылаю. Ваши desiderata у меня имеются.

Город Ковно после восстановления литовского государства так преобразовался, что не только Вы не узнали бы его, но и те лица с трудом узнают, которые здесь были до войны. В территориальном отношении он вырос, вероятно, в 3 раза, старые, большей частью, деревянные дома исчезают и на их месте появляются каменные многоэтажные. Гимназий, о которых Вы пишете, нет больше; нет кажется, и тех домов, где они помещались.

У меня есть к Вам еще одна просьба – наведите справки, что стало с Сер. Ив. Мелешенко (Киев, ул. Короленко, д. 47, кв. 10)¹⁷ он почему то мне перестал писать.

Свою фотогр[афическую] карточку я Вам посылаю. Выгляжу я черезчур молоджавым, а лет мне порядочно¹⁸.

Книги, изд[анные] в запад[но] -европ[ейских] государствах нам достать трудно. Предложений всегда много. Мы были бы рады получить книги по истории Литвы, изд[анные] в России или Польше до войны.

По Вашей просьбе высылаю несколько строк из Евангелия из Нового Завета, который у Вас имеется, стр. 89:

1. «Диебо Сўнаўс Езаўс Кристаўс евангелиос пргжя: Кгун прггшыта нгс прангша Изая: штаи гш сюнчю табо акубаузное сгбо ангела, кўрсан тиес тгбими таусис таў кяля. Шгўкянчѐ тырўмое блгсгс: Мауськите Виешпатыес кяля, грғы ките тиесюс ио (ѐ) тгкўс».

Вот пока, кажется, и все, о чем я хотел Вам написать. Шлю Вам самый сердечный привет.

Инг. Ионынас.

P. S. Меня зовут:

Игнатий Зигмونتович.

Ф. Р – 6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 22.

Коментарії

1. Йдеться про директора Ніжинського інституту народної освіти (протягом 1921 – 1932 рр. під цією назвою функціонував колишній Історико-філологічний інститут кн. Безбородька) Іванова Івана Івановича (1862 – 1929 рр.) – талановиту й ініціативну людину, філософа, історика, літературознавця і мистецтвознавця, який був призначений на цю посаду 1907 року.

2. Як свідчать факти з біографії І. Турцевича, 1922 р. у зв'язку з розформуванням факультету професійної освіти Ніжинського інституту народної освіти (НІНО) його було звільнено з посади професора. Щоправда, того ж року вченого було затверджено дійсним членом новоствореної ННДК, а з 1924 р. – І. Турцевич став керівником секції історії античної культури цієї кафедри. Незважаючи на це, з 1926 р. й до самої смерті професора наприкінці 1938 р., продовжувалося завуальоване, цілеспрямоване приниження його як особистості і нівелювання як вченого. У 1926 р. професор І. Турцевич свідомо відмовився від будь-якої роботи з аспірантами. Певним чином на подальше життя та морально-психологічний стан І. Турцевича вплинули події 1929 року, коли в НІНО розпочалися репресії у зв'язку зі «справою СВУ». Серед арештованих був викладач інституту – Петро Одарченко. Наприкінці 1920-х рр. незважаючи на складне матеріальне становище професора І. Турцевича, Науковий комітет Головного управління професійної освіти Народного Комісаріату освіти УСРР (Укрнаука) майже 1,5 року відкладав розгляд питання про підвищення кваліфікації і посадового окладу професора. Згідно з рішенням ННДК, де знали про матеріальну скруту І. Турцевича, йому призначили максимально можливу по кафедрі зарплатню – оклад аспіранта, що не поєднує навчання з іншою роботою: 6-кратний аспірантський мінімум, тобто 59 руб. Така заробітна плата була настільки жалюгідною, що вченому доводилось жити в неопалюваній

кімнаті, без достатнього харчування. До цього також слід врахувати потребу постійно поповнювати свою бібліотеку сучасною науковою літературою і чималі суми обов'язкових витрат (податки), котрі, варто сказати, ніжинський професор, через свою чесність і порядність платив завжди вчасно і, наскільки це було можливо, сповна, часто залазючи задія цього у борги, щоб не втратити єдине, що у нього залишилося – дах над головою. Суттєво не допомогло і клопотання Комісії ВУАН по вивченню Близького Сходу і Візантії (КДІБСВ), керівником Ніжинського осередку якої з 1930 р. він був. Отже, самі ці обставини повсякденного життя професора І. Турцевича становили зміст тієї психологічної кризи, яку відчував І. Йонинас й про яку запитував у свого адресата.

3. Резанов Володимир Іванович (9.IX.1867 – 30.XII.1936) – літературознавець, філолог, дослідник фольклору. Народився у с. Любач Обоянського повіту Курської губернії. Закінчив Ніжинський ліцей ім. Безбородька. Протягом 1890-х років – учитель російської мови в курській жіночій гімназії; секретар предводителя дворянства Курської губернії. У 1899 році повернувся до Ніжина, де викладав у ліцеї, потім до 1934 р. був професором російської словесності в Ніжинському історико-філологічному інституті, перетвореному пізніше на Інститут народної освіти. Захистив магістерську дисертацію у 1902 р. в Харківському університеті, докторську дисертацію у 1911 р. у Київському університеті. 1 грудня 1923 р. був обраний членом-кореспондентом РАН по відділенню російської мови та словесності. Помер у Ніжині. У наукових працях, зокрема, у статті «Материалы по этнографии Курской губернии», опублікованій в «Курском сборнике», В. Резанов широко використав зріцї усної творчості селян Курської губернії. Вчений зробив суттєвий внесок у дослідження «Слова о полку Игоревим», зіставивши цю поему з поезією західноєвропейських скальдів. Іншим напрямком наукових зацікавлень В. Резанова стало дослідження творчості В. А. Жуковського, а також російської та української драми XVII – XVIII ст. Методологічною основою праць В. Резанова був порівняльно-історичний метод вивчення літератури, який базувався на основі історико-культурного розуміння літературного розвитку.

4. Мелещенко Сергій Іванович – артист, проживав за адресою: Київ, вул. Короленко, б. 47, кв. 10.

5. Мається на увазі м. Ніжин, де проживали обидва професори.

6. Харлампович Костянтин Васильович (18(30).07. 1870 – 21.03.1932) – народився у с. Рогачі Берестейського повіту Гродненської губернії в родині священика. Освіту здобув у Віленському духовному училищі, потім у Литовській духовній семінарії та Петербурзькій духовній академії, яку закінчив у 1894 р. У 1899 р. він одержав звання магістра богослов'я, а у 1914 р. – доктора церковної історії. З 1895 р. викладав у Казанській духовній семінарії. З 1900 р. – він доцент церковної історії в Казанському університеті, з 1909 – екстраординарний професор. 1916 р. Петербурзька академія наук обрала його членом-кореспондентом відділу російської мови та словесності. До того ж часу відноситься обрання його членом кількох наукових товариств, праця у складі вчених архівних комісій. У 1919 р. за пропозицією академіка УАН Д. Багалія К. Харламповича було обрано академіком на кафедру історії української церкви. Однак вчений не зміг вчасно перебраться до Києва. Протягом 1922 – 1924 рр. він тричі обирався на голову Казанських товариств археології, історії, етнографії, у 1924 р. був обраний членом Чуваського наукового товариства. У вересні 1924 р. К.Харлампович був заарештований, у січні 1925 р. висланий до Киргизії (Оренбург, Актюбинськ, Тургай). Лише 1928 р. вченому вдалося переїхати в Україну та оселитися в Ніжині. 1931 р. К.Харлампович перебрався до Києва, але зі складу академіків ВУАН на той момент його вже було виключено. Помер К.Харлампович 21(23?) 1932 р. у Києві.

7. Абрамович Дмитро Іванович (1873 – 1955) – філолог-славист, історик літератури, палеограф, джерелознавець. Навчався у Санкт-Петербурзькій духовній академії, де з 1898 р. займав кафедру російської та церковно-слав'янської мов та історії російської літератури. У 1909 році внаслідок остаточної ліквідації визвольного руху в установах духовного відомства, повинен був залишити кафедру. Член-кореспондент РАН з 1921 р. 1927 року був репресований. На момент арешту перебував на посаді головного бібліотекаря Державної публічної бібліотеки (ГПБ), завідувачем її I-го відділення (філіалу) – бібліотеки колишньої Санкт-Петербурзької духовної академії. До 1928 р. відбував покарання на Соловках, де склав опис монастирського кладовища. Після звільнення проживав у Ніжині. Д. Абрамовичу належать чимало праць, зокрема: «Исследование о Киево-Печерском Патерике, как историко-литературном памятнике» (СПб., 1902), «К вопросу об источниках Несторова «Жития преподобного Феодосия Печерского»» («Изв. II отд. Ак. Наук», т. III), «Несколько слов в дополнение к исследованиям А. А. Шахматова о Киево-Печерском Патерике» (ibid.), «Пушкин пред судом современников и потомства» («Христ. Чт., 1899), «Памяти Аполлона Майкова» (ib., 1900), «Гоголь в русской критике» (ib., 1902), «К вопросу об объеме и характере литературной деятельности Нестора Летописца» (Труды XI археологического съезда, Т. II), «Описание рукописей Софийской библиотеки» (вып. I, 1905; вып. II, 1907, вып. III, 1910), «Киево-Печерский Патерик» («Памят. слав. рус. письм.», изд. Им. Арх. Ком.), «Сказание о святых Борисе и Глебе» («Памятники русской литературы», изд. отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наук) та ін.

8. Професор І. Йонинас у даному випадку натякає на місце народження проф. І. Турцевича й сентименти останнього щодо теренів його «малой батьківщини» – села Суховичі Речницького повіту

Мінської губернії. Хоча сам ніжинський професор, очевидно, рідко згадував про неї. На сьогодні виявлено лише одну згадку про рідне село, яка знайшла відображення на сторінках щоденника І. Турцевича, де він уві сні згадує село та матір (Докладніше див.: Іван Григорович Турцевич. Щоденник // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2(5). – С. 134). Окрім того, з теренами колишнього північно-західного краю Російської імперії (куди входили білоруські та литовські землі), а на початок 1920-х років – територією незалежної Литовської держави та Білоруської РСР, І. Турцевича пов'язували й часи навчання, бо навчався він у Мозирській міській прогімназії (Мозир був повітовим містечком Гомельської губернії), а після її закінчення – в міській чоловічій гімназії м. Шавлі на Віленщині (повітове містечко Шавля часто змінювало своє адміністративне підпорядкування: спочатку було повітовим містечком Ковенської губернії, з 1795 р. – Литовської губернії, у 1796 р. – Віленського намісництва, а згодом губернії, а з 1843 р. – знову підпорядковувалося Ковенській губернії).

9. Відомо, що протягом 1920-1930-х років І. Турцевич не підтримував жодних стосунків зі своїм старшим братом Олександром Турцевичем, який вчителював десь на півночі Київщини, ймовірно в Чорнобилі (Докладніше див.: Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2(5). – С. 114 – 120). Виходячи зі змісту даного листа І. Йонинаса, можна припустити, що Іван Григорович запитував у свого колеги саме про свого брата. З наступного листа стане зрозуміло, що йшлося про іншу особу.

10. В архівній справі, згаданий І. Йонинасом список книг, відсутній.

11. Очевидно, йдеться про одного з дослідників литовської мови – І. Юшкевича, який 1861 р. здійснив першу спробу географічного розподілу діалектів цієї мови, що знайшло відображення в його праці, присвяченій досвіду литовської орфографії – «Kaibos lltuviszko lliuvo ir llt. Statraszimas».

12. Очевидно, йдеться про французького філолога – Мілле, який був автором монографії: Mielle M. A. Anthologie de la littérature ukrainienne jusqu'au ... Paris, 1929.

13. З життєпису І. Г. Турцевича відомо, що він народився у родині псаломщика місцевої приходської церкви Григорія Мартиновича Турцевича. У Івана був старший брат Олександр і молодший на три роки брат Осип, згодом народилася сестра Хіонія. Ймовірно були й інші діти, але до зрілого віку напевне дожили лише вищезгадані. Молодший брат учителював у Воронежі, помер у 1923 р., не залишивши спадкоємців. Старший брат Олександр учителював ймовірно в Чорнобилі (за іншою версією у Мозирі), помер до середини 1930-х років. Якщо з молодшим братом, сестрою та її донькою, Іван Григорович підтримував певні стосунки, то зі старшим братом таких стосунків протягом 1920 – 1930-х років не зафіксовано. Відомостей про інших родичів відшукати не вдалося. Однак, виходячи з листів І. Йонинаса від 8 серпня та від 28 серпня 1929 року, можна припустити, що І. Турцевич у своїх листах до литовського колеги просив його дізнатися саме про якогось з родичів, який мав те саме прізвище. З іншого боку, в листах могла бути мова про однофамільця, відомого Івану Григоровичу за публікаціями. Ця версія виглядає більш реалістичною, бо як нам вдалося з'ясувати, у Вільносі певний час (є згадка про 1886 р.) мешкав А.О.Турцевич, викладач історії Маріїнського училища. Серед його публікацій (Краткий исторический очерк Виленской комиссии для разбора и издания древних актов. Вильна, 1906; Русская история в связи с историей Великого княжества Литовского. Курс 3 класса гимназий и реальных училищ. Вильно, 1894; Русские крестьяне под владычеством Литвы и Польши. Краткий исторический очерк. Вильно, 1911; Трокский замок. Вильно, 1901) була й та, про яку запитував І. Йонинас: Хрестоматия по истории Западной России. Учебное пособие для учеников старших классов средних учебных заведений. Вильно, 1892.

14. І. Йонинас стояв біля витоків формування наукової бібліотеки у Каунасі, згодом передавши туди свою власну колекцію історичних книг. Ця колекція у 1960 році стала частиною бібліотеки Академії Наук.

15. Барбашев Олександр Іполитович – історик. Народився у 1858 р. Навчався на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету. Був викладачем різних середніх навчальних закладів Санкт-Петербурга. 1886 р. захистив магістерську дисертацію на тему: «Витовт и его политика до Грюнвальденской битвы 1410 г.» (СПб., 1885). Пізніше ним були написані такі праці, як: «Таненбергская битва 1410 г.» (Журн. Мин. Нар. Просв., 1887); «Летописные источники для истории Литвы в средние века» («Библиограф», 1888); «Торнский мир» (Журн. Министерства Народн. Просв., 1890). Згадана у листі праця – «Очерки Литовско-русской истории XV в. Витовт, последние двадцать лет княжения» була видана у Санкт-Петербурзі 1891 року.

16. І. Йонинас був не лише істориком та викладачем. Протягом 1920-х років він перебував на дипломатичній службі. Співпрацював з Лігою націй, брав участь у врегулюванні литовсько-польського конфлікту. У 1929 році разом із друзями І. Йонинас створив товариство литовців для вивчення культур народів СРСР. Він був членом її правління, секретарем, бібліотекарем, а у 1938 – 1939 роках – керівником. Праця у Литовському товаристві культури дозволяла йому часто спілкуватися з дипломатами з СРСР.

17. Докладніше встановити відомості про згадану І. Йонинасом особу – Мелешенка Сергія Івановича – не вдалося. За адресою, де він колись проживав, нині житловий будинок, який має історичну та архітектурну цінність. Назва самої вулиці змінена, нині їй повернуто історичну назву – Володимирська, вулицею Короленка вона була лише протягом 1922 – 1944 рр.

18. На 1929 р., яким датується листування І. Йонинаса та І. Турцевича, першому було 45, другому – 59 років.